بۆچی کوردستان نەبووە دەوڵەتێکی سەربەخۆی پێشکەوتوو؟

مێژووی پێش ١٩٢٥ زاینی

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی (ئابوری و سیاسی) یە

سەلاح حسێن ئەفەندی

٢٠١٧

ناوەڕۆک

پێشەکی..٣
هەندێ خاسڵەتی تایبەتی کوردستان...٥
مۆنۆپۆلی سیستەمی خێڵەکی لە کۆمەڵگەدا..٧
دروست نەبوونی دەوڵەتێکی خێڵەکی مەزن لە کوردستاندا..............................١٠
بۆچی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی خۆبەخۆ لە کوردستان بەرپانەبوو...................١٩
تایبەتمەندارییەکانی سیستەمی خێڵەکی کوردستان...٢٠
بنەما ئابووریەکانی کوردستان ١٥٠٠-١٨٠٠..٣٧
بەرهەمهێنان و هێزەبەرهەمهێنەرەکانی لادێ...٤٠
موڵکایەتی و مامەڵەکردن بە زەویوزارەوە...٤٦
چینوتوێژ و پێکهاتەکانی لادێ..٥٢
شارەکان\ پیشەسازی\بازرگانی\باج..٥٦
بۆچی کوردستان وەک پێویست سوودی لە بڵاوبوونەوی کەپیتالیزم وەرنەگرت؟........٦٣
شکستهێنان و داڕماندنی سیستەمی فیوداڵی خێڵەکی کورد...................................٦٤
پڕکردنەوەی بۆشایی سیاسی دوای داڕمانی میرنشینەکان..٧٠
بۆچی کوردستان نەبووە مەڵبەندێکی ئابووری بەهێز؟..٨٠
پاشکۆیەتی\ دابەشبوون\ ژێردەستی...١٠٠

بۆچی کوردستان نەبووە دەوڵەتێکی سەربەخۆی پێشکەوتوو؟

پێشەکی

هەر لە سەرەتای نیشتەجێبوونی مرۆڤ لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، مێژووی کۆنی شارستانیەکانی پێش زایین، هەروەها مێژووی یەك لە دوای یەکی دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵەکێکان تیایدا، کوردستان بەشێکی لەیەك دانەبڕاوی ناوچەکە بووە. ئەو سنوورانەی لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانەوە ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی لەیەك دابڕی و چەندین دەوڵەتی بچوك و مامناوەندی پاشکۆی لێدروست بوو، لە مێژووی کۆندا لە یەکدابڕینی بەو جۆرەی بەخۆوە نەبینی بوو.

ڕاستە لە شارستانیەتە کۆنەکانی ناوچەکە لە پێش مەسیحدا، لە میزوپۆتامیا و کوردستان و میسر و یۆنان و ناوچەکانی ئێراندا، لە قۆناغی جیاواز و لە هەمانکاتدا، چەندین دەوڵەت هەبوون، بەڵام ئەو دەوڵەتانە نەیانتوانی بوو ناوچەکان لەیەك دابڕن و سنووری هەمیشەیی لە نێوانیاندا دروست بکەن. ئەگەر چی هەر ناوچەیەك لەژێر چەتری دەوڵەتێکی تایبەتیدا بووبێت، تایبەتمەنداری خۆی هەبووبێت و بەرهەمهێنان تیایدا بۆ پێداویستی خۆ(ئیکتفای زاتی) بووبێت، بەڵام ئاڵوگۆڕی بازرگانی و شکاندنی سنوور و داگیرکردنی یەکتر لە نێوانیاندا بەردەوام بووە.

ئەگەرچی دوای زاڵبوونی ڕێبازی فیوداڵی خێڵەکی لە دروستبوونی دەوڵەتی خەلافەتی ڕاشدینەوە، یەك لە دوای یەك چەندین دەوڵەتی زلهێز جێگەی یەکتریان گرتەوە، بەڵام ئەو دەوڵەتانە نە سنووری هەمیشەییان هەبوو، نە لەسەر بنەمای نەتەوایەتی دامەزرابوون، بەڵکو دامەزراند و سروشت و ڕەفتاری ئەو دەوڵەتانە لەسەر بنەمای فیوداڵی خێڵەکی بوو.

شکستهێنانی شارستانیەتە کۆنەکانی ناوچەکە، بەهەمان شێوە ڕووبەڕووی شارستانیەتە کۆنەکانی کوردستانیش بۆوە و خەڵکە ڕەسەنەکەی و سیستمە کۆنەکەیان شکستی هێنا و سیستمی فیوداڵی خێڵەکی تیایدا زاڵ بوو. لە دواییشدا لە پرۆسەی شکستهێنان و داڕمانی ئەو سیستمە، کوردستانیش ڕووبەڕووی هەمان چارەنووسی ناوچەکانی تر بۆوە.

لەگەڵ ئەوەی کوردستان مێژوو و خاسڵەتی هاوبەشی هەبوو لەگەڵ ناوچەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەڵام خاسڵەتی تایبەتی خۆی هەبوو، کە بووە هۆکاری ئەوەی پرۆسەی گۆڕانکاری تیایدا لە شوێنەکانی تر جیاوازتر بێت و دەرئەنجامی جیاوازتری هەبێت. بۆیە لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، وڵاتەکە تەنها بە پاشەکشێکردن و پاشکۆیەتی نەوەستایەوە، بەڵکو ڕووبەڕووی ژێردەستی و دابەشبوون بۆوە و هەر بەشێکی لکێنرا بە یەکێك لە دەوڵەتەکانی ناوچەکەوە.

زۆربەی مێژوونووسەکان، هۆکارە سەرەکیەکانی ئەوانە بۆ فاکتەرە دەرەکییەکان دەگەڕێننەوە، لەوانە میللەت و دەوڵەتانی ناوچەکە و فاکتەری ئایین و فەتحی ئیسلامی و دەوڵەتە زلهێزە کەپیتالیستەکان. هۆکارە خۆماڵیەکان بۆ سەرۆك خێڵێك، میرێك، شێخێك ... یان نەگبەتی و دڵپاکی و ساویلکەیی و بێ دەسەڵاتی خەڵکەکەی دەگەڕێننەوە.

راستە هۆکارە دەرەکیەکان رۆڵی گرنگیان لە چارەنووسی نالەباری کوردستاندا هەبووە، بەڵام ئەوانە رۆڵی خۆیان لە ڕێگەی فاکتەرە ناوخۆکانەوە بینیوە. راستە سەرەك خێڵ و میر و شێخەکان رۆڵیان هەبووە، بەڵام دەبێ بچینە بنجوبناوانی ئەوەی بۆچی ئەوانە رۆڵی خراپیان بینیوە و لەژێر چی مەرج و سیستمی سیاسی و ئابوریدا رەفتاریان نواندووە.

بەپێیی ئەم باسە، هۆکاری بنچینەیی و هاوبەش لە نێوان پاشەکشێکردن و پاشکۆیەتی و ژێردەستی و دابەشبوونی کوردستان، بۆ سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆمەڵگەکە دەگەڕێتەوە. لەهەمانکاتدا هەوڵی شیکردنەوەی رۆڵی دەرەکی و جووگرافی وفاکتەری تر دراوە.

لەم باسەدا، ئەو فاکتەرانە شیکراوەنەتەوە کە بەهۆیانەوە لە مێژووی کۆنی وڵاتەکەدا نەتوانرا دەوڵەتێك دروست بێت کە سەرانسەری وڵاتەکە پێکەوە ببەستێتەوە و بیپارێزێت. باسی ئەوە کراوە بۆچی چینوتوێژی بەهێزی نوێ تیایدا دروست نەبوو، بۆچی ئەوانە دەرفەتیان بۆ نەڕەخسا کە لە بڕیاردانادا بەشداربن، ڕێگە خۆش نەبوو کە لە وڵاتەکەدا خۆبەخۆ شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی رووبدات. باسی ئەوە کراوە بۆچی کوردستان پێش شەڕی یەکەمی جیهانی نەیتوانی وەکو پێویست سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەربگرێت.

بێ لێکۆڵینەوەیەکی لەو جۆرە و چوونە بنج و بناوانی کۆمەڵگەکە و گەڕان بەشوێن فاکتەری بنچینەیی دواکەوتن و پێشکەوتن تیایدا ، زەحمەتە پلان و پرۆگرامی گونجاو بۆ گەشەکردنی کومەگەکەا دابڕێژرێت. بێ ئەوە، ترس هەیە مرۆڤ بکەوێتە گێژاوی ئایدۆلۆژی داخراوەوە، بەرچلو تاریکبوون و سەرزنشتکردنی وڵات و میللەتەکی خۆی، خەونی ناشونالیستانەی ڕۆمانسی، یان ئیسلامی سیاسییەوە... .

ئەم باسە بەشێکە لە کتێبی (بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕێست شکستیهێنا) کە ساڵی ٢٠١٧ بڵاوم کردەوە.

سەلاح حسێن ئەفەندی

ئازاری ٢٠٢٢

هەندێ خاسڵەتی تایبەتی کوردستان

بۆئەوەی بە ئاسانتر بتوانین بچینە ناو باسەکەمانەوە، باشترە ئاوڕێك لە مێژووی کۆنتر و خاسڵەتە تایبەتیەکانی کوردستان بدەینەوە. ئەگەرچی بەشێك لەوانە پێشتر لە باسەکانمدا دەربارەی مێژووی کۆنی میزوپۆتامیا باسکراون، بەڵام گرنگە ئەوانە لێرەدا کاکڵە بکرێن و ببنە بناغەیەك بۆ تێگەیشتنی ئەو دیاردانەی دواتر ڕووبەڕووی وڵاتەکە بۆوە و هەتا ئێستا تیایدا کاریگەری خۆیان هەیە.

<u>پرۆسەی دروستبوونی کۆمەڵگەکە</u>

مێژوونوسەکان لە بارەی کوردستانەوە بەشێوەیەکی گشتی لەسەر چەند خاڵێك هاوڕان. گرنگترینیان ئەوەیە کە مرۆڤ ٧-٩ هەزار ساڵ پێش مەسیح لەو ناوچەیەدا نیشتەجێ بووە و بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردنەوە خەریك بووە، دواتریش چەندین شارستانی بچوك تیادا بونیادنراوە. بەشێك لەوانە شوێنەوارەکانیان دۆزراوەتەوە، بەڵام بەشوێنگەڕان و لێکۆڵینەوەی ئەو شارستانیە کۆنانە لە وڵاتەکەدا هێشتا لە سەرەتایدایە. ئەمانە بە وەجبەی یەکەمی خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکە دادەنرێن و دراوسێی شارستانە کۆنەکانی میزوپۆتامیا بوون.سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایاندا لەوانەوە نزیك بووە. هیچ دەلیلێك نیە لەسەر ئەوەی سروشتی کۆمەڵگەکانیان خێڵەکی بوبێت. ئەو میللەتە ڕەسەنانەی کوردستان ژمارەیان لە ٥٠ جۆر زیاتر بووە، کە هەر یەکەیان زمان و دیالێکتی جیاوازی خۆی هەبووە.

ڕاستیکی تر کە زۆربەی مێژوونوسەکان لەسەری هاوران، هاتنی چەندین شەپۆلی هیندۆئەوروپی سروشت خێڵایەتییە بۆ ناوچەکە. شەپۆلی یەکەمی ئەوانە دەوروبەری دوو هەزار ساڵ پێش مەسیح ڕوویانکردۆتە وڵاتەکە.هەرگروپێك لەوانە لە ناوچەیەکی جیاوازی کوردستاندا جێنشین بوون. ئەو گروپە خێڵەکیانەی کە لەو سەردەمانەدا کۆچیان کردووە، زۆر گەورە نەبوون و ژمارەی هەریەکێك لەوانە ئەوپەری ٢٠ هەزار کەس بووە.

لەکاتی هاتنی شەپۆلی یەکەمی هیندۆئەوروپییەکان، نمونەی هیتەکان، بۆ ناوچەکە هێشتا شارستانییەتە کۆنەکانی کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەهێز بوون. بۆیە ئەو خێڵەکییانە نەیانتوانیوە بەسەر سیستمی بەڕێوەبردنی ئەو شارسانیانەدا زاڵ بن و سیستمی خێڵایەتی خۆیان بەسەریاندا بسەپێنن، بەڵکو هەر وەکو ئەو شەپۆلانەی، کە دواتر ڕوویانکردە ئەوروپا، بوونەتە بەشێك لە سیستمی ئەم ناوچانە و خۆیان لەگەڵ گونجاندووە. شەپۆلەکانی تر کە دەوروبەری ١٠٠٠ساڵ پێش مەسیح ڕوویان کردۆتە وڵاتەکە گەورەتر و بەهێزتر بوون، لە کاتێکدا ڕوویان کردۆتە ناوچەکە، کە

شارستانییەتە کۆنەکان بەرە و لاوازی و داڕمان چوون. لەو زەمینەیەدا ئەوانە لە کوردستاندا توانیویانە دەوڵەتی زلهێزی وەکو دەوڵەتی میدیا بونیادبنێن<٧٢ ل٣٣ \ ٨٥ ل٢٠٨ \ ٧١ ل٣٩٩>.

بوونی خەڵکی ڕەسەنی کۆن لە کوردستان و دواتر هاتنی چەند شەپۆلێکی تری هندۆئەورووپی خێڵایەتی بۆ ناوچەکە، چەند زانیارییەکمان دەداتێ. یەکەمیان ئەوەیە کە دوو جۆر خەڵك بە دووسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری جیاوازەوە تێکەڵ بەیەك بوون. دووەمیان سروشتی نەتەوایەتی خەڵکانی کوردستانە. بێگومان بەشی هەرە زۆری خەڵکانی کوردستان ئەمڕۆ کوردن. ئەم میللەتە بە پرۆسەیەکی درێژخایانی هەزارساڵانەی تێکەڵاو بوونی هیندۆئەورووپییەکان لەگەڵ بەشێکی زۆری خەڵکی ڕەسەنی وڵاتەکەدا دروست بووە. بوونی چەندین دیالێکتی زمانی کوردی لەیەك جیاواز ئەو ڕاستیە دەگەیەنێ کە زمانی هیندۆئەورووپییەکان لەگەڵ زمان و دیالێکتی جیاوازدا تێکەڵاوبوون. هەڵبەتە دروستبوونی نەتەوەی کورد بەو شێوەیە شتێکی شاز نیە لە جیهاندا. بەشی هەرە زۆری نەتەوە مودێرنەکانی ئەمڕۆی جیهان لە پرۆسەیسەدان و هەزاران ساڵەی تێکەڵاوبوونی چەندین نەتەوە و ڕەگەز دروست بوون، لەوانە عەرب، فارس، هیند، ئینگلیز، ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و روس... لەبەرئەوەی بە درێژایی مێژوو خەڵکێکی زۆر ڕوویان کردۆتە ناوچەکە و لەگەڵ یەکدا تێکەڵ بوون، کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو تێکەڵاوبونەدا بەشی شێریان بەردەکەوێت.

لەم پرۆسەیەدا بەشی هەرە زۆری خەڵکانی ڕەسەنی ئەوسای کوردستان لە ناوچوون و لەگەڵ ئەوانی تردا نەتەوەی کوردیان دروستکردووە. بەڵام بەشێك لەو خەڵکانە هەر ماونەتەوە، سەرەڕای ئەوانە خەڵکانی تر دواتر ڕوویان کردۆتە وڵاتەکەو تیایدا نیشتەجێبوون و بوونەتە بەشێك لە خەڵکانی کوردستان. نمونوی ئەوانە سریانی، ئاسوری، کلدان، ئەرمەنی، جووو، تورکمان، عەرەب، ئەفغان و قەرەج ... .

مۆنۆپۆڵی سیستمی خێڵەکی لە کۆمەڵگەدا

لەژێر چەتری شارستانیەتە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست و دواتر دەوڵەتە زلهێزە کۆیلایەتییەکانی وەکو دەوڵەتی ساسانی و رۆماو بێزەنتین، کۆمەڵگەی بچوکی خێڵایەتی نمونەی بەدەویە عەرەبەکان و خێڵە کوردەکانی کوردستان و تیرە عەرەبەکانی نیوەدورگەی عەرەب بەدرێژایی مێژوو بوونیان هەبووە. پێشتر سیستمی خێڵەکی توانای نەبووە کۆنترۆڵی ناوچەکە بکات، بەڵام لەدوای سەرکەوتنەکانی فتوحاتی ئیسلامی ئەو سیستمە دەستی بەسەر هەموو ناوچەکەدا گرت.

ئەوەی لە دوای فەتحی ئیسلامی لە زۆربەی شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەراست دەستپێکرد و بووەهۆی زاڵبوونی سیستمی فیودالی خێڵایەتی تیایاندا، لە کوردستاندا سەرەتای ئەو پرۆسەیە لەگەڵ هاتنی شەپۆلی دووەمی هیندۆئەوروپیەکان دەستپێکرد. دوای دەستپێکردنی هاتنی خێڵە هیندۆئەوروپیەکان بۆ کوردستان و بەهێزبوونیان، لەم وڵاتەشدا ململانێی درێژخایان لە نێوان خێڵەکییەکان و ناخێڵەکییەکان و سیستمی بەرێوەبردنی سیاسی و ئابوری خێڵایەتی و ناخێڵایەتی بەردەوام بووە.

وەك چۆن بوونی بیابانێکی گەورە لە نێوان نیوەدورگەی عەرەب و شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەراست بووە هۆکاری ئەوەی ئەو خێڵە عەرەبانە بمێننەوە و پارێزگاری لەخۆیان بکەن، بەهەمان شێوە خێڵەکانی کوردستانیش بەهۆی هەندێ فاکتەری نمونەی سەختی تۆپۆگرافی وڵاتەکەوە توانیویانە لەو ناوچە سەختانە خۆیان حەشار بدەن و خۆیان بپارێزن. لەکاتی لاوازبوونی دەوڵەتە زلهێزەکانی ناوچەکە ئەوانە دەرفەتیان هێناوە و کۆنترۆڵی شارو گوندەکانی کوردستانیان کردووە و لە کاتی سەرلەنوێ بەهێزبوونی ئەو دەوڵەتانە کشاونەتەوە بۆ چیا سەختەکان.

بەپێی مێژوونوسەکان رێژەی خێڵەکان لە کوردستاندابە پێی ناوچەکان لە نێوان ٦-٢٠% دانیشتوانی وڵاتەکەدابوون. ئەوانی تر کە ناخێڵەکی کورد و پێکهاتەکانی تری کوردستان بوون زۆرینە بوون و رێژەیان٨٠-٩٤% زیاتربووە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کەمایەتییە خێڵەکییەکان توانیویانە کەم یان زۆر کۆنترۆڵی زۆرینەکە بکەن<١٥ ل٥٦\ ٨٥ ل٤٢>.

هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەرێتەوە ناخێڵەکییەکان خەڵکانی جەنگاوەر و شەرکەر نەبوون، بەڵکو خەڵکانی بەرهەمهێنەر و کاسبکار بوون و لە شار و لادێکاندا نیشتەجێبوون و بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵراگرتن و کاری پیشەیی و بازرگانییەوە خەریك بوون. شارستانیەتە کۆنەکانیان پێشتر شکستیان هێناوە و رەنگە لەو سەردەمەدا لە قۆناغی گۆرانکاری نوێدا بووبن. بە پێچەوانەوە خێڵەکییەکان بە شێوەیەکی گشتی لەو سەردەمەدا خەڵکانی جەنگاوەر و شەرکەر بوون و خاوەنی سیستمێکی خێڵایەتی بوون. ئەو خاسڵەتەیان بەسەر زۆرینەی خەڵکانی وڵاتەکەدا زاڵیکردوون. هەر

وەکو خێڵە عەرەبەکانی نیوەدورگەی عەرەب، خێڵەکانی کوردستانیش هەتا ئەوکاتەی هەر خۆیان بوون و دەستیان وەرنەداوەتە ژیانی خەڵکانی ناخێڵەکی، سیستمەکەیان لە ئاستی سیستمی خێڵایەتی سادەدا ماوەتەوە، بەڵام لە کاتێکدا کە توانایان پەیداکردووە کۆنترۆڵی ناخێڵەکان و خێڵە بچوکەکانی تر بکەن سیستمەکەیان بۆ سیستمی فیودالّی خێڵەکی هەنگاوی ناوە.

ئەو خێڵانە تەنها لەرووی سەربازییەوە کۆنترۆڵی ئەوانی تریان نەکردووە، بەڵکو ئەو کۆنترۆڵکردنە بواری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و کلتوری و زمانیشی گرتۆتەوە. ئەوانە بوونەتە خاوەن زەویوزار و سەرچاوەی ئاو و ئاژەڵ، لەهەمانکاتدا جموجوڵی بازرگانی و بەرهەمهێنانی پیشەییان قۆرخکردووە. ئەوانە بوونەتە دەسەڵاتدارانی وڵاتەکە و خەڵکە ناخێڵەکەکانیان کردۆتە مسکێن و رەعییەتی خۆیان و نەریتی خێڵەکی خۆیان بەسەر نەریت و شێوازی ژیانی کۆنی خەڵکەکانی تردا سەپاندووە. مۆنۆپۆڵی خێڵەکییەکان بەسەر نا خێڵەکییەکاندا سیستمی خێڵەکی سادەی لەناویاندا گواستۆتەوە بۆ سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالّی خێڵەکی< بۆ زیانیاری زیاتر بڕوانە کتێبی: بۆچی شۆڕشی پیشەسازی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ڕووی نەدا؟>.

وەکو چۆن لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا چەندین فاکتەر بوونە هۆکاری بەهێزبوونی سیستمی فیودالّی خێڵایەتی و مانەوەی بۆ چەندین سەدە. بەهەمان شێوە لە کوردستاندا چەندین فاکتەر بوونە هۆکای بەهێزبوون و مانەوەی ئەوسیستمە بۆ چەندین سەدەو کاردانەواەکانی هەتا ئەمڕۆش هەر بەردەوامە.

پێش هاتنی فەتحی ئیسلامی، دەوڵەتەکانی ساسانی و بێزەنتی هەر یەکەیان لای خۆیەوە بەکات و شوێن و ئاستی جیاواز کۆنترۆڵی کوردستانیان کردبوو. لەژێر سایەی ئەو دەوڵەتانەدا بێگومان سیستمی خێڵایەتی لە کوردستاندا لاوازی بەخۆوە بینیوە و ملکەچی سیستمی ئەو دەوڵەتانە بوون.
خەڵکی کوردستان بە خێڵەکی و ناخێڵەکییەوە، لەسەرەتادا رووبەڕووی فتوحاتی ئیسلامی بوونەتەوە و وا بە ئاسانی ملکەچیان نەبوون. بەڵام لەبەرئەوەی دەوڵەتی فیودالّی خێڵەکی عەرەب و ئایینی ئیسلامی سروشتێکی خێڵەکیان هەبوو دواتر خێڵەکانی کۆردستان قبوڵیان کردووە و ئایینەکە بۆتە ئامرازێك بەدەستیانەوە، کە بەهۆیەوە پێگەی خێڵەکی‌تی خۆیان لە کۆمەڵگەی کوردستاندا بهێڵنەوە و بەهێزی بکەن<٧٢ ل١٣٨>. فتوحات و ئایینی ئیسلامی و زاڵبوونی سیستمی فیودالّی خێڵایەتی لە ناوچەکەدا، بۆتە فاکتەرێکی گرنگ بۆ سەرلەنوێ ژیاندنەوە و بەهێزبوون و بەردەوامبوونی سیستمی فیاودالّی خێڵایەتی لە کوردستاندا بۆ چەندین سەدەی تر.

بە درێژایی مێژووی سیستمی فیودالّی خێڵایەتی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، دەوڵەتەکانی خولەفای راشدین، ئەمەوی، عەباسی، مەغۆلەکان، عوسمانیەکان، دەوڵەتە تورکەکانی سەفەوی و ئەفشار و

قاجار بوونەتە فاکتەری گرنگ بۆ ژیاندنەوەو بەهێزبوون و بەردەوامی و زاڵبوونی ئەو سیستمە لە کوردستاندا.

لە زۆربەی شوێنەکانی کوردستاندا، هەر بە شێوەی بەشەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، مێژوو و شارستانی کۆنی هەزاران ساڵ و شوێنەوارەکانیان کاولکراون و شاردراونەتەوەو بە نزمی سەیرکراون. هۆکاری ئەوە دەگەڕێتەوە بۆئەوەی لە کاتێکدا دەسەڵاتدارە خێڵەکییەکان روویان تێکردوون شوێنەوارە کۆنەکانیان بە مێژوو و عورف و نەریتی خۆیان نەزانیوە، لەسەر ئەو بنەما کۆنە سەرلەنوێ بونیادی وڵات و کۆمەڵگەیان نەکردووە. بە نزمی سەیری مێژوو کۆنی وڵاتەکەو خەڵکە رەسەنەکەیان کردووەو خەڵکەکەیان کردۆتە رەعیەتی خۆیان<٩٨ ل٢٥١>.

دروستنەبوونی دەوڵەتێکی فیودالی خێڵەکی مەزن لە کوردستاندا

ئایینی ئیسلام بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ زاڵکردنی خێڵی قورەیش و کۆنترۆڵکردنی خێڵە عەرەبەکانی تر و دانیشتوانی ناخێڵەکی وڵاتەکەو دواتر دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیودالی خێڵایەتی بەهێز.
بەهەمان شێوە بنەماڵەی عوسمانی لە ڕێگەی تەبەنیکردنی مەزهەبی سەلەفی و هەڵگردنی ئاڵای ئیسلام و دەستپێکردنی فتوحات دژی غەیرەدینییەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپاو بێزەنتییەکان، توانیان دەوڵەتە بچوکەکەیان بکەنە دەوڵەتێکی بەهێز. هەروەها شێخە سەفەوییەکان بە هەماهەنگی لەگەڵ خێڵەکانی قزلباش، دواتر خێڵەکانی ئەفشار و قاجارە تورکەکان، لە ڕێگەی تەبەنیکردنی مەزهەبی شیعەوە توانیان دەوڵەتی بەهێز بونیادبنێن و ئێران لەژێر چەتری ئەو دەوڵەتانەدا یەك بخەن. ئەوەی بۆ خێڵەکانی ئەو میللەتانە هەڵکەوت بۆ خێڵەکانی کوردستان هەڵنەکەوت.
مەغۆلەکان، وەکو خێڵە عەرەب و تورکەکان لە ڕێگەی ئایین و مەزهەبێکی تایبەتەوە خۆیان ڕێك نەخست. ئەوەی یەکی خستن سەرەك خێڵێکی بنەماڵەیەکی بەهێزی خێڵێکیان بوو، کە توانی هەموو خێڵەکانی تر سەرکوت بکات و یەکیان بخات و دەوڵەتێکی خێڵایەتی بەهێز بونیادبنێ. ئەوەی لەو سەردەمەدا بۆ مەغۆلەکان هەڵکەوت لە کوردستاندا بۆ هیچ سەرکردە و بنەماڵەیەك هەڵنەکەوت.
لەگەڵ ئەوەی بەدرێژایی مێژوو لە کوردستاندا چەندین ئایین هەبووە و دواتریش زۆربەی خەڵکانی وڵاتەکە بوونە ئیسلام و چەندین مەزهەب و قوتابخانە و پەیڕەوتی ئایینی تیادا دروست بوو، بەڵام هیچیان لەوانە هێندە بەهێز نەبوون، کە بتوانن وڵاتەکە و خێڵەکان و ناوچەکانی کوردستان لەژێر چەتری دەوڵەتێکی بەهێزی ناوەندیدا کۆبکەنەوە. ئەو ئایین و مەزهەبانە تەنها لە سنورێکی جووگرافی بچوکدا ماونەتەوە.
سیستمی فیودالی خێڵایەتی لە کوردستاندا هێندە بەهێز نەبوو، کە بتوانێ لەژێر چەتری دەوڵەتێکدا کوردستان یەکخات و دواتر لە سنورەکانی خۆی بچێتە دەرەوە، بەڵام ئەو خێڵانە تەنها توانای ئەوەیان هەبوو،کە پارێزگاری خۆیان بکەن و بەرهەڵستی داگیرکەران بکەن. ئەو داگیرکەرانەی ڕوویان کردۆتە وڵاتەکە هەمیشە لە توانایاندا نەبووە کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن. هۆکاری ئەوە بۆ نەبوونی دەوڵەتێکی سەرانسەری لە وڵاتەکەدا دەگەڕێتەوە، کە بتوانن دەستی بەسەردا بگرن،بەڵکو وڵاتەکە لەناو خۆیدا دابەشبوو بەسەر چەندین خێڵ و هێزی جیاوازدا، کە بە ئاسانی بۆ کەس کۆنترۆل نەدەکران.
ئەو ململانێو کوشتارەی کە لە نێوان خێڵەکانی کوردستاندا هەبوو، وەکو پێشتر لە لێکۆڵینەوەکهانمدا باس کروان، لەناو میللەتە خێڵەکییەکانی تورك و عەرەب و مەغۆلیشدا هەبووە. جیاوازی لە ناویاندا ئەوە بوو، کە لەناو ئەواندا بنەماڵەیەك، سەرکردەیەك، خێڵێك توانیوێتی خێڵەکانی تر سەرکوت بکات و ملکەچی دەسەڵاتێکی ناوەندیان بکات و بکەونە ڕاوەڕووت و تاڵانکردنی سنووری دەرەوەی ناوچەکانی

خۆیان. بەڵام لەبەرئەوەی خێڵە کوردەکان هەمیشـــە لە ململانێکردن و دوژمنایەتی یەکتردا بوون و دەوڵەتێکی وا لە کوردســـتاندا نەتوانرا بونیادبنرێ، خێڵە کوردەکان خۆبەخۆ لە ســـنووری کوردســـتان دەرنەچوون و شـــوێنی دەرەوەی وڵاتەکەی خۆیان داگیرنەکردووە. ئەگەر لەو ســـنورانەش دەرچووبن ئەوا لەژێر ســـەرکردایەتی و چاودێری دەوڵەتە زلهێزەکانی ناوچەکەدا بووە. بۆیە شـــتێکی ســـەیر نیە، کەئەمڕۆمیللەتی کورد چاونابڕێتە ناوچەکانی دەرەوەی کوردســـتان و هەوڵدانی داگیرکردنیان نادات و چالاکییەکانی لە سنووری ناوچەکانی خۆیاندا دەهێڵنەوە.

فاکتەری تۆپۆگرافیای کوردستان لەسەر گۆڕانکاری

سەختی کوردستان، بوونی چەندین زنجیرە چیای سەخت و دۆڵ و شوێنی تەسك و بەردانی و بەفر و سەرماوسۆڵ و نەبوونی دەشتی زۆری بەرفراوان و رووباری گەورە و کەنار دەریا، فاکتەری سەرەکی نین بۆ گەشەکردن یان دواکەوتنی وڵاتەکە، بەڵام کاریگەرییان لەسەر فاکتەرە بنچینەکانەبووە.

هەندێ لە سەرکردەو بگرە نووسەر و روناکبیرە کوردەکان، چیاکانی کوردستایان بە تاکە دۆستی هەمیشەیی کورد داناوە و وایلێکدەدەنەوە بەبێ بوونی ئەو چیا سەختانە رەنگە خەڵکی کوردستان لە رەگو ریشەوە نەمانایە. بێگومان ئەمە لایەنێکی راستی تێدایە، چونکە لە کاتی لێقەومان و هێرشکردنە سەر وڵاتەکە لەلایەن داگیرکەری دەرەکی و خۆماڵی ئەو شوێنانە دالدەی ژمارەیەك خەڵکی زۆریانداوە و لەوێوە داگیرکەرانیان هەراسان کردووە و زۆرجار دەرفەتیان پێ نەداون، کە تیایاندا نیشتەجێبن و تەواو کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن.

لێرەدا چەند پرسیارێك قوت دەبێتەوە. یەکێك لەوانە ئەوەیە ئەگەرچیا و شوێنی سەخت بێت پارێزگاری مان و نەمانی میللەتان بکات، ئەی خەڵکی ئەو وڵاتە دەشتاییانە کە چیاو ناوچەی سەختی تیادا نییە چۆن توانیویانە بمێننەوە و پارێزگاری لە خۆیان بکەن. ئەگەر وابوایە رەنگە ئێستا چەندین میللەتی وەکو میسرییەکان، فارسەکان، عەرەب، فەرەنسی و ئەڵمانی دەمێك بوایە وجوودیان نەمایە. بە پێچەوانەوە رەنگە ئەگەر کوردستاتان تەختایی بوایە، خێڵ و پێکهاتەکانی ناچار دەبوون لە باتی دوژمنایەتی و شەڕی یەکتر زیاترهەماهەنگیان لەناو خۆیاندا بکردایە، یاخود بە ئاسانتر یەکێکیان بیتوانیایە کۆنترۆڵی ئەوانی تر بکات و لەو رێگەیەوە دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەش لە سەرانسەری وڵاتەکەدا بونیادبنرایە.

راستێکی تر لێرەدا ئەوەیە، کە لەکاتی هەڕەشە و داگیرکردنی دەرەکیدا خەڵکانی ناخێڵەکی کوردستان کە زۆرینەی خەڵکی وڵاتەکە بوون، بەشێوەیەکی گشتی لە گوند و شارەکاندا ماونەتەوە و کەوتونەتە ژێر کۆنترۆڵی ئەو هێزە دەرەکییانەی کە روویان لە ناوچەکانیان کردووە. مەبەستی داگیرکردنی ئەو ناوچانە لەلایەن هێزی دەرەکییەوە، سامان و بەرهەم و سەرچاوەی باج بووە، بۆیە ئەوانە زۆرجار بە داگیرکردنی ئەو شوێنانە بە مەرامی خۆیان گەیشتوون. لێرەدا ئەوانەی لە کاتی هەڕەشەی دەرەکیدا لە گوند و شارەکان کشاونەتەوە و لە چیاکان خۆیان پاراستووە ولەوێوە هەڵمەتیان کردۆتە سەر داگیرکەرەکان و بێزاریان کردوون، خێڵەکیەکان بوون.

لایەنێکی نێگەتیڤی تری تۆپۆگرافیای کوردستان، زیاتر لەیەك دابڕینی ناوچە و خێڵ و پێکهاتەکانی وڵاتەکە بووە لە یەکتری. خێڵەکان و سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی و بگرە فیوداڵی ئەورووپییش خۆی

لەخۆیاندا قوفڵدرا و لەیەك دابراو بوون. لێرەدا تۆپۆگرافیای کوردستان بۆتە فاکتەرێك بۆ زیاتر قوفڵدان و لەیەك دابڕینی ناوچە و خێڵ و پێکهاتەی وڵاتەکە لە یەکتری.

سەختیی وڵاتی کوردستان لەژێر سایەی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتردا، رەنگە ببوایە بە فاکتەرێکی پۆزەتیڤ بۆ بەرەنگاربوونەوەی هەڕەشەی دەرەکی و پاراستنی وڵاتەکە و هاوڵاتیانی. بۆیە تۆپۆگرافیای کوردستان هۆکار و فاکتەری سەرەکی نییە لە پرۆسەی گۆڕانکاری وڵاتەکەدا، بەڵکو بەپێی سیستمی بەڕێوەبردنی وڵاتەکە دەکرێ کاردانەوەی نێگەتیڤ یان پۆزەتیڤی هەبێت. بەڵام لەبەرئەوەی وڵاتەکە لە مێژووی درێژیدا سیستمێکی داخراو زاڵبووە بەسەریدا، تۆپۆگرافیای وڵاتەکە زیاتر رۆڵی نێگەتیڤی هەبووە. تۆپۆگرافیای وڵاتەکە کاردانەوەی نێگەتیڤی هەبوو لەسەر دروستبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز، کە بتوانێی هەموو وڵاتەکە لەژێر چەتری ئەو دەوڵەتەدا یەك بخات.

گرنگی پێکەوتەی جووگرافی کوردستان

کوردســـتان هەر لە مێژووی کۆنەوە، ناوچە و پێکهاتەو نەتەوەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراســـتی بەیەکەوە گرێداوە. لە ســـەدەی پانزەوە ئەو وڵاتە بێجگەلە نەتەوەی کورد، ســـێ نەتەوە مەزنەکەی رۆژهەڵاتی ناوەراست لە عەرەب و تورك و فارس پێکەوە بەستوتەوە. سەرەرای ئەوە پێکهاتەو نەتەوە گرنگەکانی تری نمونەی ئەرمەن و گۆرگی و سریانی و کلدانی و تورکمان و جووو، یان راستەوخۆ سنوریان بە کوردستانەوە بووە یان لە وڵاتەکەدا وجوودیان هەبووە.

ئەم وڵاتە رێگەی هاتوچۆو بازرگانی ئەوانە بووە، مەیدانی یەکلاکردنەوەی شەڕ و ناکۆکییەکانیان بووە، پەیوەندیی ئایینی و کلتوری و مێژووی هاوبەشی لەگەڵیان هەبووە، لە خۆشی و ناخۆشیدا کاریان تێکردووە و کاری تێکردوون. ئەو پێکەوتە جووگرافییە رۆڵێکی ســتراتیژیی گرنگی بە وڵاتەکەداوە، کە لە ناوچەکەدا کەم شت بێ بەشداریکردن و تێگلانی وڵاتەکە روویداوە.

لێرەدا پرسیاری گرنگ ئەوەیە، ئایا ئەم پێکەوتە جووگرافییە گرنگەی وڵاتەکە لە ناوچەکەدا شتێکی پۆزەتیڤە یان نێگەتیڤ، ئایا بۆ وڵاتەکە سـودبەخشــە یان زیانبەخش، ئایا هەرەشــە و کۆسـپە لە رێگەی گەشەکردنیدا، یاخود دەرفەت و فاکتەری یاریدەرە بۆ گەشەکردنی.

ئەگەر بۆ روانگەی زۆرینەی سەرکردە و سیاستمەدار و نوسەر و رۆشنبیری کورد بگەڕێینەوە، دیارە ئەوە بە فاکتەرێکی نێگەتیڤ دانراوە و ئەو میللەت و وڵاتانەیان بە دوژمن و هەڕەشــە و کۆســپ لەبەردەم ســەربەخۆیی و گەشــەکردنی وڵاتەکەدا داناوە. ســەرکردەکانی کورد بەشــێوەیەکی گشــتی بە درێژایی مێژووی وڵاتەکە، یان هەوڵی خۆئامادەکردنیان داوە بۆ تۆڵەسەندنەوە و خۆدابرین لێیان، یاخود چۆکیان بۆ داداون و بەپێی مەرجەکانی ئەوان رەفتاریانکردووە.

ئەگەر چاوێك بە چۆنیەتی بوژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسـازیی سـەرەتای ئەوروپای رۆژئاوادا بخشـێنین(کتێبی: بۆچی شـۆڕشــی پیشـەســازی لە ئەوروپا ڕوویدا؟)، لەگەڵ هەموو گرژی و شـەڕو شـــۆڕی نێوان دەوڵەت و میللەتەکانی ئەوســـای ئەو ناوچانەدا، بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوانیاندا بووە بە بناغەیەك بۆ گەشـەکردنی ئابوری و چاکسـازیی سیاسـی و یاسـایی تیایاندا. گرێدانی بازاڕی ناو خودی وڵاتەکان و نێوان وڵاتەکان لە ناوەڕاسـتی سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا قاپی خسـتە سـەر پشـت بۆ زیاتر گەشــەکردنی ئەو وڵاتانە. ئەوەی لێرەدا گرنگە رەچاوبکرێ ئەوەیە، کە بێ بوونی ئەو دراوسێتیەو بەستنی پەیوەندی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان وڵاتە ئەوروپییەکاندا، رەنگە ئەو ناوچانە هەتا ئەمڕۆش هەر لەژێر ســایەی ســیســتمێکی فیوداڵی داخراودا بمانایەوە. هەڵبەتە بێ ســەرهەڵدانی سـیستمێکی نوێیی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسـی کراوەتر لە هەندێ لەو وڵاتانەدا سود لە بوونی ئەو دراوسێتیە وەرنەدەگیرا.

بەپێچەوانەی رۆژئاوای ئەوروپا، لە کوردستاندا بوونی دراوسێی زۆر و سنوری درێژ لەگەڵیاندا لەبری ئەوەی ببێتە فاکتەرێك بۆ گەشەکردن، بۆتە فاکتەرێك بۆ دروستبوونی گرژی و شەڕوشۆڕ و کوشتار و داگیرکردن و دەستتێوەردانی کاروباری ناوخۆی وڵاتەکە. هۆکاری بنچینەیی ئەو جیاوازیە بێگومان بە پلەی یەکەم بۆ گرتنی رێبازی جیاوازی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری نێوانیاندەگەڕێتەوە، کە باسی سەرەکی لێکۆڵینەوەی ئەم بەندەمانە.

لە مێژووی کۆنی ئەوروپای رۆژئاوادا و دواتریش لە مێژووی مودێرنیاندا لەکاتی زاڵبوونی سیستمی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی تاکڕە و لەناو هەموو، یان هەندێ لە وڵاتەکانیاندا گرژی و توندوتیژی و شەڕی گەورە لە نێوان وڵات و دراوسێکانیدا بەرپا بووە، بەڵام کە رێبازی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و پلورالیزم زاڵبووە بە پێچەوانەوە پەیوندیی هاوسەنگ و گەشەکردنی ئابوری و خۆشگوزەرانی روویداوە. هەتا ئێستا لە بەشێکی زۆری مێژووی کوردستاندا بەهۆی ئەوەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی تاکڕەو و توندڕەو زاڵبووە، دراوسێکانی کوردستان بوونەتە رێگر لە پێشکەوتنی وڵاتەکە. بەڵام بە گۆڕانکاری لەوەدا، پێکەوتەی گرنگی ستراتیژی کوردستان دەبێتە فاکتەرێك بۆ گەشەکردنی وڵاتەکە و دراوسێکانیشی. لەم رووەوە کوردستان پێکەوتەیەکی جووگرافی گرنگی هەیە، کە دەتوانرێ سوودی لێوەرگیرێت.

ناسەقامگیریی بەردەوام

کوردستان، هەر وەکو ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەمیشە رووبەڕووی ناسەقامگیری و گرژی بۆتەوە. بەڵام بەتایبەتی لەدوای ساڵەکانی ١٥٠٠ئەو ناسەقامگیری و گرژی و توندوتیژییە بەهۆی ململانێی نێوان دەوڵەتەکانی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیدا بە ئاستێکی بەرچاو زیادیکرد. کوردستان بووە (سورێکی گۆشت و خوێنی خەڵك<٨٥ ل٢٢٨>) لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا.

سەرەڕای ئەوەی خێڵ و ناوچە و پێکهاتەکانی کوردستان لە نێوان خۆیاندا ناکۆك بوون و لە رێگەی بەکارهێنانی هێزەوە ویستویانە ململانێ و گرفتەکانی نێوان خۆیان چارەسەرکەن، بە خۆشی و ناخۆشی و لەکاتی شەڕ و ئاشتیدا دەوڵەتە زلهێزەکانی ناوچەکە بۆ مەرامی خۆیان سودیان لەو ململانێیانە وەرگرتووە. لە پاڵ ئەوەدا ئەو خێلە کوردانە بوونەتە بەرلەشکری ئەو وڵاتانە و بە خوێنی رۆڵەی وڵاتەکە و رەنجی خەڵکانی بەرهەمهێنەری پاڵپشتی ئەو دەوڵەتانەیان کردووەو بەشداربوون لە شەڕە دەرەکی و خۆماڵیەکانیاندا. بەپێی هەندێ لە مێژوونوسان لە ساڵەکانی نێوان ١٥٠٠-١٨٠٠ بێجگەلە ئەوەی ژمارەیەکی زۆری خەڵکانی کوردستان لە شەڕی ناوخۆدا لەناوچوون، نزیکەی ١١٢ هەزاری تریان لە شەڕەکانی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە کوژراون. لە کاتێکدا ژمارەی دانیشتوانی ئەوسای کوردستان لەو سەردەمەدا بە ئەوپەری ١،٥ملیون هەڵسەنگێنرێ، بەپێی ئەوە ٧،٤% دانیشتوانی وڵاتەکە تەنها لەو شەڕانەدا لەناوچوون.

ناکۆکی نێوان خێڵە کوردەکان و ململانێی نێوان دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانی لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی ناوچەکانی کوردستان و سەرچاوەی داهاتی بەرهەم و باج و هەروەها بەکارهێنانی دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانی لە شەڕەکانیاندا بووە هۆکاری ئەوەی ئەو دوو دەوڵەتە ساڵی ١٨٣٩وڵاتەکە بۆ یەکەمجار لە نێوان خۆیاندا دابەشبکەن. سەرەڕای ئەوانە ئەو دابەشکردنە بووە هۆی ئەوەی کە لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا زۆنێکی گەورەی زەوی و خاك دروست بێت و ببێتە سورێك، کە بەهۆیەوە ئەو دوو دەوڵەتە خۆیان لە هەڕەشەی یەکتری بپارێزن.

هەر لە سەدەی پانزەوە هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە ئەو دوو دەوڵەتە سیاسەتێکی دوو فاقیان بەرامبەر کوردستان بەکارهێنا. لە لایەکەوە ئەو ناوچەیەیان بە نیمچە سەربەخۆ و دۆستی خۆیان دەهێشتەوە لە پێناوی خۆ پاراستن لە یەکتری، لە لایەکی ترەوە بۆ دەستوەردان لە کاروباری وڵاتەکە و بەکارهێنانی خەڵکەکەی، بە خۆشی و ناخۆشی سوودیان لە ململانێ و شەڕی ناوخۆی کوردستان وەرگرتووە لە پێناوی مەرامی خۆیان و رێگرتن لە یەکگرتن و سەربەخۆیی و بەهێزبوونی ئەو ناوچانە<٩٦ ل١٧٧>.

ململانێی ناوخۆی نێوان خێڵ و بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی ئەو دوو دەوڵەتە و جێگۆرگێکردن لە ریزەکانیاندا، هەروەها گۆڕینی والی و فەرمانبەران و سەرکردە سەربازەکانیان لەو ناوچانەدا، راستەوخۆ بۆتە هۆکاری دەستێوەردان لە کۆمەڵگەی کوردستان و ئاڵوگۆڕکردن لە ریزکانی دەسەڵاتدارانی خێڵ و میرنشینەکانی وڵاتەکە. هاتنی هەموو شایەك، سوڵتانێك، سەرکردەیەکی سەربازی یان والییەکی نوێ، بۆتەهۆی ئەوەی جێگۆرکێ لە ریزەکانی دەسەڵاتدارانی خۆجێیی خێڵایەتی کوردستان بکرێت. هەر یەکێ لەوانە کە هاتوون، خەڵکە کۆنەکانیان لابردووە و هەوڵی بەهێزکردن و دانانی خەڵکانی دۆست و عەڵقەلەگوێی نزیك بە خۆیان داوە. بۆ ئەو مەبەستە سودیان لە ململانێی نێوان ئەندامی بنەماڵەی دەسەڵاتدارانی خێڵ و میرنشینەکانوەرگرتووە، ململانێی نێوان خێڵ و پێکهاتەکان<بەندی سێیەم>.

لەو رێگەیەوە ئەو دەوڵەتانە توانیویانە رێگا لەوە بگرن، کە ئەو کەسایەتی و خێڵ و میرنشینانە بۆ ماوەیەکی درێژ بمێننەوە و پێگەیان زۆر بەهێزبێت لە کۆمەڵگەکەدا و هەوڵی سەربەخۆیی خۆیان بدەن. رێگەیان لەوە گرتووە، کە چینوتوێژ و پێکهاتەی تەمەن درێژ و بەهێز دروست بێت و ببێتە هەڕەشە لە سەریان. هەروەها ئەو دەسەڵاتدارە خۆماڵیە نوێیانە بە مەرجێك دانراون، یان قبوڵکراون کە وەلای تەواویان بۆ ئەوان هەبێت و پشتگیری مانەوەی دەسەڵاتیان بن و بەشداربن لە شەڕە دەرەکی و ناوخۆیەکانیاندا.

روخسارێکی تری ئەو سەدانە گواستنەوەی خێڵەکانی کوردستان بووە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تری ناو یان دەرەوەی کوردستان. لە کاتی بەهێزبوون و هەڕەشەی خێڵێك یان پێکهاتەی ناوچەیەك، گواستراونەتەوە بۆ شوێنێکی دوور لە ناوچەکەیان. لەو رێگەوە توانیویان کۆنترۆڵیان بکەن و لە ناوچە نوێیەکاندا بۆ مەرامی خۆیان دژی خەڵکی ئەو ناوچەیە بەکاریانبهێنن. هەروەها بۆ سەرکوتکردنی خێڵێك یان پێکهاتەیەکی کوردستان یان شوێنەکانی تری ئەو دەوڵەتە، چەندینجار خێڵە کوردەکانیان گواستۆتەوە بۆ ئەو ناوچانە، بەوە لە لایەکەوە ئەو خێڵە کوردانەیان ناچارکردووە زیاتر وەلایان بۆیان هەبێت و لە لایەکی ترەوە کۆنترۆڵی ئەو ناوچانەیان کردووە.

زۆربەیجار ئەو دەوڵەتانە بەزۆر ئەو خێڵە کوردانەیان ناچارکردووە کە بگوێزنەوە، بەڵام جاری وا هەبووە ئەو خێڵە کوردانە بەخواستی خۆیان بەوە هەستاون. هەندێ سەرەك خێڵ لە پێناوی نەدانی باج یاخود لە پێناوی دەستکەوتی تاڵانیدا بە خۆشی خۆیان خێڵەکەیان دوای خۆیان خستووە و بەشداری شەڕی ئەو دەڵەتانەیان لە ناوخۆ و دەرەوەی کوردستان کردووە و لە شوێنە نوێیەکاندا ماونەتەوە. ئەو سەرەك خێڵانە مەسەلەی نەتەوایەتی و خۆشەویستی وڵات لایان گرنگ نەبووە، بەڵکو ئەوی لایان گرنگ بووە بەرزبوونەوەی پێگەی خۆیان و زیادبوونی داهات و سامانەکانیان بووە. بۆ نمونە شا عەباسی سەفەوی سەرەك هۆزی پازۆکی بانگ کردووە بۆ سەرکوتکردنی دوژمنەکانی. ئەویش بۆ ئەو

مەبەستە زیاتر لە ١٠ هەزار خەڵکی سەر بە خێڵەکەی بۆ ئەو مەبەستە دوای خۆی خستووە. چەندین سەرەك خێلی کورد بەناوی خزمەتی سوڵتان و ئایینی ئیسلامەوە خێڵەکانیان گواستۆتەوە بۆ ناوچەکانی تری کودستان یان پارێزگاریی سنوری دەوڵەتی عوسمانییان کردووە، یان کۆچکردن بۆ هەندێ ناوچەی بەڵقان و ئەرمەنستان، کە هەتا ئێستا لەو شوێنانە ماونەتەوە.

هەموو ئەمانە جۆرێك لە ناسەقامگیری و گرژی و نائارامیان لە ناوچەکانی کوردستاندا دروست کردووە، کە بونەتەهۆی ئەوەی هەمیشە خەڵکەکەی لە ترس و لەرزدا بژین و گوێ نەدەنە پاراستن و ئاوەدانکردنەوە و گەشەکردنی وڵات و شار و گوند و ماڵ و حاڵیان<٩٦ ل١٩ \ ٨٥ ل٢١٥>.

بۆچی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی
لە کوردستان خۆبەخۆ بەرپانەبوو؟

لە باسی ئەم بابەتەی کوردستاندا بە هەمان شێوەی باسی شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست زیاتر گرنگی بە ساڵەکانی نێوان ١٥٠٠-١٨٠٠ دەدەین. بنەما و خاسڵەتەکانی فیوداڵی خێڵایەتی لە کوردستاندا بەشێوەیەکی گشتی هاوچەشن بوو لەگەڵ شوێنەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی و ئێران، بەڵام بە هۆی خاسڵەتە تایبەتیەکانی وڵاتەکەوە شێواز و رێبازی گۆڕانکاری لە کۆمەڵگەکەدا و دەرئەنجامەکانی جیاوازی هەبوو لەگەڵ ئەو شوێنانەی تر.

بۆ گەڕان بەشوێن هۆکاری ئەوەی بۆچی لە کوردستان بە شێوەی رۆژئاوای ئەوروپا یان وڵاتێکی وەکو ئینگلتەرا شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی رووی نەدا، دەبێ بگەڕێین بە شوێن ئەو فاکتەرانەی کە بووەهۆی ئەوەی لەم وڵاتەکەدا بە شێوەی وڵاتێکی وەکو ئینگلتەرا چینوتوێژی نوێی بەهێزی تیادا دروست نەبوو، کە توانایان هەبێت بەوە هەستن و هەروەها ئەوانە دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا بۆ نەڕەخسا،کە بتوانن لە رێگەیەوە چاکسازیی یاسایی و سیاسی پێویست بەدەست بێنن بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو کۆسپانەی لە بەردەم گۆڕانکاریدا بوون.

بۆ ئەو مەبەستە هەوڵی تێگەیشتنی بنەما کۆمەڵایەتی و ئابورییەکانی کۆمەڵگەی کوردستان دەدەین. خاسڵەتە تایبەتەکانی کوردستان و ئاواتەکردنیان لەگەڵ بنەماکانی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی، لە وڵاتەکەدا رێبازێکی جیاوازتری گرتەبەر. بەشێکی زۆری ئەم بابەتە پێشتر لە باسی بەشەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا باسکراون، بەڵام لێرەدا بۆ تێگەیشتنی رێبازی تایبەتی وڵاتەکە پێویستە بەشێك لەوانە بە تێروانینێکی جیاوازتر دووبارە بکەینەوە:

تایبەتمەندییەکانی سیستمی خێڵەکی کوردستان

لەناولێنان و باسـکردنی خێل، مێژوونووس و زاراوە جیاوازەکانی زمانی کوردی وشـە و لێکدانەوەی جیاواز بەکاردەهێنن. نمونەی ئەوانە خێڵ، ئێل، عەشـیرەت، قەبیلە، هۆز و تیرە.. . لەم نوسـینەدا هەوڵمداوە چەند وشە و دەستەواژەیەک بەکاربێنم، ئەویش بریتییە لە خێڵەکی، سیستمی فیوداڵی خێڵەکی، خێڵ و لق و بەشـەکانی. هەڵبەتە لە کتێبی(بۆچی شـۆڕشـی پیشـەسـازی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت ڕووینەدا) ئەوانە روونکراونەتەوە، بەڵام هەندێکیان لە کوردسـتاندا رەنگە خاسـڵەت و دەلالەتی جیاوازیان هەبێت.

زۆر لە نوسـەرانی کورد و رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت و شـوێنەکانی تری جیهان بە چاوێکی نزم دەڕواننە خێل و خێڵایەتی و لایان بۆتە سـیمبۆلی دواکەوتن و نەزانین. زۆر لە نوسـەرە شـارەزا ئەوروپاییەکانیش خێڵایەتیان وەك دەزگایەکی کۆمەڵایەتی زۆر سـادە و سـەرەتایی لێی دەڕوانن و نەیانتوانیوە لەو راستیە بگەن کە خێڵایەتی و سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی بەشێوەی فیودالیزمی ئەوروپا، سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تێرو تەسەل بووە. ئەم روانگەیە کاردانەوەی لەسەر نوسەر و سیاسەتمەداری کورد هەبووە و بۆتە هۆکاری ئەوەی لە باسکردنی رۆڵی نێگەتیڤی خێڵ و خێڵایەتی بەولاوە بەوردی نەچنە بنج و بناوانی بابەتەکەوە. ئەمە بۆشـاییەکی دروسـتکردووە لە تێگەیشـتنی مێژووی وڵاتەکە و خاسـڵەتەکانی. هەروەها کاردانەوەی خراپی هەبووە لە تێگەیشـتنی سـروشـت و رەفتاری چینوتوێژ و پێکهاتە و کەسـایەتی و پارتە سـیاسـیەکانی وڵاتەکە و شـێوازی تەعامولکردن لەگەڵیاندا.

بەپێی مێژوونوسـەکان هیچ جیاوازێکی ئەوتۆ لە نێوان سـترەکتۆر و بنەمای خێڵە کوردەکان و خێڵەکانی میللەتەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـتدا رەچاو ناکرێت. ئەوەی هەتا رادەیەك تایبەتمەندی دەداتە سـیسـتمی خێڵایەتی لە کوردسـتاندا، بریتییە لە چڕی خزمایەتی و تێکەڵاوبوونی خوێن و ژن و ژنخوازی لە ریزەکانیاندا، هەروەها رۆڵی گرنگی خێڵ لە یەکخسـتن و بەسـتنەوەی ئەندامەکانی خێڵەکە پێکەوە و پاراستنیان لە هەڕەشەی دەرەکی. سروشـتی سەختی تۆپۆگرفی کوردستان بۆتە فاکتەرێك بۆ زیاتر دابڕینی خێڵەکان لە یەکتری و بەهێزی ناوچەگەرێتی و سـەربەخۆیی و لووتبەرزی تیایاندا<٨٥ ل٨٩>.

خێل یەکەی سـیاسـی و ئابوریسـیسـتمی خێڵایەتی بووە و هۆزێك یان چەند هۆزێکی لەژێر باڵی خۆیدا کۆکردۆتەوە<٩٨ ل١٧٠>. هۆزەکان خزمایەتی راسـتەقینە(تێکەڵاوبونی خوێن) یان لەناودا هەبوو و لە چەند تیرەیەك پێکهاتوون. هەر تیریەك لە چەند تایفەیەك و هەر تایفەیەك لە چەند بنەماڵەیەك و هەر بنەماڵەیەك لە چەند خێزانێك پێکهاتوون.خێزان بچوکترین یەکەی کۆمەڵایەتی و بەرهەمهێنان

بووە. تاك بە بوونی خێزان و بنەماڵە و خێڵەوە پێگەی کۆمەڵایەتی و توانای دەروونی پەیداکردووە و بەدابڕینی لەوانە لاواز و بێدەستەپاچە بووە و لە کۆمەڵگەدا ریسوابووە.

لەبەرئەوەی پێکهاتەکانی خێڵ سیستمێکی سیاسی و ئابوری، نەکو خزمایەتی، بەیەکەوە کۆیکردونەتەوە، مەرج نەبوو ئەو هۆزانەی کە خێڵەکەی پێکهێناوە خزمایەتی نزیکیان لەگەڵ یەکتر هەبوبێت، بەڵکو جاریوا هەبووە چەند هۆزێکی زۆر جیاواز لە یەکتری، بەرژەوەندی سیاسی و ئابوری و سەربازی هاوبەش لە خێڵێکدا یەکی خستوون. ئەوانە لە ناو خۆیاندا پیاوێکی بەهێزی بەهێزترین بنەماڵەی بەهێزترین هۆزیان بە سەرۆکی هەموو خێڵەکە دەستنیشان کردووە<٨٥ ل٢٠٨>.زۆر لە خێڵە بچوکەکان وهۆز و تیرە و تایفە و بنەماڵە، خزمایەتی نزیك و راستەقینە کۆی کردوونەتەوە. بەڵام جاری وا هەبووە لە رێگەی ژن و ژنخوازییەوە لە پێناوی بەهێزکردن و هێشتنەوەی یەکێتی خێڵ، خزمایەتی هەڵبەستراو لە نێوان ئەو بەشانەدا رێکخراوە<٨٥ ل٩١>.

پێگەی کۆمەڵایەتی بنەماڵەکان لە ئاستی جیاوازدا بووە. بە شێوەیەکی گشتی دابەش بوون بەسەر وەجاخزادە و بۆرە خەڵکەوە. وەجاخزادەکان توێژی ئۆروستۆکراتی خێڵ بوون و دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری لە دەستیاندا بووە. لە ناو ئەو بنەماڵە ئۆروستۆکراتانەدا، بەهێزترین و بەتواناترین بنەماڵە سەرۆکایەتی خێڵەکەی کردووە. ئەمانە سەرکردایەتی سیاسی و ئابوری و سەربازی خێڵەکەیان کردووە و لە ناویاندانە سەرەك خێڵ دەستنیشانکراوە و دەسەڵاتی رەهای کەوتۆتە دەست.

بۆرە خەڵك، چینوتوێژەکانی خوارەوەی خێڵ یان هۆز بوون. خەڵکی ئازاد بوون، بەڵام هیچ مافی بەشداریکردنیان نەبووە لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوریدا و ملکەچی وەجاخزادە و سەرەك خێڵ بوون. سەرەڕای ئەرکی بەرهەمهێنان و خزمەتگوزاری و ئەرکەکانی تری خێڵ، جەنگاوەر بوون و هەمیشە ئامادەبوون خۆیان لە پێناو خێڵ و سەرەك خێڵدا بەختکەن<٩٨ ل١٢٧،١٢٣>.

ژن و ژنخوازی لە کۆمەڵگەی خێڵایەتی کوردەواریدا لەسەر بنەمای خزمایەتی نزیك بووە و لە چاو زۆر لە میللەتەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست زۆر چڕتر و توندوتۆڵتر بووە. بەدەگمەن ژن و ژنخوازیان لەگەڵ بنەماڵەیەکی تردا کردووە<٩٥ ل١٩>.ئەگەر ناچار نەبونایە هەتا کچی خۆ وەستابێ کچی خەڵکیان نەهێناوە. پشت حساب بووە و پشتیش بۆ باوك و باپیر(باوکی باوك)گەڕاوەتەوە. بەو پێیە، پێش هەموو کەسانی تر ژنو ژنخوازی لە نێوان ئامۆزاکاندا رێکخراوە. کچ لە پێش هەموو کەسێکی تر بە ئامۆزا حەڵاڵ بووە و هەتا ئامۆزاکەی وەستا بێت نەدراوە بە خزمێکی تر.ئامۆزای نێرینە بڕیاری ژیان و پاشەرۆژ و شوکردنی کچە ئامۆزاکانیان لە دەستدا بووە، بێ رازیبونی ئەوان بە کەسی تر نەدراون. کچ زۆرجار وەکو موڵکێك رەفتاری لەگەڵکراوە. ژن بە ژنیان پێکردوون و لەکاتی دروست بوونی قەیران و ناکۆکی لە نێوان بنەماڵەکاندا بۆ رازیکردنی دڵی زوڵم لێکراو و هێورکردنەوەی دوژمنایەتی، کچێك یان چەند کچێکیان بە کراسی بەری خۆوە پێداون<٨٥ ل١٢٤>.

بەپێی ئەم راستییانە، شتێکی سەیرنیە کە رۆمانسیەت و دڵداری قەدەغەکرا و لەناو زۆر لە شیعر و هۆنراوە و گۆرانییە کوردیەکاندا جێگەی تایبەتیان هەیە. چیرۆکی مەم و زین و شـــیعرەکانی نمونەی وەلی دێوانە بۆ شـەم ئەو راستیە دەسـەلمێنێ. هەروەها شتێکی سـەیرنیە، کە ژمارەیەکی زۆر لە کچانی کورد لەسـەر خۆشـەویستی قەدەغەکراو بێ سـەروبەند دیار نەماون و لەناوبراون. هەتا ئەمڕۆش لەناو هەندێ بنەماڵەدا مەسەلی ئازاردان و کوشتنی کچان بە ناوی پاراستنی شەرەفەوە لەناو هەندێ بنەماڵەی کوردا هەر باوە.

بەپێی عورفی خێڵایەتی خاوەندارێتی موڵك و ماڵ گەراوەتەوە بۆ نێرینەکانی خێزان. بەتەمەترین پیاوی خێزان بڕیاری لەسەر ئەو بابەتە داوە. بە مردنی باوك بڕیاردان لەسەر ئەوانە کەوتۆتە دەست بە تەمەنترین و بەهێزترین نێرینەوە. بە نەبوونی نێرینە کەوتۆتە دەســـت مام یان ئامۆزاوە. ئەوان بەشێوەیەك بڕیاریان لە سەر وەراسەت داوە، کە لە بەرژەوەندی نێرینەکانی خێزان و پاراستن و یەکێتی بنەماڵەکەدا بووە. چونکە دوارۆژ و چارەنووسـیان لەناو هەمان خێزاندا نەبووە مێیینە هیچ حسـابێکی بۆ نەکراوە،بەڵکو کەوتۆتە دەســـت ئەو خێزان و بنەماڵەیەی کە بەهۆی شـــوکردنەوە تێی کەوتوون. لە مەسـەلەی مافی ئافرەتدا، زۆرجار عورفی خێڵایەتی زاڵ بووە بەسـەر شـەریعەتی ئیسـلامدا. لە کاتێکدا شـەریعەتی ئیسـلامی لە میرات و شـایەتیدا حسـابی نیوە مرۆڤی بۆ ئافرەت کردووە، عورفی خێڵایەتی هیچ حسابێکی بۆ ئافرەت نەکردووە<٨٥ ل٩٣>.

مەسـەلەی دەسـەڵاتی رەهای پیاو لە خێزان و بنەماڵەدا تەنها لە پرسی میراتدا نەوەستاوەتەوە، بەڵکو هەموو لایەنە کولتوری و کۆمەڵایەتی و ئابوریەکانی گرتۆتەوە. گوێڕایەڵی و ملکەچی بۆ بڕیار و روانگەی پیاوانی تەمەن گەورەتر، رێگر بووە لە بیرکردنەوە و رادەربڕینی ئازاد. ئەمانە توانای داهێنانی تاکی مراندووە و بوونەتە کۆســـپ لەبەردەم فێربوون و چاکســـازی و گەشـــەکردندا. هەڵبەتە ئەمانە چەند رێگر بووبێت لە گەشەکردنی نێرینەکاندا، چەندەها قات رێگر بووە لە گەشەکردنی مێینەدا.

ئەمانە روانگە و ئایدۆلۆجێتی تاکڕەو و توندڕەوی لە کۆمەڵگەدا چاندووە. رازی بوون بە ژیانی کۆن، رێگرتن لە گۆڕانکاری و بیری نوێ، پاراستنی عورف و نەریتی کۆن، گوێرایەڵی کوێرانە، وەلا و پاشـــکۆیەتی. دەســـتکاریکردنی ئەوانە بە پێی ئایدۆلۆژی خێڵایەتی بە عەیب و عار دانراون. هەر لە منداڵیەوە وا خراوەتە مێشکی تاکەکانەوە، کە مرۆڤ و کوردی رەسەن نابێت لەو پرنسیپانە لابدات.نابێ لاســـایی بێگانە بکرێتەوە، تێکەڵاوی و ژن و ژنخوازیان لەگەڵدا بکرێت. هەڵبەتە ترس و هەڕەشـــەی دەرەکی و ناسـەقامگیری و شـەڕوشـۆڕ لە کۆمەڵگەدا هێندەی تر ئەم پرنسـیپانەی لە کۆمەڵگەدا بەهێز کردووە.

لە سـەروو هەموو ئەمانەشـەوە چونکە بەرژەوەندی تایبەتی و مان و نەمانی بنەماڵە، تایفە، هۆز و خێڵ پێش بەرژەوەندی و مان و نەمانی خێڵەکانی تر و نەتەوە هاتووە، ئەندامانی خێڵ لەســـەرەوە بۆ

خوارەوە ملکەچی تەواوی دەســـەڵاتی رەهای ســـەرەك خێڵ بوون. بۆ پاراســـتنی خێڵەکەی خۆیان ئامادەبوون لەگەڵ هەموو هێزێك، خێڵێك یان دەســـەڵاتدار و دەوڵەتێکی دەرەکیدا هەمانگیری بکەن<٨٥ ل١٢٨>.

دانانی سەرەك خێڵ لە کوردستاندا وەکو دانانی پاشاکانی ئەوروپا بە دانانی بەتەمەنترین کور یان کچی بنەماڵەکە نەبووە، بەڵکو بەهەمان شێوەی دانانی شـای ئێران یان سـوڵتانی دەوڵەتی عوسـمانی لە سـەر بنەمای دانانی بەهێزترین نێرینەی بەهێزترین بنەماڵەی بەهێزترین خێڵ بووە. ئەم شـێوە دانانە هەروەك چۆن دەبووە هۆکاری ململانێ و توندوتیژی لە ناو بنەماڵەکانی شا و سوڵتانەکاندا، لە خێڵە کوردەکانیشدا دەبووە هۆکاری دروســـتبوونی گرژی و کوشـــتن و پیلاندانانی چەوت دژی یەکتری<٨٥ ل١٣٧>. ســـەرەڕای کاردانەوە گشـــتێکانی ئەمە، لە کوردســـتاندا ترســـناکترین کاردانەوەی ئەمە، هەوڵدانی بەدەســتهێنانی پشــتگیری بێگانە و دەســەڵاتدارانی دەوڵەتەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاسـت بوو بۆ پچڕینی پۆستی سـەرۆکایەتی لە خێڵەکەدا. ئەمە دەرفەتێکی باشـی بۆ ئەو دەوڵەتانە دروستکردبوو، کە بە ئاسانی دەستوەردەنە کاروباری وڵاتەکە و داگیرکردن و کۆنترۆڵکردنی.

بنەماڵە وەجاخزادەکانی خێڵ خۆیان بە بەرزتر لەوانی تر داناوە، بۆیە لایان گرنگ بووە خۆیان لە بنەماڵەکانی بۆرە خەڵك جیابکەنەوە. لەبەرئەوە بەدەگمەن کچی ئەوانەیان بۆ کورەکانی خۆیان هێناوە و بە هیچ جۆرێك رێگەیان نەداوە کچەکانی خۆیان شـــوو بە کوڕی ئەوانە بکەن. لە هەندێ خێڵدا نمونەی جاف و هەمەوەند وەجاخزادەکان پلەیەکی تایبەتیان هەبووە، کە پێیان وتراوە بەگزادە. ئەوانە خۆیان بە خەڵکێکی رەگەز خاوێنتر و رەسـەنتر لە بۆرە خەڵك داناوە و بۆئەوەی خوێنیان تێکەڵاوی خوێنی ئەوانی تر نـەبێت لـەنێوان بنـەمـاڵـەکـانی خۆیـان بـەولاوە ژنوژنخوازییـان لـەگـەڵ کـەس نـەکردووە. بۆ نمونـە خێڵەکانی جاف جۆرە کۆنفیدراســـیۆنێکیان لـەگـەڵ هەندێ خێلدا پێکهێناوە کە جاف نـەبوون، بـەڵام بۆ ئەوەی خۆیان لەوانە جیا بکەنەوە خۆیان بە جافی رەسەن و ئەوانی تریان بە جافی ناڕەسەن داناوە.

هەندێ لە بنەماڵە وەجاخزادەکان کە ســـەرکردایەتی هەندێ لە خێڵەکانی کوردســـتانیان کردووە بۆ ئەوی خۆیان لە بنەماڵەکانی تر جیابکەنەوە و خۆیان لەوان بە بەرزتر پیشانبدەن و کۆنترۆڵیان بکەن، لافی شێخایەتی و سەیدییان لێداوە و رەچەڵەکی بنەماڵەکانیان گەڕاندۆتەوە بۆ پێغەمبەر یان ئەسحابەکان و جاری واهەبووە بۆ نەتەوەیەکی تر. ســـەرەڕای ئەوەی بەمە توانیویانە خۆیان بە بەرزتر لەوانی تر دابنێن، لەو رێگەیەوە توانیویانە سـنورێك بۆ بنەماڵەکانی تر دابنێن، کە نە توانن هەڵپەی بەدەســتگرتنی ســـەرۆکایەتی خێڵەکە بکەن و لەهەمانکاتدا لە کاتی دروســـتبوونی قەیران و گرژی لە نێوان بنەماڵەی خێڵەکەدا یان لە نێوان خێڵەکاندا ئاســانتر توانیویانە رۆڵی پیاوی گەورە و زانا و ناوبژیکەر ببینن< ٩٥ ل٤٧>.

لایەنێکی تری سیستمی خێڵایەتی، کە رەنگە لای هەندێ کەس بە خاسڵەتێکی پۆزەتیڤ دابنرێت، توانای خێڵەکانە لە یەکخستنی ژمارەیەك خەڵکی زۆر لەخۆی دژی هەڕەشەی دەرەکی. بەهۆی چڕی خزمایەتی و دەسەڵاتی رەهای سەرۆك و ئازایەتی و جەنگاوەری و وەلای کوێرانەی ئەندامەکانی بۆ سەرکردە و پاراستنی یەکتری و شوێن و موڵك و ماڵ و ژیانیان، خێڵ بۆتە ئامرازێکی گرنگ بۆ یەکخستنی ریزەکانی دژی هەموو هەڕەشەیەکی دەرەکی.

رەنگە لەو بارە نالەبارە و نا سەقامگیرەی کوردستاندا زۆر زەحمەتبوبێت ژمارەیەك خەڵکی بچوکی بێدەستەلات، گوندێك یان ناوچەیەك بێ بوونی چەترێکی بەهێزی وەکو سیستمی خڵایەتی بیانتوانیایە خۆیان لە هەڕەشەو داگیرکردن و باجکۆکەرەوەی بێویژدان و چەتە و جەردە بپارێزن. خێڵ تۆرێکی کۆمەڵایەتی گرنگ بووە بۆ ئەو خەڵکە کە بتوانن نیمچە ئازادی و سەربەخۆیی بۆ خۆیان بپچڕن. زۆرجار مان و نەمانی ئەو خەڵکە بەستراوەتەوە بە مان و نەمانی خێڵەکەیانەوە و بێئەو بە تەنهایی و لاوازی و بێ دەسەڵات ماونەتەوە. بۆیە ئەوانە بە دڵ و بەگیان هەوڵی پاراستن و مانەوەی خێڵەکەیان داوە و کوێرانە گوێرایەڵی سەرکردەکانیان بوون.

کەس ناتوانێت ئینکاری ئەوە راستیە بکات، کە خەڵکانی کوردستان بە پیر و گەنج و منداڵ و مێیینە و نێرینەوە، قوربانێکی هێجگار زۆریان داوە و ئازارێکی زۆریان چێشتووە و بە خوێنی خۆیان ناوچەکانیان پاراستووە. بەڵام دیوێکی تری ئەو راستیە ئەوەیە، کە بەهێزی ئینتما بۆ خێڵ و ناوچە و بنەماڵە و سەرکردە، ئینتما بۆ وڵات و پاراستنی بەرژەوەندی هەموو پێکهاتە و ناوچەکانی لاواز کردووە و بە پلەی دووەم هاتووە. هەروەها ئەو بەرژەوەندیە خێڵایەتی و ناوچەییانە وایلێکردوون بکەونە بەرەی دژ بەیەك و داگیرکەرانەوە. هەڵبەتە لە مێژووی هاوچەرخی وڵاتەکە شەڕی ناوخۆ و هاریکاریکردنی سیاسی و سەربازی ژمارەیەکی زۆر لەوانە لەگەڵ دەوڵەتە هەرێمایەتی و زلهێزەکانی جیهان نمونەیەکی زیندووە لەسەر ئەوانە. ئەمە تەنها خێڵ و گروپی کۆمەڵایەتی نەگرتۆتەوە، بەڵکو بە ئاستێك چۆتە ناخی زۆربەی پارت و رێکخراوەکانی ئەمڕۆی وڵاتەکەوە کە بەرژەوەندی پارت و رێکخراو و سەرکردە و ئەندامەکانیان دەخەنە پێش بەرژەوەندی وڵاتەوە.

دەسەڵاتی رەهای سەرەك خێل، پاراستی بەرژەوەندی و مان و نەمانی بنەماڵە و خێڵ و سەۆك پێش وڵات و نەتەوە، وەلای کوێرانە بۆ گەورە لە خوارەوە هەتا سەرەوەی کۆمەلگە، نەریتی تاکڕەوەی و توندڕەوی لە کۆمەڵگەی کوردیدا بە رادەیەك بەهێزکردووە، کە دەرفەتی دیاکۆگ و بۆچوونی جیاواز و نوێکردنەوە و یەکتر قبوڵکردن و بڕیاری هاوبەشی زۆر سنووردار کردووە.

هەموو ئەمانە وایکردووە، کە رێگەی چارەسەرکردنی ناکۆکی و ململانێی دوو بنەماڵە یان دوو تیرە و هۆز هەتا چارەسەرکردنی قەیرانی ئابوری و سیاسی گەورە و هەڕەشە لەسەر وڵاتەکە لە رێگەی بڕیاری تاکڕەو و هەڕەشە و خۆ زاڵکردنەوە بڕیاریان لەسەر درابێت.

لەباتی گرتنی ڕێگەی یاسـایی یاخود هیچ نەبێت شـەریعەتی ئیسـلامی زۆرجار بۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکی و دوژمنایەتی ڕێگەی تۆڵەسەندن گیراوەتەبەر. تۆڵەسەندن عورفێکی خێلایەتی گرنگ بووە. بە رادەیەك لە کۆمەڵگەدا ڕەگ و ریشـەی داکوتاوە، کە هەڵنەسـتان بە تۆڵەسـەندن جێگەی سـەرشـۆڕی هەموو بنەماڵە و هۆز و خێڵەکە بووە. تۆڵە تەنها لەو کەسـە نەکراوەتەوە کە تاوانی کردووە، بەڵکو خراوەتە ئەسـتۆی هەموو ئەندامی خێزان یان بنەماڵە یان خێڵ. بێ چەندو چۆن هەرچی کەسـێکیان لە خەڵکی نزیکی تاوانبارەکە دەسـتکەوتبێ کەوتونەتە گیانی. ئەم عورفە خێلایەتیە هەتا لەگەڵ شـەریعەتی ئیسلامیشدا نەگونجاوە، چونکە بەپێی شەریعەت تەنها گوناهبار سزا دەدرێت<٨٥ ل٢٧٧،١١٢>.

ئەم راسـتییە بەهێزیی عورفی خێلایەتیمان پیشـان دەدات لە کۆمەڵگای کوردەواریدا. گیروگرفت و دوژمنایەتی نێوان بنەماڵەیەك، تایفەیەك یان هۆزێك، کە پەیوەندی خوێن پێکەوە بەسـتبوونیەوە، ڕەنگە لە بە خوێندان یان کچ پێدان چارەسـەرکرابێت، بەڵام لەدەرەوەی ئەو بازنەیە تۆڵەسـەندنەوەی کوشـتن هەر کوشتن بووە و زۆرجار ئەوە بە کوشتنی چەند کەسێك و بە ماویەکی کورت کۆتایی نەهاتووە.ئەم رەفتارە تەنها لە گرفتی بچوکدا رووی نەداوە،بەڵکو هەموو بوارەکانی تری کۆمەڵگەی گرتۆتەوە.

ڕەنگە هەندێك ئەمە بەراسـت دانەنێن و بڵێن، خێڵەکانی کوردسـتان هەمیشـە لە ڕێگەی تەوافوق و سـازان و سـولحەوە چارەسـەری گیروگرەفەکانی نێوان خۆیانکردووە. ئەمە هەتا رادەیەك لایەنێکی راستی تیدایە. بەڵێ هەمیشە تەوافوق و سولحی خێلایەتی هەبووە، بەڵام لێرەدا جیاوازی گەورە هەیە لە نێوان سـولح و تەوافوقی خێلایەتی و بڕیاری بەکۆمەڵ و بەرفراوان و چارەسـەری ریشـەیی و درێژخایان بۆ گرفتەکانی کۆمەڵگە.

سـولح و تەوافقی خێلایەتی لەسـەر بنەمای بڕیار و پلانی هاوبەش نەبووە، کە لە ڕێگەیانەوە کێشەکان لە بنەڕەتەوە چارەسەر بکرێن و ببنە بنەما و یاسا و پرەنسیپ، کە دواتر لەسەر هەڵدانی کێشەی نوێدا پەیرەو بکرێن. سـولح و تەوافوق لە پێناو پینەوپەڕۆکردنی کێشـەکان بووە. بۆ رازیکردنی دڵی یەکتری بووە، کە کەس تەنازول بۆ بەرامبەرەکەی نەکات و هەردوولا بە رووی سوورەوە لە گرفتەکان قوتاربن. نمونەی ئەو چارەسـارانە بریتی بوو لە دانی کچان بە یەکتری، یان پێدانی پارچە زەوی یان چەك... .

چارەسـەرکردنی ناکۆکی و گرژی نێوان خێڵ و میرنشـینەکانیش بە هەمان شـێوە لەسـەر بنەمای سـولح و تەوافقی خێلایەتی بووە. ئەگەر هێزی سـەربازی و هەڕەشـە و پاڵپشـتکردنی هێزی دەرەکی و ناوبژیکردنی پیاوانی ریش سـپی و شـێخەکان چارەسـەری گرفتەکانی نەکردایە، دەعوەتکردن و میوانداری یەکتری، پێدانی پارچە زەوی یان گوند و ناوچەیەك، ناردنی چەك و مەڕومالات، داهاتی باجی ناوچەیەك یان پێدانی پۆستی سیاسی و سەربازی، شێوەی بەکارهێنانی سولح و تەوافقی خێلایەتی

بوون بۆ چارەسـەرکردنی ئەو کێشـانە<بڕوانە کتێبی: (بۆچی شـۆڕشـی پیشـەسـازی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ڕوویندەدا؟)>.

هەڵبەتە ئەمانە کێشـەکانی لە بنەڕەتدا چارەسـەر نەکردووەو نەبۆتە هۆکاری دارشـتنی پلان و پرۆگرامێك کە قاڵبێکی یاسـایی بگرێتە خۆی و ببێتە بنەمایەك بۆ چۆنیەتی چارەسـەرکردنی گرفتەکانی دواتر و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەکە.

تەوافوق و سوڵحی خێڵایەتی هەمیشە بەندبووە بە هاوکێشـی هێزو توانای سیاسی و کۆمەڵایەتی و سـەربازی ئەو لایەنانەوە. بە گۆڕانی هاوسـەنگی نێوانیان یاخود گۆڕانکاری و جێگۆڕکێ لە ریزی سـەرکردەکانیاندا سـەرلەنوێ کێشـە کۆنەکان سـەریان هەڵداوەتەوەو کێشـەی نوێ هاتۆتە پاڵیان. ئەمە زەمینەیەکی نوێیی خوڵقاندووە و سـەرلەنوێ کەوتوونەتە هەوڵدان بۆ سـەرکوتکردنی یەکتری یاخود تەوافوق و سوڵحێکی خێڵایەتی نوێ. هەڵبەتە ئەگەر ئەمڕۆ سەیرێکی رەفتاری هێز و پارتە سیاسیەکانی کوردسـتان بکەین بە ئاسـانی نمونەی ئەمانە دەبینین. ئەوەی سـەدان سـاڵ پێش ئێسـتا لە کۆمەڵگای کوردەواریدا روویداوە هەتا ئێستا پاشماوەکانی لەمرۆی کوردستاندا بە زەقی دەبینرێت.
شـەڕو هەرای بەردەوام لای دەسـەڵاتدارانی کۆمەڵگەکە زۆر ئاسـایی بووە. ئەوانە بە کار و روداوی خراپ و ترسناك دانەنراون. لە مەجلیس و دیوەخانی سەرکردەکان و لە شیعر و حەیران و داستانەکاندا هەمیشـە ئەمانە جێگەی فەخر و سـەربەرزیان بووە. باسـکردنی تاڵانکردن و کوشـتن و رسـواکردنی بەرامبەر نیشـانەی ئازایەتی و جوامێری سـەرکردەکان بوون و زۆر بە سـەربەرزییەوە ئەوانەیان بۆ میوانەکانیان گێراوەتەوە.

بنەما کۆمەڵایەتی و خاسـڵەتەکانی سـیسـتمی خێڵایەتی لە کوردسـتاندا، دەرفەتی نەداوە بە درسـتبوونی دیالۆگ و روانگە و بۆچونی جیاواز و یەکتر قبوڵکردن و بڕیاری هاوبەش. ئەمانە بوونەتە هۆکاری ئەوەی کە پێکهاتە و چینوتوێژە کۆنەکانی کوردسـتان و دواتریش چینوتوێژە نوێیەکان تیادا دەرفەتی بەشـداریکردنیان لە بڕیاری سـیاسـی و ئابوریدا نەبێت یان هەر زۆرکەم بێت. نەبوونی ئەم دەرفەتە کۆسپێکی گەورە بووە لەبەردەم چاکسـازیی سیاسی و یاسایی ریشـەیی لە کۆمەڵگەدا و رێگا خۆشکەر نەبووە بۆ گەشەکردنی ئابوری و بەرپابوونی شۆڕشی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا بە شێوەی وڵاتێکی وەکو ئینگلتەرا.

خێڵ \ كۆنفیدراسۆن \ میرنشین

خێڵایەتی لەم وڵاتەشدا وەکو شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست خۆی لە خۆیدا سیستمێکی سادەی ئابوری و کۆمەڵایەتی و سیاسی بوو، کە رەنگە خۆبەخۆ بە درێژایی سەدان ساڵ گۆڕانکاری ئەوتۆی بەسەردا نەهاتبێت. بەڵام لەو کاتەوەی کە ئەو خێڵانە کەوتونەتە زەوتکردن و کۆنترۆڵکردنی زەویوزاری خەڵکانی بەرهەمهێنەری وڵاتەکە و کردنی خەڵکەکەی بە مسکێن لە لادێکاندا و کۆنترۆڵکردنی شارەکان و قۆرخکردنی بەرهەمهێنانی پیشەیی و کاروباری بازرگانی،لێرەش خێڵایەتی لە سیستمێکی خێڵایەتی سادەوە هەنگاوی نا بۆ ئاستێکی بەرزتر و سروشتی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی بەخۆوەگرت.

سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی لە کوردستاندا بە شێوەیەکی گشتی هەمان سروشت و خاسڵەتەکانی دەوڵەتەکانی عوسمانی و ئێرانی فیوداڵی خێڵایەتی هەبووە، بەڵام بە هۆی خاسڵەتە تایبەتییەکانی وڵاتەکەوە ئەو سیستمە هەندێ تایبەتمەندیی هەبوو، کە شێواز و هەیکەلێکی جیاواز لەوانی تر تیادا دروستبوو، هەروەها رێبازی گۆڕانکاری تایبەتی بۆ وڵاتەکە دروستکرد.

لە کوردستاندا بە شێوەی نیوەدورگەی عەرەب و دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی، دین و مەزهەبێکی تایبەتی بەهێز تیایدا دروست نەبوو، کە بتوانێت هەموو خێڵ و میرنشین و پێکهاتەی وڵاتەکە لەژێر چەتری دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزی سەرانسەریدا کۆبکاتەوە. بەهەمان شێوە هیچ لە خێڵ و میرنشین و سەرکردەکانی وڵاتەکە هێندە بەهێز نەبوون، کە بەسەر ئەوانی تردا زاڵ بێت و کۆنترۆڵیان بکات و لە دەوڵەتێکی وادا کۆیان بکاتەوە.

لەو سەردەمەدا بەشێوەی وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپای کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست زەمینەی ئابوری و سیاسی و ئایدۆلۆژی پێویست دروست نەبوو، کە ببێتە هۆکاری دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوایەتی. زەمینەی ئەوسا زیاتر رێگە خۆشکەر بوو بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵایەتی. ئەوەی لەو سەردەمانەدا هەر بە خەیاڵی خەڵکدانە هاتووە مەسەلەی ناسنامە و دەوڵەتی نەتەوایەتی بووە. مەسەلەی نەتەوایەتی کورد لە سەدەی شانزەدا لە نوسینەکانی شەرەفخان و لە سەدی حەڤدەدا لە نوسینەکانی ئەحمەدی خانێدا رەچاودەکرێت، بەڵام ئەوانە تەنها لە سنوری خواست و سۆز و ئارەزوو بەولاوە دەرنەچوون و نەبوونەتە بزووتنەوەیەکی بڵاوی بەر فراوان لە سەرانسەری کوردستان یان هەندێ ناوچەیدا.

باری ناوخۆی کوردستان و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠ چەند کاردانەوەیەکی گرنگی هەبوو لەسەر سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی لە وڵاتەکەدا و رێبازی گۆڕانکاری تیایدا، کە دەکرێ لە چەند خاڵێکدا گەلاڵە بکرێن:

- مانەوەی کوردستان لە سیستمێکی فیودالّی خێڵایەتیدا و بەهێزبوونی ئەو سیستمە بەهۆی بوونی دەوڵەتی دراوسێیی فیودالّی خێڵایەتی زلهێز لە دەوروپشتیدا و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکە لە لایانەوە.
- بەردەوامی دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر چەندین ناوچەی خێڵایەتی و کونفیدراسیونی خێڵایەتی و میرنشین. ئەمانە لە مێژووی ئەو سێ سەد ساڵەی وڵاتەکەدا کەم یان زۆر لە ناکۆکی و شەڕوشۆڕدا بوون لەگەڵ یەکتری.
- ئەمانە وڵاتەکی تەواو لاوازکرد بوو بە رادەیەك کە بە ئاسانی کەوتە ژێر کۆنترۆڵی ئەو دوو دەوڵەتەوە و بووە پاشکۆیان و بە فەرمی ساڵی ١٦٣٩لە نێوان خۆیاندا دابەشیانکرد. ئەو دابەشکردنە درێژخایان بوو و هەتا ئێستاش لەگەڵ عێراق و تورکیا سنووری کوردستانی رۆژهەڵاتە.
- سوودوەرگرتی ئەو دوو دەوڵەتە لە ناکۆکیەکانی نێوان هێزە خێڵایەتەکانی کوردستان و بەکارهێنانی ئەوە بۆ دەستێوەردانی وڵاتەکە و شەڕەکانی نێوانیان و خۆپارستنیان لە هەڕەشەی یەکتری.
- بەهێزبوونی سیستمی فیودالّی خێڵایەتی لە وڵاتەکەدا و چڕبوونەوەی ململانێی ناوخۆ، ناسەقامگیری و بەستنەوەی وڵاتەکە بە دوو دەوڵەتی جیاوازەوە، لە پاڵ سەختی توپۆگرافی وڵاتەکە و خراپی رێگەوبان بوونە هۆکاری بنچینەیی بۆ لاوازی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆ و پەیوەندی دروستبوون لە نێوان ناوچەکانی وڵاتەکەداو دروستنەبوونی شاری بازرگانی بەهێز تیایدا.

ئەگەرچی کوردستان لە نێوان ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠ دەوڵەتێکی ناوەندی سەرانسەری تیایدا دروست نەبوو، کە هەموو وڵاتەکە پێکەوە ببەستێتەوە، ئەگەرچی لاتەکە دابەش بوو بەسەر دوو دەوڵەتەکەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەسەڵاتدارانی خۆجێیی بەشی زۆری ناوچەکانی وڵاتەکە نیمچە ئوتۆنومی و سەربەخۆیی خۆیان هەبوو<٩٦ ل١٧٧>.

کوردستان دابەش بوو بەسەر چەندین ناوچەدا کە شێوازی دەسەڵات تیایاندا جیاواز بوو. بەشێکیان لەژێر کۆنترۆڵی خێڵە گەورە کوردەکاندا بوون، بەشێکی تریان کۆنفیدراسۆنی چەند خێڵێك و هەندێکیشیان میرنشینەکان حوکمرانیان تیادا دەکرد. سەرەڕای ئەمانە ناوچەی فراوانی وڵاتەکە کە دەسەڵاتی خێڵایەتی کورد تیایاندا لاواز بوو کەوتبوونە ژێردەسەڵاتی راستەوخۆی ئەو دوو دەوڵەوە<٣٠ ل٢٢٨>.

خێڵە گەورەکان، کە لە چەندین هۆز پێکهاتبوون یەکەیەکی ئابوری و سیاسی و سەربازی بوون و دەسەڵاتیان بەسەر ناوچەیەکدا هەبووە. سەرەك خێڵ دەسەڵاتی تەواوی بەسەریانەوە هەبووە و یەکی خستوون و بڕیاری دۆستایەتی یان دوژمنایەتی بەستنی لەگەڵ دەوروپشتداداوە. هەتا خێڵ گەورەتر بوایە و ژمارەی هۆزەکانی زیاتر بوونایە، چری خزمایەتی لە نێوان هۆزەکانیدا کەمتر بۆتەوە و جاری واهەبووە هەندێ خێڵ لە هەندێ ناوچەدا جیاوازی مەزهەبی و ئایینی و نەتەوایەتی لە نێوانیاندا هەبووە.

لە هەندێ ناوچەدا چەند خێڵێك بە مەبەستی پارێزگاریكردنی ناوچەكانیان و بوونی بەرژەوەندی هاوبەش لە نێوەندیاندا، كۆنفیدراسۆنی خێڵایەتیان لەناو خۆیاندا پێكهێناوە. بەهێزترین بنەماڵەی بەهێزترین خێڵ سەركردایەتی كۆنفیدراسۆنەكەی كردووە.ئەگەرچی زۆربەی سەرۆك و وەجاخزادەی خێڵ و كۆنفیدراسۆنەكان لە شارەكاندا جێگیربوون و توانیویانە تیایاندا قورخی جموجۆڵی بازرگانی و پیشەیی بكەن، لەرێگەی پیاوەكانیانەوە كۆنترۆڵی لادێكانیان كردووە<٩٨ ل١٨٨>.

نمونەی ئەو خێڵانەی كە لەو سەدانەدا هەوڵیانداوە سەربەخۆیی خۆیان بپارێزن و لەدەرەوەی دەسەڵاتی میرنشینەكاندا بوون لە كوردستانی رۆژهەڵات خێڵی بڵباس بوو. لەو سەدانەدا زۆربەی كات كەم یان زۆر كۆنترۆڵی ناوچەی گەورەیان كردووە. هەرلە سنووری میرنشینی ئەردەڵان و بابان و سۆرانەوە هەتا سابڵاغ و ورمێ و باكوری دەریای ورمێ و هەندێ ناوچەی كوردستانی باكوری ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی دەستیان رۆیشتووە. رەوەند و نیمچە رەوەند بوون. هەتا بۆیانكرابێ ملیان بۆ كەس كەچ نەكردووەو باجیان نەداوە. لە گرژی و دوژمنایەتیدا بوون لەگەڵ میرنشینە دراوسێكانیان و رازی نەبوون بچنە ژێر چەتری دەسەڵاتیانەوە<٩٦ ل٣٩>.

ئاستی گەشەكردنی میرنشینەكان هەنگاوێك لە پێش خێڵ و كۆنفیدراسۆنەوە بوون و خاوەنی سیستمێكی كامڵتر بوون. میرنشینەكان دەوڵەتی فیودالی خێڵایەتی بچوك بوون و دەستگای سەرەتایی دەوڵەتیان تێدا بووە و لەگەڵ لاوازی و پاشكۆیەتیاندا بۆ دوو دەوڵەتەكە، هەتا رادەیەك خاوەنی دەسەڵاتی ئابوری و سیاسی و سەبازی خۆیان بوون لە ناوچەكانیاندا. میرنشینەكانی كوردستان مۆدێلێكی بچووكی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەكانی ئێران بوون<٨٥ ل٢٢٥>.

وەكو چۆن دەوڵەتی عوسمانی لەلایەن خێڵێك و بنەماڵەیەكی تورك پێش هەموو یەكێكی تر بە سەركوتكردن و كۆنترۆڵكردنی خێڵە توركەكانی تر پێكهات و هەروەها دەوڵەتی سەفەوی لە رێگەی خێڵە توركە قزڵباشەكانەوە بە هەمان شێوە پێكهات، لە كوردستانیشدا بنەماڵەی هەندێ خێڵی بەهێز توانیویانە سەركوت و كۆنترۆڵی هەندێ خێڵ و ناوچەی بچوك بكەن و دەسەڵاتی خۆیان لە چوارچێوەی دەوڵەتی بچوكدا بەناوی میرنشینەوە بسەپێنن<٩٨ل٢٠٩،١٣٥>.

بێجگەلە كۆنترۆڵكردنی زەویوزارێكی زۆری لادێكان و مسكێنە نیشتەجێبووەكانی ئەو شوێنانە، میرنشینەكان كۆنترۆڵی هەندێ شارۆچكەشیان كردووە. سەركردە و توێژە وەجاخزادەكانی گەورەترین خێڵ و خێڵە دۆستەكانیان و كاربەدەستانی سیاسی و ئابوری و سەربازی دەوڵەتە بچوكەكەیان لە شارەكاندا نیشتەجێبوون و یەكێ لەو شارانەیان كردۆتە پایەتختی خۆیان. بنەماڵەی میر كۆنترۆڵی تەواوی ئەو شارانەی كردووە و لەوێوە حوكومرانی لادێكانیان كردووە<٩٨ ل١٢٥>.

ئەو پیاوانەی پلە و پۆستی ئیداری و سیاسی و سەربازی و كاروباری ئابوریان پێ سپێردراوە لە توێژەكانی وەجاخزادە و خەڵكانی نزیك میر بوون. ئەوانە هەتا لە خێڵ و بنەماڵەی میر نزیكتربوونایە

پۆستی بەرزتریان پێ دەبخشرا. دانی پۆست و سامان و پێگەی کۆمەڵایەتی بەوانە بەندبووە بە کەم و زۆری وەلایان بۆ میر. بە کەمبوونەوەی وەلایان بۆ میر، لە کاتی گۆڕانی میر یان بنەماڵەی دەسەڵاتدار هەروەها بەهۆی دەستێوەردانی دەرەکیەوە، گۆڕانکاری لە ریزەکانی ئەو کاربەدەستانەشدا رووی داوە<٩٨ ل١٣٩>.

ئەو خێڵانەی دەکەوتنە بازنەی دەسەڵاتی میرنشینەوە دوو جۆربوون. خێڵە بچوکەکان، کە یان بە ئاسانی لەلایەن میرەوە کۆنترۆڵکرابوون یان بەخۆشی خۆیان لە پێناوی پاراستنی خۆیاندا چووبوونە ژێر چەتری میرنشینەکەوە.ئەمانە لاواز و کەم توانا بوون و گوێرایەڵی میرنشینەکان بوون و جەنگاوەرەکانیان لە خزمەتی میردا بوون و باجی ساڵانەیان دەدا بە میر.
سەرەڕای خێڵی بچووك لە سنووری دەسەڵاتی زوەبەی میرنشینەکاندا خێڵێك یان چەندین خێڵی گەورە هەبوون. ئەمانە ناوچەی گەوە و چەندین گوند یان لەوەڕگای گەورەی خۆیان هەبووە و خاوەنی هێزی سەربازی خۆیان بوون و زۆربەیجار راستەوخۆ حوکمرانی ناوچەکانی خۆیان کردووە. ئەمانە لە کاتی شەڕ و هەڕەشەی دەرەکیدا پاڵپشتی میریان دەکرد. بە پێی عورفی خێڵایەتی رەفتاریان لەگەڵ یەك کردووەو گرفتەکانی نێوانیان چارەسەر کردووە. ئەمانە بەدەگمەن باجیان داوە بە میر، بەڵام ساڵانە دیارییەکی زۆریان بە شێوەی مەڕوماڵات و بەروبەمی کشتوکاڵی ناردووە بۆ پایتەختی میرنشین. لە بەرامبەردا میریش چەند گوندێك یان ناوچەیەکی پێ بەخشیون کە تەسەروفی پێوە بکەن و داهاتی باج و سەرانەی ئەو شوێنانەیان بۆ خۆیان بردووە یاخود چەك و دیاری نایابی بۆ ناردوون<٩٨ ل١٨٨>.

بوونی ئەم خێڵە گەورانە لە چوارچێوەی میرنشینەکاندا کاریگەری زۆری هەبووە لەسەر مان و نەمان و توانا و هێزی میرنشینەکان و فاکتەری گرنگ بوون بۆ بەردەوام بوونیان. بەڵام لە هەمانکاتدا ئەمانە بە ئاسانی چۆکیان بۆ میر دانەواندووە. لەبەرئەوەی بەرژەوەندی بنەماڵەو خێڵەکانی خۆیان پێش بەرژەوەندی میرنشین و نیشتیمان هاتووە، زۆرجار لە میرنشینەکە هەڵگەڕاونەتەوە و دەرفەتیان بۆ هاتبێت یان دەستکوتی باشیان بەدەست هێنابێ چوونەتە پاڵ میرنشینێکی تر یان جاری واهەیە چوونەتە پاڵ یەکێ لە دەوڵەتە دەرەکیەکان بۆ لاوازکردنی میرنشینەکە. خێڵەکانی جاف کە لەژێر چەتری دەسەڵاتی بابانەکاندا بوون نمونەی ئەو خێڵە گەورانەن کە لەژێر چەتری میرنشیدا بوون.

ئەگەرچی میر لە کاتی لاوازبوون و کەم دەسەڵاتی یان لە کاتی شەڕوشۆڕدا ژمارەیەك لە پیاوانی گەورەی وەکو سەرکردەی سەربازی و دەسەڵاتدارانی خێڵ و شێخەکانی لە خۆ کۆکردۆتەوە، بەڵام رۆڵی ئەوانە هەر راوێژکاری بووە و دوا بڕیار و دەسەڵاتی رەها لە دەست میردابووە. سەرۆك هۆز و خێلاکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشین تەنها دەسەڵاتیان بەسەر پیاوەکانی ژێردەستی خۆیاندا رۆیشتووە، بەڵام میر توانای بڕیاردانی بەسەر هەموویاندا هەبووە. لەبەرئەوە میر لەکاتی پێویستدا توانای کۆکردنەوەی ژمارەیەی زۆری چەکداری هەبووە.

لەگەڵ ئەوەی میرنشــینەکان نیمچە ســەربەخۆیەکیان هەبووە، بەڵام زۆربەی کات پابەندی بڕیاری یەکێ لەو دوو دەوڵەتە بوون و وەلایان بۆیان هەبووە.لەکاتی شـــەڕوشـــۆڕی دەرەکی و ناوخۆی ئەو دەوڵەتانە بەشداریانکردووە. ئەگەرچی بەشێوەیەکی هەمیشـەیی باجیان پێ نەداون، بەڵام سـاڵانە بەناوی دیارییەوە بەروبوومێکی زۆری کشتوکاڵی و مەڕوماڵاتیان بۆ رەوانە کردوون<٩٨ ل١٧٧>.

لە کوردســتانی رۆژهەڵات میرنشـینی ئەردەلان رۆڵێکی گرنگی هەبوو و یەکێك بوو لە میرنشـینە کۆن و مەزنەکانی کوردســـتان. ئەو میرنشـــینە بێجگەلە داهاتی ناوخۆ،کە زیاتر لە ناوخۆیدا دەمایەوە، ئەرکی باجکۆکردنەوەی ناوچەی گەورەی دەوروپشـتی پێ سـپێردرا بوو بۆ دەوڵەتی ئێران. پێش ئەوەی ساڵی ١٦٣٩ کوردستان بەفەرمی لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێراندا دابەشبکرێت میرنشینی ئەردەڵان ناوچەیەکی زۆری کوردستانی باشوری لەژێر دەسەڵاتدا بوو. ناوچەکانی سلێمانی، پشدەر، شارەزوور، گەرمیان بەشێك بوو لەو میرنشینە. دابەشبوونی کوردستان بووە هۆکاری ئەوەی میرنشینی ئەردەڵان ئەو بەشـــەی کوردســـتانی باشـوری لێبێتەوە و بکەوێتە سـنوری دەوڵەتی عوسـمانییەوە. لەو زەمینەیەدا بابانەکان دەرفەتیان هێنا و بە پشـتگیری دەوڵەتی عوسـمانی بە مەبەسـتی کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانە و دابڕینی لە ئێران مرنشـــینی بابانیان تیادا دامەزراند، کەلە نێوان ســـاڵەکانی ١٦٥٠-١٨٣٤ حوکمڕانی ناوچەکەیکرد. سـنوری نێوان دەوڵەتی عوسـمانی و ئێران لەو ناوچانەدا بووە سـنوری نێوان ئەو دوو میرنشـــینەش. مێژووی هاوبەشـــی دوو ســـەدەی ئەو دوو میرنشـــینە، مێژووی ململانێ و گرژی و شـەڕوشـۆڕی بەردەوام بوو لە نێواندیانا. ئەم ناوچەیە بووە دژوارترین و ناسـەقامگیرترینی ناوچەکانی کوردســـتان، بووە مەیدانی ململانێو بەیەکاچوونی ئەو دوو دەوڵەتە و یەکلاییکردنەوەی ناکۆکیەکانیان. زۆرجار گرژی نێوان ئەو دوو میرنشـینە دەبووە شـاپڵیتەیەك بۆ هەڵگیرسـاندی شـەڕ لەنێوان ئەو دوو دەوڵەتە. ناکۆکی نێوان ئەو دوو میرنشـینە دەرفەتێکی باشـی خوڵقاند بۆ دەسـتێوەردانی ئەو دوو دەوڵەتە لەکاروباری میرنشینەکان و کوردستاندا<٩٨ ل١٣٠\٧٧ ل٤٦>.

لەگەڵ ململانێی نێوانیان، هەریەك لەو میرنشینانە ئەویتری بە بەشێك لەخۆی زانیوە و ویستویەتی کۆنترۆڵی بکات و بەتوندی بەخۆیەوە بیبەســـتێ. لەگەڵ ناکۆکی و شـــەڕوشـــۆڕی نێوانیاندا پەیوەندی ئابوری و هاتوچۆ لە ناوەندیاندا هەر بەردەوامبوو و کاردانەوەی کلتوریی و زمان و شـیعر و ئەدەبیات بەســـەریەکەوە هەبوو.ململانێی نێوانیان لایەنی کلتوری و ئەدەبیشـــی گرتۆتەوە و بۆتە فاکتەرێك بۆ گەشـەکردنی ئەدب و زمانی کوردی. هەرچەندە بە فەرمی ئەو دوو میرنشـینە کەوتبوونە سنووری دوو دەوڵەتی جیاوازەوە، بەڵام ئەوە هەتا ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدە کاردانەوەیەکی ئەوتۆی نەبووە لەســەر پەیوەندی نێوان هەدوو دیوی ســـنوورەکە. هەندێ خێڵی گەورەی وەکو خێڵاکانی جاف و ناوچەی هەورامان و گۆران کەوتبوونە هەردوو دیوی سنورەکەوە، بەڵام بە کردەوە ئەوانە گوێیان بەو سنوورە

نەداوە و دانیان پێدانەناوە. هاتوچۆ و هەمانگیری و پەیوەندی نێوانیان زۆرجار گرفتی بۆ ئەو دوو میرنشین و دوو دەوڵەتە خوڵقاندووە.

لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی هەمیشە سوودی لە ناکۆکیەکانی ناوخۆی کوردساتان وەرگرتووە و دەستی وەرداوەتە کاروباری ناو میرنشینەکانی کوردستان، بەڵام دەستێوەردان و کاردانەوەی ئێران لەسەر ئەردەڵان و خێڵەکانی کوردستانی لە دەوڵەتی عوسمانی زیاتر بوو. دەوڵەتی عوسمانی بەدرێژایی مێژووی، حوکمرانی تیایدا بەدەستت بنەماڵەی عوسمانییەوە بوو. ئەمە لەچاو ئێراندا سەقامگیری لە دەوڵەتەکەدا دروستکرد. بەڵام ئێران بە پێچەوانەوە بوو. بێجگەلە ململانێی ناوخۆی بنەماڵەی شاکانی وڵاتەکە، ململانێی نێوان خێڵە تورکەکانی ئەویش بۆ گرتنی دەسەڵات زۆر دژوار بوو کە بووە هۆکاری ئەوەی لە مێژووی چوارسەدەی وڵاتەکەدا لە نێوان ١٥٠٠-١٩٢٥ سێ دەوڵەت جێگەی یەکتر بگرنەوە. گۆڕانکاری بەردەوام لە نێوان بنەماڵەی شاکان و خێڵە تورکەکان و دروستبوونی دەوڵەتی نوێ تیایدا هەروەکو هەموو شوێنەکانی تری ئێران کاردانەوەی زۆری هەبوو لەسەر خێڵەکانی کوردستانی رۆژهەڵات و میرنشینی ئەردەڵان. بگرە کاردانەوەی هەبوو لەسەر میرنشینیەکانی کوردستانی ناو سنورەکانی دەوڵەتی عوسمانیش وبەتایبەتی میرنشینی بابان.

بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی میرنشینی ئەردەڵان و خێڵە کوردە مەزنەکانی وەکو زەندی و بەختیاری و لوڕ و شکاك ئەکەوتنە گێژاوی ئەو بەربەرەکانی و کوشتار و گۆڕانکارییانەوە و دەبوونە تەرەفێکی کاریگەر تیایاندا. هەر یەکێك لەوانە دەکەوتنە بەرەی یەکێ لەو بنەماڵە و خێڵە تورکانە و دژی خێڵە کوردەکانی تر دەوەستانەوە. بۆ نمونە لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدە خێڵە زەندیەکان و هەندێ لە خێڵە بەختیارییەکان بوونە بەشێك لەدەوڵەتی ئەفشار و بە کەوتنی ئەفشار زەندییەکان بەردەوامیاندا بە حوکمرانی ئێران و بۆ ماوەیەك دەوڵەتی زەندیان دروستکرد. لە بەرامبەردا سەرکردەکانی ئەردەڵان بوونە هاوپەیمانی خێڵەکانی قاجارو یارمەتیاندان دەوڵەتی قاجار لە سەرانسەری ئێراندا بونیادبنێن. هەموو ئەمانە دوژمنایەتی نێوان زەندییەکان و بەختیاریەکان و ئەردەڵانیان خەستر کردەوە و بەو هۆیەوە چەندین شەڕ لە نێوەندیاندا هەڵگیرسا و بووە هۆی کوشتنی ژمارەیکی زۆری دانیشتوان و کاولبونی وڵاتەکە<٩٦ ل١١٦ \ ٧٧ ل١٤٧\ ٨٥ ل٢٣٨،١٩٥>.

بێجگەلە دەوڵەتی عوسمانی ئێرانیش دەستی وەردەدایە کاروباری میرنشینی بابان. ئەو دەستێوەردانە لە رێگەی ململانێی ناوخۆی بنەماڵەکانی بابان بوو. لە سەدەی هەژدە سێ برای بنەماڵەی بابان لەسەر ئەوە ناکۆك بوون کە کامیان ببنە میری بابان و بۆ ئەو مەبەستە دابەش بوون بەسەر سێ باڵدا. لایەنێکیان پاڵپشتی ئێران و دووەمیان پاڵپشتی دەوڵەتی عوسمانی و سێیەمیان لە ناوەڕاستدا مایەوە. بێگومان ئەم ململانێیە دەستێواەردانی ئەو دوو دەوڵەتەی لە کاروباری میرنشینەکاندا زیادکرد و دواتر بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ لاوازبوون وداڕمانی. رەنگە لێکۆڵینەوەی مێژووی ئەم میرنشینانە

یارمەتیدەر بێت بۆ تێگەیشتنی سروشت و رەگوڕیشەی قەیرانەکانی ئەمڕۆی باشوری کوردستان و لەهەمانکاتدا رووداوەکانی ئەمڕۆی وڵاتەکە یارمەتی دەربێت بۆ تێگەیشتنی مێژووی کۆنی.

ئەگەرچی ململانێ و دوژمنایەتی نێوان میرنشین و خێڵاکانی ناوچەکانی تری کوردستان بە بەراورد لەگەڵ ئەم دوو میرنشینە ئەهوەنتر بوو، بەڵام کەم یان زۆر لە نێوان هەموو میرنشین و خێڵەکانی کوردستان، بەتایبەتی ئەوانەی سنوریان بەیەکەوە بوو دیاردەیەکی ئاسایی و بەردەوام بوو لە مێژویاندا و بۆتە هۆی ناسەقامگیری و گرژی نێوانیان و کۆسپێکی گەورە لەبەردەم یەك نزیکبوونەیان و گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوانیان. لە هەمانکاتدا فاکتەرێکی سەرەکی بوو بۆ دەستتێوەردانی دوو دەوڵەتەکە لە کاروباری ناوخۆی کوردستان و کۆنترۆڵکردن و بەکارهێنانی خەڵکەکەی لە بەرژەوەندی و شەڕوشۆڕیاندا.

کوردستان لەو سەدانەدا تەنها دابەش نەبوو بەسەر دوو دەوڵەتدا، بەڵکو دابەشبوونی ناوخۆی زۆر قوڵتر و دژوارتربوو و هۆکاری سەرەکی بوو بۆ دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر ئەو دوو دەوڵەتەدا.

لەدەرەوەی سنووری دەسەڵاتی میرنشین و خێڵە گەورەکانی کوردستادا، چەندین ناوچەی وڵاتەکە کە بە پلەی یەك خەڵکی ناخێڵەکی تیایدا ژیاون و لە پاڵیاندا چەندین خێڵی بچوك هەبوون. نمونەی ئەو شوێنانە ناوچەکانی ئامەد، نەینەوا، کەرکوك، هەولێر، لورستان و خۆراسان و موسل و ورمێ.. . ئەو ناوچانە راستەوخۆ لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندیدا بوون و لەلایەن والی و کاربەدەستەکانی قاجار لە کوردستانی رۆژهەڵات و دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی عوسمانی لە رۆژئاوای ئەوسای کوردستان حوکمرانی کراون. بێگومان لێرەدا ناخێڵەکیەکان رەعیەت بوون و لەکارکردن و باجدان بەولاوە هیچ رۆڵێکیان نەبووە، بەڵام زۆربەی خێڵەکانی ئەو ناوچانە هاریکاری ئەو دەوڵەتانەیان کردووە و جاری واهەبووە پۆست و کاروباری دەوڵەتیان لە روی ئیداری و باجکۆکردنەوە و سەربازی پێسپێراوە.ئەمانە زۆرجار و بەتایبەتی لە ئێران کەوتونەتە گێژاوی ململانێی نێوان خێڵ و دەسەڵاتدارە تورکەکان و لە هەمانکاتدا چالاکانە بەشداری شەڕی ناوخۆ و دەرەکی ئەو دەوڵەتانەیان کردووە<٨٥ ل٢٢١\ ٩٨ ل١٨٨>.

لەگەڵ ئەوەی زۆرجار میرنشین و خێڵەکانی کوردستان هەماهەنگیان لەگەڵ دەوڵەتەکاندا هەبووە، بەڵام بەهۆی باج، یان زوڵمی زۆر بەسەریانەوە، یان گۆڕانکاری لە ریزەکانی کاربەڕێوەبەرەکانی ئەو دەوڵەتانە لە کوردستاندا یان بەهۆی لاوازبوونی ئەو دەوڵەتانەوە، ئەو میرنشین و خێڵانە سەرپێچی ئەو دەوڵەتانەیان کردووە. هەوڵیان داوە باج نەدەن و بەشداری شەڕەکانیان نەکەن و سەربەخۆیی زیاتر بەدەست بهێنن. ئەوانە جاری وا هەیە راپەڕین و گرژی گەورەی لێکەوتۆتەوە. نمونەی ئەوانە، کوردەکانی جوونبلات سالی ١٧٠٦، لورەکان ١٥٦٤، برادۆست ١٦٠٨، موکری ١٦١٠ و راپەڕینەکانی بەدرخان... <٩٨ ل١٢٤\ ٨٥ ل١٤٩>.

هەڵبەتە هیچ کاتێك سـنوورێکی هەمیشـەیی نەبووە لە نێوان میرنشـینەکان و خێڵەکان و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی دەوڵەتەکاندا. ئەو سنوورانە هەمیشە بەپێیگۆڕینی سەنگی هێز لە نێوان ئەو ئەکتەرانەدا گۆڕانیان بەسـەردا هاتووە. جاری وا هەبووە هەندێ خێڵی سـنوری میرنشـینێك لە میر هەڵگەڕاونەتەوە و چوونەتە پاڵ میرێکی تر، یان یەکێ لە دەوڵەتەکان. بە لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی ئەو دەوڵەتانە یان دروستبوونی گرفت لەگەڵیاندا هەندێ خێڵ ڕووبەڕووی دەوڵەت بوونەتەوە و چوونەتە پاڵ میرنشینەکان...

لەگەڵ ئەوەی زۆرینەی ئەو میرنشـین و خێڵە کوردانە ئەگەر دەرفەتیان بۆ هەڵکەوتبێت لە دەوڵەتەکان هەڵگەڕاونەتەوە، بەڵام بەدەگمەن هاریکاری و هەماهەنگیری لە ناویاندا ڕووی داوە. ئەو ناڕازییانە زۆرجار لە سنورێکی جووگرافی ناوچەیەکدا ماوەتەوە و تەشـەنەی نەکردووە بۆ ناوچەکانی تر. دەتوانین بڵێین قەت لە یەك ساتدا سەرانسەری هەموو کوردستانی نەگرتۆتەوە. بێگومان هۆکاری ئەوە بۆ ململانێی توندی نێوان ئەو خێڵ و میرنشینانە و بەهێزی و داخراوی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی تێیاندا دەگەڕێتەوە. بە مانایەکی تر ئەو ململانێیە سروشتێکی فیوداڵی خێڵایەتی بەرتەسك و تاکڕەوی هەبووە و زۆر دوور بووە لە بەرژەوندی هاوبەشی نەتەوایەتییەوە. بەدرخانەکان یەکی لەوانە بوون کە ویسـتیان نارەزاییەکانیان لە سـنووری ناوچەکانی خۆیان دەرکەن بۆ هەندێ شـوێنی تر، بەڵام تەنها توانیان هەندێ ناوچەی بچوك بۆ ماوەیەکی کورت بەلای خۆیاندا ڕاکێشن.

دەستەڵاتی ئاینی و یاسایی

دەسـەڵاتی ئاینی لە کوردستاندا بە پێی ڕۆڵ و پێگەی کۆمەڵایەتی و سیاسیان دوو جۆربوون. دەزگا ئاینیە تەقلیدیەکان و دەزگاکانی ئیرشـادی ئاینی. دەزگا تەقلیدیەکان ئەوانە بوون کە کاروبار و ئەرکی ئاینی ئاسایی کۆمەڵایەتیان سەرپەرشتی دەکرد و بەڕێوەدەبرد. نمونەی ئەوانە نوێژ و حەج و زەکات و مزگەوت و ژنهێنان و تەڵاقدان... بوو. ئەمانە مەلا و ئیمام کردوویانە. موفتی کە لەلایەن دەوڵەتی ناوەندەوە دانراون چاودێری ئەوانەی کردووە و فەتوای بچوکی دەرکردووە. قازی بەشـێك بووە لەم دەسـەڵاتەو فەرمانبەری دەوڵەتی ناوەند بووە. کاروباری چارەسـەری ناکۆکییە کۆمەڵایەتیەکان کردووە و حوکمیان داوە. قازی تەنها دەسەڵاتی بەسەر ڕەعیەتی شارەکاندا هەبووە و دەستی نەگەیشتۆتە لادێکان و دەسـەڵاتی بەسـەر دەسـەڵاتداران و وەجاخزادەکاندا نەبووە. لەبەر بێدەسـەڵاتی قازی، ئەگەر خەڵکی زوڵمی لێکرابێت پەنای بردۆتە بەر میر و سەرەك خێڵ و شێخ و توێژەکانی وەجاخزادە<٩٨ ل٢١١>.

ئەگەر ئەندامێکی ڕەعیەتی شـار، یان گوندەکان بە دەسـتی ئاغا، یان پیاوێکی وەجاخزادە بکوژرایە، قازی توانای لێپرسینەوەی ئەوانەی نەبوو، چونکە ڕەعیەت هیچ حسابێکی بۆ نەکراوە وەکو موڵکێك یان

مەر و بزنێك دانراون. ئەگەر گرفت بکەوتایە ریزی وەجاخزادەکانەوە یان ئەندامی خێڵەکان ئەوا بە عورفی خێڵایەتی سوڵحی بۆ کراوە.

لەم زەمینەیەدا دەسەڵاتی یاسایی لە میرنشینەکانی کوردستاندا تێکەڵاویەك بووە لە عورفی خێڵایەتی و شەریعەتی ئیسلامی و دەزگا قەزاییەکانی دەوڵەت. هیچ یاسایەکی نوسراوەی ئەوتۆ نەبووە کە لە هەمووکات و شوێنێکدا پەیرەو بکرێت. هەڵبژاردنی یەکێ لەو رێیازانە بەند بووە بە ئاستی دەسەڵاتی وەجاخزادەکان، دەوڵەتی ناوەند و شەریعەتی ئیسلامی و پێگەی کۆمەڵایەتی زاڵم و زوڵم لێکراو.

دەستگا ئایینیە تەقلیدییەکان بەگشتی هیچ رۆڵێکی سیاسی و ئابوریان لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستاندا نەبووە. موفتی و قازی لە شارە گەورەکاندا موچەخۆری دەوڵەت بوون. مەلاو ئیمامی مزگەوتەکان زۆربەیان هەژار بوون چاوەڕوانی دەستی وەقف و پیاوچاکان بوون و هەرە هەژارەکانیشیان بە زەکاتی خەڵکە فەقیرەکە ژیانیان بەسەر بردووە.

دەستگای ئیرشادی ئایینی لە کوردستاندا زیاتر سەید و شێخەکانی پەیڕەوی ئایینی بوون. ئەمانە سەرەڕای رۆڵ و ئینتیمای بەهێزی ئایینیان، رەچەڵەکی خۆیان گەڕاندۆتەوە بۆسەر پێغەمبەر و ئەسحابە و پیاو چاکە بەناوبانگە ئایینیەکان. لە کوردستان بە شێوەیەکی سەرەکی پەیڕەوی رێبازی سۆفیزمیان کردووە. خاوەنی تەکییە و موریدار بوون. پێگەیەکی کۆمەڵایەتی بەهێزیان هەبووە و دەستیان وەرداوەتە کاروباری سیاسییەوە و توێژێکی گرنگ بوون لە فیوداڵی خێڵایەتی وڵاتەکە. پاڵپشتی میر و سەرەك خێڵەکان بوون و رۆڵی راوێژکەر و ناوبژیکەریان بینیوە. لەژێر سێبەری دەسەڵاتی میر و سەرەك خێڵ کاروباریان بەڕێوە بردووە و بە یارمەتی ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەوان ژیاون.

شێخە گەورەکان جاری واهەبووە ویستویانە دەسەڵات و کاردانەوەیان لە سنوری میرنشینێك یان خێڵێك دەرکەن و نفوزی خۆیان لە چەند ناوچەیەکدا بەهێزکەن. بەڵام لە ساڵەکانی نێوان ١٥٠٠-١٨٠٠ سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی زۆر لەوە قوفڵدراوتر و تاکڕەوتر بوو، کە ئەوەیان بۆ سەربگرێت و زۆر بە زەحمەت دەیانتوانی ئەو سنووورە قایمانەی نێوان میرنشین و ناوچەکانی وڵاتەکە بشکێنن. لەبەرئەوە ئەوەی ئەو شێخانە لەو سەردەمەدا پێی هەستاون کتومت پشتگیریکردنی میر و سەرەك خێڵە گەورەکان و پاڵپشتیکردنی سیستمە فیوداڵی خێڵایەتی تایبەتی کوردستان بوون.

ئەگەر پەیڕەوتێکی ئایینیش توانیبێتی ئەو سنورانەی بشکێنێت ئەوا لە رێگەی دابەشبوونی تەریقتەکە بووە بەسەر چەندین بنەماڵەی ئایینی جیاوزدا،کە هەریەکێ لەوانە لای خۆیەوە لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەو ناوچەیە ئاوێتەبوون کە تیایدا بوون. پەیڕەوی قادری دابەشبوون بەسەر چەند بنەماڵەیەکدا. شێخەکانی بەرزنجە لە ناوچەکانی میرنشینی بابان و شێخەکانی تاڵەبان لە ناوچەکانی کەرکوك و ساداتی نەهری لەناوچەی هەکاری بەهێز بوون و بوونە بەشێك لە وەجاخزادەکانی ئەو میرنشینانە.

ناکۆکی نێوان و بەرژەوەندی جیاوازی خێڵایەتی و ناوچەیی ئەو میرنشینانە، ناکۆکی خستبووە نێوان بنەماڵەی شێخە قادرییەکانیشەوە<٨٥ ل٣٥٤>

بەهێزی سیستمی فیوداڵی خڵایەتی تیایدا و سروشتی قوفڵدراوی ئەو سیستمە، بچوکی ناوچەی میرنشینەکان و توندوتیژی نێوانیان و لەهەمانکاتدا تێکەڵاوبوون و پابەندبوونی بەرژەوەندی دەسەڵاتی ئایینی بەو میرنشینانەوە، وایکردووە کە پیاوانی ئایینی ببنە بەشێکی توندوتۆڵی ئەو سیستمە قوفڵدراوە و توێژێك لە ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار تیایاندا. لەباتی ئەوەی ببنە فاکتەرێك بۆ لە یەك نزیکخستنەوەی ئەو میرنشین و خێڵانە لە یەکتر و یەکخستنی وڵاتەکە، بوونەتە فاکتەرێك بۆ لەیەك دورخستنەوەیان.

خاسڵەتە تایبەتیەکانی کوردستان و سروشتی داخراو و قفڵدارو و تاکڕەوی سیستمی خێڵایەتی و فیوداڵی خێڵایەتی وڵاتەکە لە هەمانکاتدا لاوازی و پاشکۆیی دەسەڵاتی ئایینی لە کوردستاندا فاکتەری بنچینەیی و گرنگ بوون، کە ناوچە و میرنشین و خێڵەکانی کوردستان زیاتر لەیەك دابڕێن. ئەو دابڕانە کۆسپێکی گەورەبوو لەبەردەم بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆ و پەیوەندی بەستن لە نێوانیانداو دروستبوونی شاری بازرگانی تیایاندا و سوود وەرگرتن لە پێکەوتەی جووگرافی بۆ بەهێز کردنی ئابوری وڵاتەکە، کە لە ڕێگەیانەوە ڕێگە بۆ چاکسازی سیاسی و یاسایی و خۆبەخۆ بەرپابوونی شۆڕشی پیشەسازی تیایداخۆشبێت.

لەسەرەوە باسی مێژووی كۆن و خاسڵەتە تایبەتیەكانی كوردستان و خاسڵەت و سترەكتۆری كۆمەڵایەتی و سیاسی وڵاتەكەمان كرد. ئەو راستیيانە ئەوە دەگەیەنێكە ئەو گۆمەڵگەیە زەمینەی لە باری تێدا نەخوڵقا بۆ گۆڕانكاری و گەشـــەكردن. ئەو دۆخە بە چەندەها ســـەدە وڵاتەكەی لە هەمان ئاســـتی گەشـــەكردندا هێشـــتەوە. وڵاتەكە بە لاوازی و ناســـەقامگیری و پڕ ئاژاوەمایەوە و كەدەرفەتی بۆ دەســـت تێوەردانی هێزی دەرەكی تیایدا و كۆنترۆڵكردنی لەلایەنیانەوەدروستكرد.

لێرەدا هەوڵ دەدەین كە چاوێك بە بنەما ئابورییەكانی ئەو ســـەردەمەی وڵاتەكەدا بخشـــێنین. بێ گەڕانەوە بۆ ئەو باسە زەحمەتە لەوە بگەین بۆچی ئەم وڵاتە لەو بارە كۆمەڵایەتی و سیاسییە نالەبەرەدا بوو. لێكۆڵینەوەی بەرهەمهێنان و ئەو هێزانەی كە بەشـــداریيان تێداكردووە، هەروەها پەیوەندیی ئەو خەڵكە بە بەرهەم و ئامرازەكانی بەرهەمهێنان و پەیوەندییان لەگەڵ یەكدا بۆتە بناغەیەك بۆ دروستبوونی چینوتوێژ و پێكهاتەكانی كۆمەڵگاكە و خاســـڵەت و بەرژەوەندیان و توانا و رۆڵ و خواســـتیان لە گۆڕانكاریدا. ئەمانەوێ وەڵامی ئەو پرســـیارە بدەینەوە كە ئایا ئەو بنەمایانە زەمینەیەكی گونجاو بوو بۆ دروســـتبوونی چینوتوێژی نوێ لە كۆمەڵگەدا كە بەرژەوەندیان لە گۆڕانكاریدا هەبێت؟ ئایا لە زەمینەیەكی وادا ئەوانە دەرفەتی بەشـــداریكردنیان لە بڕیارداندا بۆ پەیدا دەبوو كە بتوانن لەو رێگەیەوە بەسەر ئەو كۆسپانەدا زاڵبن كە لەبەردەم گەشەكردندا بوون؟

بە شـێوەیەكی گشـتی بنەمای ئابوری میرنشـین و خێڵە گەورەكانی كوردسـتان بەهەمان شـێوەی دەوڵەتەكانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت ســـروشـــتێكی فیوداڵی خێڵایەتی هەبوو. ئەو بنەمایە بەند بوو بە رووتاندنەوەی ناوەوە و تاڵانكردنی دەرەوە. لەگەڵ ئەوەشـــدا لەبەر بچوكی میرنشـــینەكان و خاســـڵەتە تایبەتەكانی وڵاتەكە ئەو بنەمایانە جیاوازبوون ودەرئەنجامی جیاوازی هەبوو بە بەراورد لەگەڵ دوو دەوڵەتەكەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.

بەهۆی بچوكی و لاوازی میرنشـــین و خێڵاكانی كوردســـتان لەچاو دەوڵەتەكانی دەوروپشـــتیاندا توانای داگیركردن و تاڵانكردنی میللەت و وڵاتەكانی دوراســـێیان نەبوو. ئەوەی توانایان هەبوو داگیركردن و تاڵانكردنی ناوچەی یەكتری بوو. ئامانجی شـــەڕەكانی نێوان خێڵ و میرنشـــینەكانی كوردستان بێجگەلە مەبەستی سیاسی بە شێوەیەكی سەرەكی لە پێناو تاڵانكردن و زەوتكردنی سامان و زەویوزاری یەكتریدا بوو.

ئەگەرچی ئەوانە خۆبەخۆ توانای هەڵمەت بردنەســـەر و تاڵانكردنی وڵات و ناوچەكانی دەرەوەی ســـنورەكانی كوردســـتانیان نەبوو، بەڵام بە هەماهەنگیكردن لەگەڵ دەوڵەتی ئێران و عوســـمانیدا و بەشـــداریكردنیان لە شـــەڕە ناوخۆ و دەرەكییەكانیاندا ئەگەر دەرفەتیان بۆ هەڵكەوتبێت درێخییان نە

کردووه له تاڵانکاردنی ئەو شوێنانە. نموونەی ئەوانە بەشداریکردنی زەندەکان بوو لە شەڕەکانی دەوڵەتی ئەفشاری ئێران بۆ داگیرکردن و تاڵانکردنی هیندستان لە سەدەی هەژدەدا. شانبەشانی سوپای عوسمانی و خێڵە تورکەکان، تاڵانکردنی ئەرمەنیەکان لەلایەن سوارەکانی حەمیدییەوە لە سەدەی نۆزدەدا و چەندین نمونەی تر.

داهاتی میرنشینەکان لە تالانی دەرەوەی سنورەکانی کوردستاندا لەبەر کەمی و بەردەوام نەبوون تیایاندا ئەگەرچی لە هەندێکاتدا سامانی هەندێ سەرکردە و بنەماڵەی زیادکردووە و پێگەی بەهێز کردوون لەناو میرنشین و خێڵەکانی تری وڵاتەکەدا، بەڵام هێندە کاردانەوەی نەبووە لەسەر بنەمای ئابوری وڵاتەکە و گەشەکردنی. کەمی ئەو داهاتانە توانای ئابوری و سیاسی و سەربازی ئەو میرنشانانەی رووبەڕووی ئەو دەوڵەتانە لاوازکردووە.

لەگەڵ ئەوەی زۆر خاسڵەتی هاوبەش لە نێوان ناوچەکانی کوردستاندا هەبوو. لە رووی سترکتۆری کۆمەڵایەتی و سیاسی و خاسڵەتی مێژوو و کلتوری و زمانەوە زۆر شتی هاوبەشیان هەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا راست نییە بە یەك چاو سەیری هەموو وڵاتەکە بکرێت و وەکو یەك وڵات و دەوڵەت حسابی بکرێت. میرنشین و خێڵ و ناوچەکانی کوردستان یەکەی سیاسی و ئابوری لەیەك دابڕاو بوون و سنووریان لە نێوان خۆیاندا کێشابوو و ململانێی ناوەندییان زیاتر بوو بە بەراورد لەگەڵ ململانێیان لەگەڵ دەوروپشتدا.

ناوچەکانی کوردستان لە رووی ئابوری و سیاسییەوە زیاتر بە دەوڵەتە ناوەندییەکانی ئێران و عوسمانییەوە بەسترابوون و ئاڵوگۆڕی بازرگانییان لەگەڵ ئەواندا زیاتر بوو وەکو لەگەڵ یەکدا. ئاڵوگۆڕی بازرگانی و رێگای بازرگانی و هاتوچۆیان لەگەڵ پایتەخت و شار و ناوچەکانی ئەواندا بوو لە باتی ئەوەی لە نێوان یەکدا هەیان بێت. لە باتی ئەوەی ئاسانکاری بکەن بۆ پەیوەندی لەگەڵیەکدا، بە پێچەوانەوە رێگربوون و کۆسپیان دەخستە بەردەم و گومرگ و سەرانەیان لەیەك دەسەند.

کوردستان وڵاتێکی فراوان و درێژ بوو. هیچ ئامارێکی بڕواپێکراوی ئەوتۆ نیە لەسەر ژمارەی دانیشتوانی ئەوسای وڵاتەکە، بەڵام ئەگەر هەوڵ بدەین ئەو ژمارەیە بەپێی ژمارەی دانیشتوانی ئەوسا و ئێستانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و رێژەی خەڵکی کوردستان تیایدا هەڵسەنگێنین، ژمارەی دانیشتوانی هەموو وڵاتەکە لە نێوان ١،٥-٢ملیون کەسدا بووە< کتێبی(بۆچی شۆڕشی پیشەسازی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەرپا نەبوو؟)>. وەکو ئەوە وایە تەنها خەڵکانی ئەمڕۆی هەولێر یان سلێمانی لە هەموو کوردستاندا بڵاوبکرێنەوە. ژمارەی دانیشتوانی وڵاتەکە و ئامرازی بەرهەمهێنان و شێوازی بەرهەمهێنان و شارەزایی خەڵکەکەی و چۆنیەتی رێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەی ئەو سەردەمە، کەمی و لاوازی بەرهەم و بەرهەمهێنانی ئەوسای وڵاتەکە دەردەخات.

ئەو زانیاری و ئامارانەی لەسەر ئابوری ئەو سەدانەی کوردستان هەیە لە بەشاکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەمترن. سەرچاوە کوردییەکان زیاتر نوسینەکانی شەرەفخان و میرنشینی ئەردەڵانە. شەرەفخان هەندێ زانیاری لەسەر ئەو بابەتە داوە، بەڵام لەبەر ئاڵۆزی پەیوەندی نێوان ناوچەکان و کەمی هاتوچۆ لە نێوانادا نازانرێ ئەو زانیاریانە هەتا چەند راستی ئەوسای وڵاتەکە نیشان دەدات. تەنها میرنشین کە گوێیان بە نوسینی مێژووی خۆیان دابێت ئەردەڵان بووە. بەڵام ئەوانیش زیاتر باسی مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی بنەماڵە دەست ڕۆیشتووە وەجاخزادەکانیان کردووە و باسی ژیانی ئابوری ناوچەکە و چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانیان تێدانەکردووە. لەبەرئەوە بۆلێکۆڵینەوەی ئابوری ئەوسای کوردستان پەنا دەبەینە بەر خوێندنەوەی ئەوەی چ ڕاستیەك لە پشت ئەو دێرانەدا خۆیان شاردۆتەوە. هەروەها پەنادەبەینە ئەو زانیاریانەی کە مێژوونوسان لەسەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست داویانەو لەناویاندا بە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لەسەر ئابوری کوردستان دواون. زۆرجار ئەو مێژوونوسانە لەبەر کەمی زانیرای پێویست لەو بارانەوە پەنایان بردۆتە بەر زانیاری لەسەر تۆپۆگرافی ناوچەکە و کەژو هەواو و چۆنیەتی زەوی و سەرچاوەی ئاو و ئامرازی بەرهەمهێنان و مەبەستی بەرهەمهێنان و ئەو خەڵکەیێی هەستاون. هەڵبەتە بۆ زانیاری دروست و قوڵتر لەسەر ئەو بابەتانە ئەبێ پسپۆران بە دوای شوێنەوارە کۆنەکانی وڵاتەکە بگەڕێن و لێکۆڵینەوەی وردی لەسەر بکەن، کە ئەوە لەم چەند ساڵەی دواییدا بە شێوەیەکی فراوانتر کاری بۆ کراوە.

بەرهەمهێنان و هێزکانی بەرهەمهێنانلە لادێ

بەرهەمهێنانی لادێ لە کوردستاندا لەسەر دوو کۆڵەکە بەند بووە، کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن. زیاتر لە ٩٠% دانیشتوان پێوەی خەریك بوون و بناغەی ژێرخانی ئابوری وڵاتەکە بووە. زۆربەی خەڵکانی کوردستان بە خێڵەکی و ناخێڵەکییەوە لەو سەدانەدا نیشتەجێبوون و بە پلەی یەکەم خەریکی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بە پلەی دووەم خەریك بوون بە ئاژەڵ بەخێوکردنەوە.سەرەڕای ئەوانە خێڵە رەوەندەکان بە ئاژەڵ بەخێوکردنەوە و نیمچە رەوەندەکان بە پلەی یەکەم بە ئاژەڵ بەخێوکردن و بە پلەی دووەم بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییەوە خەریك بوون. قەبارەی گەورەی ئاژەڵ بەخێوکردن لە کوردستاندا تایبەتمەندیداوە بە وڵاتەکە و کەرتێکی گرنگی ئابوری بووە تیایدا<٧٧ ل١٩\٩٨ ل٨٧>.

ئەوەی ئاشکرایە کوردستان وڵاتێك بووە، کە تیایدا زیاتر باران لە زستان و بەهاردا باریوە و لە نێوان ١٠-٢٠ ئینچ بووە. لەبەر کەمی رووبار و باران نەبارین لە هاویندا، زۆربەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی وڵاتەکە بەرهەمی زستانە بووە و بۆ ئەوە پشت بە باران بەستراوە. لە ناوچە شاخاوییە سەختەکاندا زستانان سارد بووە و بەفری زۆری تیادا باریوەو چاندنی رووەك و بەخێوکردنی ئاژەڵ تیایاندا سنوورداربووە. لەو شوێنانەدا بەهار و هاوین فێنك بووە و هەتا درەنگانێك سەوزایی تێدا ماوەتەوە و لەوەڕگای گرنگ بوون بۆ رەوەندەکان<٩٨ ل٩٠>.

شوێنە دەشتاییەکان هاوینان گەرم و وشك بوون و بارانیان تیادا نەباریوە، بەڵام زستانان بارانیان تێدا باریوە و لە زۆربەیاندا توانای چاندنی بەرهەمی زستانە بە شێوەیەکی فراوان هەبووە. لە زۆربەی ئەو شوێنانە توانای بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی هاوینە نەبووە، بەڵام لەو شوێنانەی رووبار و سەچاوەی کانی و کارێزی زۆری تێدابووە توانراوە بەرهەمی هاوینە تیایاندا بچێنرێت. لەبەرئەوەی لە دەشتایی و دۆڵەکاندا باران لە بەهاراندا باریوە، رەوەندەکان هەتا بەهارێکی درەنگ تیایدا ماونەتەوە و ئاژەڵەکانیان تیایاندا لەوەڕاندووە<١٥ ل٣١>.

کوردستان سەرچاوەی رووبارەکانی دیجلە و فوراتە و چەندین چەم و رووباری بچوکی وەکو زێی گەورە و بچوك، سیروان، ئەڵوەند و کەرخا لێی هەڵقوڵاوە و بەشێکی زۆریان دەڕژێنە ناو ئەو دوو رووبارەوە. بێجگەلە هەندێ شوێنی دەشتایی فراوان، کە ئەو ئاوانە بەسەریاندا تێپەڕیون و بوونەتە ناوچەی کشتوکاڵی گرنگ لە وڵاتەکەدا، بەشی زۆری ئەو ئاوانە بە شوێنی لێژ و تەسك و دەشتایی بچوکدا تێپەریون و هێندە بۆ بەرهەمهێنانی ئەو ناوچانە سوودبەخش نەبوون و وەکوو کەنارەکانی دیجلە و فورات و نیل نەبوونەتە مەڵبەندی گرنگی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و خڕبونەوەی دانیشتوانی زۆر لە دەوروپشتیاندا<٨٥ ل٢٣٢\ ٩٨ ل٨٨>.

له كوردستاندا چەندین خێڵی گەورەو بچوکی رەوەند هەبوون، لەوانە کەلهور، بڵباس، کونفیدراسیۆنی خێڵەکانی جاف، ماندوم، گاڵپاکی. سەرەڕای ئەوەی رەوەندەکان بەهۆی ژیانی کۆچەرییانەوە هەتا رادەیەك ئازادی خۆیان پاراستووە، له مەڕومالآت بەخێوکردندا سودیان له تۆبۆگرافی و کەژو هەوای کوردستان وەرگرتووە. گەرمیان و کوێستانیان کردووە، هاوینان که دەشت و دۆڵەکان گەرمیان کردووە و گیا وشکی کردووە، بۆ لەوەڕدانی ئاژەڵەکانیان هێدی هێدی روویان کردۆته کەژەکان و هاوین و بەشێکی پایزیان تێدا بەسەر بردووە. له کاتتی هاتنی زستان و سەرماوسۆڵدا سەرلەنوێ گەڕاونەتەوە بۆ دەشت و دۆڵەکان<٩٨ ل١١١>.

له رێگەی گەڕانەوەیاندا لەشار و دێ و مەفرەقەکاندا رەوەندەکان بەشێکی زۆر ئاژەڵ و بەرهەمەکانی وەکو رۆن و کەرە و پەنیر و پێستە و خورییان ئاڵوگۆڕ کردووە بە بەرهەمی کشتوکاڵی پێویست بۆ خۆیان و ئاژەڵەکانیان و پێویستی ماڵ و جلوبەرگ و چەك. نیمچە رەوەندەکان توانیویانە بەشێك له پێویستی کشتوکاڵی خۆیان بەتایبەتی گەنم بۆ خواردنی خۆیان و جۆ بۆ ئاژەڵەکانیان بچێنن. خێڵە رەوەندە دەوڵەمەندەکان که خاوەن ئاژەڵی زۆر بوون، لەو کاتانەدا بەشێکی زۆری ئەوانەیان رەوانەی شام و ئێران کردووە و له بازاڕەکانی ئەو شوێنانەدا ساغکراونەتەوە<٣٠ ل٤٣>.

کۆچکردنی هەموو هۆزێکی رەوەند له ناوچەی دیاریکراودا بووە. ژمارەی لەوەڕگاکان سنوردار بوون و هەر هۆزێك ٢-٣ لەوەڕگای هەبووە و جاری واهەبووە بەدەیان و سەدان کیلۆمەتر له کۆچکردندا بوون. بە شێوەیەکی سەرەکی ئابوری و سەروەتی رەوندەکان لەسەر بەخێوکردنی مەڕ و بزن بەندبووە. ژمارەی ئەو ئاژەڵانە نیشانە بووە لەسەر دەوڵەمەندی یان هەژاری ئەوانە. ژمارەی ئاژەڵی هۆزە رەوەندەکان له سەدانەوە هەتا هەزاران بووە.

سەرەڕای مەڕ و بزن، رەوەندەکان ئەسپ و ئێستر و سەگ و تانجی و پەلەوەریان راگرتووە. ئەسپەکانیان بۆ سواری سەرکردە و جەنگاوەر و ژنەکانیان بەکارهێناوە. ئەوانە رەمزی ئازایەتی و جووامێری بوون و جەنگاوەرەکانیان لەکاتی شەڕ و کۆچکردن یان پارێزگاریکردنی لەوەڕگا و رەشماڵەکانیاندا بەکاریان هێناون. ئێستر ئامرازی گواستنەوە و بارکردن بووە. سەگ رۆڵی گرنگی هەبووە له ژیانی رەوەندا و پاسەوانی ئاژەڵ و خێلیان کردووە و له درندە و هەڕەشەی بێگانە پاراستوونی. بەگزادەکان تانجیان زۆر لا بەنرخ بووە و له راوکردندا بەکاریان هێناون.

ئەو ئەمرازانەی بەکاریان هێناون زۆر سادە بوون. مەشکە بۆ ژەندنی ماست، هیزە بۆ هەڵگرتنی رۆن و دۆشاو، کوندە بۆ گواستنەوەی ئاوی خواردنەوە، له مووی بزن رەشماڵ و گوریسیان دروست کردووە و بە خوری لباد دروستکراوە.

رەوەند ژیانێکی سەختیان هەبووە و هەمیشە بەرێگەوە بوون و حەوداڵی لەوەڕگا بوون بۆ ئاژەڵەکانیان. لەباتی گوند و خانو رەشماڵیان هەبووە. هۆزەکان دابەشبوون بەسەر چەند پۆلێکداو هەر

یەكێكیان لە ١٠-١٥ خێزان و ٢٠-٣٠ رەشـــماڵ پێكهاتوون. بە پێی پلە و پایەی كۆمەڵایەتیی بنەماڵە و خێزانـەكـان، جیـاوازی هـەبووە لـە نێوان گـەورەو بچوكی و بـاشـــی و خراپی و چۆنیـەتی رازانـەوەی رەشماڵەكاندا. رووبەڕووی بەفری زۆر و سـەرماو سۆڵەی زستان و ساڵی وشك بوونەتەوە. لە زستانە سـەختەكاندا جاری واهەبووە ژمارەیەكی زۆر لە ئاژاڵەكانیان رەقبوونـەتەوە. هەمیشـە لەژێر هەڕەشـەی دوو دەوڵەتەكە و جەردە و دز و تاڵانی هەندێ خێڵی تردا بوون و جاری واهەبووە لەسـەر لەوەڕگا و تێپەربوونیان بەسەر زەویوزاری خێڵە نیشتەجێ بووەكاندا رووبەڕووی گرژی و شەڕوشۆڕ بوونەتەوە. لەكاتی بڵاوبوونـەوەی پەتادا ســـاڵی واهەیە بەشـــێكی زۆر لە ئاژەڵەكانیان لەناوچوون<٩٨ ل١٠٤ ،١١٠>.

بەشـــێكی زۆری پیاوەكانی جەنگاوەربوون و پارێزگاری وەجاخزادەو ئەندامی خێڵەكەو ئاژەڵ و لەوەڕگاكانیان لە ئەســـتۆدا بووە. ئەندامە هەرە هەژار و بێدەســـەڵاتەكانیان بەناوی خزمایەتییەوە شـــوانكاریو خزمەتكاری خزمە دەســـەڵاتدارەكانیان كردوون. زۆربەی شـــوانكارەكانی خێڵە رەوەندە گەورەكان خەڵكانی ناخێڵەكی هەژار بوون و بەرامبەر پێدانی خواردن و جێگەی نووســـتن كاریان بۆ كردوون<١٩ ل٤٨>.

رەوەند هەتا بۆیان كرابێ كاروباری كشـتوكاڵیان نەكردووە و بە كارێكی سـووك دایان ناوە و لایان عەیب بووە بیكەن. بەشـێكی زۆر لە نیمچە رەوەندەكان لە پاڵ ئاژەڵ بەخێوكردندا گوندیان هەبووە و بە زستانان گەڕاونەتەوە ناویان و تیایاندا گەنمو جۆیان چاندووە. هەندێ لە خێڵە نیمچە رەوەندەكان مسكێنی ناخێڵەكی لە گوندەكانیاندا نیشتەجێبوون و هەستاون بە بەرهەمهێنانی بەروبوومی كشتوكاڵی پێویست بۆ ئەو خێڵانە. هەتا هاتووە رەوەند و نیمچە رەوەند بەهۆكاری جیاوازەوە ناچاربوون نیشـــتەجێبن و لە پاڵ ئاژەڵ بەخێوكردندا كاری كشتوكاڵیش بكەن، بۆیە رەنگە نیمچە رەوند هەنگاوی یەكەم بووبێت لە ژیانی رەوەندییەوە بۆ نیشتەجێبوون.

دەوڵەتی ئێران و عوسمانی لەچاو شوێنەكانی تری دەوڵەتەكانیان كەمتر گوێیان داوەتە ئاسانكاری بۆ گەشـــەكردنی بەرهەمهێنانی كشـــتوكاڵی و ئاژەڵ بەخێوكردن لە كوردســـتاندا. میرنشـــین و خێڵەكانی كوردســـتان لـەو بارەدا هیچ هاریكاری لە نێواندیانا نـەبووە و هـەر یـەكـەیان لای خۆیـەوە خـەریكی بەرژەوەندی تەسكی خۆی بووە. لەبەرئەوە لە هەندێ ناوچەو زەوی بچوكدا نەبێت كە لەژێرتەسەروفی توێژە وەجاخزادەكاندا بووە و بۆ خۆشـی خۆیان هەندێ كاریان تێداكردووە، هیچ كارێكی ئەوتۆ نەكراوە بۆ دروســـتكردنی بەنداو و گۆمـاو و كـەنـاڵی ئـاو بۆ هەڵگرتن و راكێشـــانی ئـاو و بـەكـارهێنـانی بۆ بـەرهـەمهێنـانی هـاوینـە و بێســـتـانی میوە و دارســـتـان و جێگـەی حـەوانـەوە و بـەخێوكردنی ئاژەڵ و بەرهەمهێنانی بەروبوومی ئاژەڵ<٩٨ ل١٢٦>.

بەرهەمی بەروبوومی زســـتانە پایزان چاندراون و بەهارێکی درەنگ دروێنە کراون و بۆ ئەوە پشـــت بە باران بەســـتراوە. ئەو بەرهەمانەی کە بە قەبارەی گەورە چاندراون گەنم و جۆ بووە. گەنم خواردنی ســـەرەکی و هەرە گرنگی خەڵك بووە بۆ نان و ســـاوەر و برویش و گەنمە کوتاو .. بەکارهێنراوە. جۆ بە پلەی یەکەم بە زستانان بۆ ئالیکی ئەسپ و ئێستر و مەڕی دابەستە بەکارهێنراوە. لە ســاڵانی وشــکی کەم باران و نەخۆشــیبڵاوبوونەوەدا، کە بە هۆیەوە بەروبوومی کشــتوکاڵی کەمی کردووە، بۆ ئەوەی لە برســـا نەمرن مســـکێن و جووتیارە هەژارەکان ناچاربوون ئەو ئاژاڵە کەمەی هەیانبووە سەری بڕن و بیخۆن<٨٥ ل٤٢>.

لە بەر خراپی زەوی و نەبوونی سـەماد و بەکارنەهێنانی ڕێبازی زانسـتی لە بەرهەمهێناندا داهاتی دەغڵ زۆر کەمبووە لە نێوان ٥:١ هەتا ١٠:١ بووە. بە مانایەکی تر ١ کیلۆ گەم یان جۆ ٥-١٠ کیلۆی داوە. ساڵانی وشکانی جاری واهەبووە بەرهەم ٥٠% کەمیکردووە و بۆتە هۆی برسێتی و هەژاری و لە برســـامردن و نرخ بەرزبوونەوە، کە زۆرجار لە بازاڕەکاندا لەلایەن هەندێ بازرگانی گەورەو دەسەڵاتدارانەوە قۆرخ کراوە<٩٨ ل٨٩>.

لەبەر تایبەتی تۆپۆگرافی کوردستان، بچوکی دەشت، زەوی لێژ و بەردین، کەمی سەرچاوەی ئاو لە هاویناندا، قەبارەی بەرهەمی کشـتوکاڵی کەمبووە. هەروەها لەبەر بەکارنەهێنانی سـەماد و سـاڵانە نەگۆڕینی جۆری چاندنی رووەك، زەوی کشـــتوکاڵی هەتا هاتووە کەم پیت بووە و بەرەکەتی کەمی کردووە. ئەمە جووتیارانی ناچارکردووە بەلایەنی کەمەوە ســاڵە ناســاڵێك پشــوو بدەن بەو زەوییانە و هیچیان تیادا نەچێنن. بەو جۆرە یان زەوی کشتوکاڵیان کردووە بە دوو بەشەوە و هەر ساڵەی بەشێکیان چاندووە، یان کراون بە سـێ بەشـەوە و هەر سـاڵی بەشـێکیان چاندووە. بە مانایەکی تر تەنها توانیویانە سوود لە ٢\١ یان ٣\١ زەوی کشتوکاڵی وڵاتەکە وەرگیرێت<٩٨ ل٩٠\٣٠ ل٢٧>

رەنگە خەڵکە بەرهەمهێنەرەکە بەهۆی باج و جزییە و سەرانەی قورسەوە لەسەریان هێندە گوێیان نەدابێتە چاکسـازی لە شـێوازی بەرهەمهێناندا و خۆیان بۆ هیلاك نەکردبێت، چونکە خۆیان خێریان لێ نەبینیوە و هەرچی لێیان زیادبووبێت چۆتە ورگی خەڵکی ترەوە. هەروەها فیوداڵی خێڵایەتیش خۆیان بە خاوەن موڵك نەزانیوە و دڵیان بە بەرهەمهێنان و گەشێپێکردنی نەسوتاوە<٩٨ ل١٢٥>.

بەشێوەیەکی گشتی هیچ ڕێبازێکی زانستی و گەڕان بەشوێن و پلاندانان لە ڕێبازی بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردنا پەیرەو نەکراوە. بەرهەمهێنەران پابەند بوون بە عورف و عادەتی کۆنەوە. ریش سـپی و نەوەکانی پێشـتر چیان وتبێت و چیانکردبێت بەوشـێوەیە کراوە. ئەوانە بڕیاریان لەســـەر جۆری بەرهەم و قەبارەی و هەڵبژاردنی زەویداوە، هەروەها لەســـەر ئەوەی کەی و چۆن و لەکوێ ئەوانە بەرهەمبهێنرێت. گۆڕانکاری و بیرکردنەوە و چاکســـازی لەناو کۆمەڵگەی فیوداڵی خێڵایەتی کوردەواریدا عەیب و ناڕەوا بووە. رکابەری ئابوری و بۆڕبۆڕێن لەسـەر چاکسـازی و بیری

نویٚ لەگەڵ عرفی خێڵایەتی و شـەریعتی ئیسـلامدا نەگونجاوە و بە درێژایی سـەدان و رەنگە هەزاران ساڵ لەسـەر هەمان رێباز بەردەوام بوون<کتێبی(بۆچی شۆرشـی پیشـەسازی لە خۆرهەلاتی ناوەراست رووی نەدا)>.

لەو شـوێنانەی کە دەشـتی فراوان و ئاوی زۆر بووە بەتایبەتی لە دەوروبەری شـارەکان و سـەر رێگەی کاروانچییەکان هەندێ بەرهەمی هاوینە چێندراون. نموونەی ئەو شـوێنانە بریتین لە دەشـتەکانی جزیرە و دەوروبەری دیاربەکر، دەشتی هەولێر، شارەزوور و دەشتەکانی رۆژهەلاتی چیای زاگرۆز.

نمونەی بەروبوومی هاوینە گەنمی بەهارۆ بووە، کە لەسـەرەتای بەهاردا چاندراوە و لە کۆتایی هاویندا دروێنە کراوە. سـەرەرای ئەوە نیسـك، نۆك، کونجی، برنج، پیاز، تەماتە، شـوتی و کاڵەك لەو شـوێنانەدا چاندراون. لەو گوندانەشـدا، کە سـەچاوەی ئاو لێوەی نزیك بووە، بە قەبارەیەکی کەم بۆ پێویسـتی خۆیی ئەوانە چاندراون. لە هەندێ ناوچەدا باخ و رەز و گوێز و بایام و میوە چێندراون، ئەمانە لەگەڵ کەژوهەوا و سـروشـتی وڵاتەکە گونجاون و بەبێ خۆ هیلاککردنی زۆر پێیانەوەیێ گەیشـتوون و بەریانگرتووە. بۆ نمونە نیشـتمانی یەکەمی گوێز و بادام پێش هەموو شـوێنێکی تر کوردستان بووە. بێجگەلە بەری ئەو درەختانە، داری هەندێکیان بۆ خانوو دروسـکردن و سـوتاندن یان پێویستی ناوماڵ و ئامرازی بەرهەمهێنان بەکارهێنراون<٧٧ ل٢٠\٣٠ ل٢٨٢>.

سـەرچاوەی ئاو و زەویوزاری بە بەرەکەت بەرهەمەکانی سـەوزە و باخ و میوە زیاتر راستەوخۆ بۆ وەجاخزادە و دەسەڵاتداران بووە و شوێنەواری سەیران و رابواردن و راوکردنیان بووە و مسکێن و جووتیار و رەعیەت هێندە خێریان لێ نەبینیوە.

نیشتەجێبووە ناخێڵەکی و خێڵەکیەکانی لادێ سەرەرای خەریك بوون بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیەوە بۆ دابینکردنی پێویستی خۆ لە پاڵەوە ئاژەڵیان راگرتووە. وەکو مەر و بزن بۆ گۆشت و شیر، گاو مانگا بۆ کێڵان و بارکردن و شیر، مریشك و پەلەوەری تر بۆ هێلکە و گۆشت، ئێستر و گوێدرێژ بۆ بارکردن و گواسـتنەوە، سـەگ بۆ پاسـەوانی و لەهەندێ ناوچەی گەرمیان هوشـتر و گامێش بۆ گواسـتنەوە و بارکردن یان شیر راگیراون.

هەڵبەتە لێرەشدا مسکێن و توێژەکانی خوارەوەی لادێکان خاوەنی هێندە ئاژەڵ نەبوون. ئەوەی هەیان بووە کەرە دێزێك، مانگایەکی لەر بۆ کێڵان و شـیر، یەك دوو مریشـك بۆ هێلکە و جەژناوجەژن دانەیەکیان لێسـەربریون. بە پێچەوانەوە وەجاخزادەی لادیەکان و دەسـەڵاتدارەکان ژمارەیەکی زیاتر ئاژەڵیان هەبووە و بۆ خواردنی خۆیان و لە دیوەخانەکانیدا خوراون<٩٨ ل١٢٧،١٢٣>.

زۆربەی خەڵکی کوردسـتان گیانێکیان بە دەوڵەمەندی وڵاتەکە بووە بە روەك و گیانلەبەری کێوی. نمونەی ئەوانە کنگر، پەڵپینە، قارچك و رێواس و دەیان بەرهەمی تر. هەندێك لەوانەیان وشـك کردۆتەوە و هەڵیان گرتوون بۆ زسـتانان. کوورە هەنگ چ ئەوانەی لە دارسـتانەکاندا بە کێویەتی

هەبوون و چ ئەوانەی لادێییەکان لە ماڵەکانیاندا هەیان بووە سەرچاوەیەکی سروشتی بووە بۆیان. داری دارســـتان بڕاونەتەوە و وەك ســـوتەمەنی بۆ نانکردن و خوراردن لێنان و گەرمکردنی ماڵ و بیناکردن بەکارهێنراوە. لەوســـەردەمەدا ئاژەڵە کێوی لە کوردســـتاندا زۆر بووە و لەلایەن وەجاخزادەکانەوە راوکراون. ئەوە لە لایەکەوە وەرزش و رابواردن بووە بۆ ئەوانەو لە لایەکی ترەوە سەرچاوەی گۆشتی نایاب و پێستەی جووان بووە بۆیان.

بە پلەی یەکەم،بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی مســـکێنە ناخێڵەکیەکان کردوویانە، کە پارچە زەویەکیان بەدەستەوە بووە. سـەرەڕای ئەوانە چەندین هەزاری لادێ هەبوون، کە زەویان بەدەسـتەوە نەبووە و بە پێی پێویســـت و وەرز کاریان پێکراوە. ئەمانە دەوروبەری ٨٠% دانیشـــتوانی کوردســـتان بوون. لە دەوروبەری شـارەکاندا باخەوان بەروبوومی هاوینەی پێویسـتی دانیشـتوانی شـاریان بەرهەمهێناوە، یا خوود خزمەتی باخی میوەو گوڵوباخیان کردووە. ئەمانە زەوی وەجاخزادەی شارەکانیان بەدەستەوە بووە و مسکێن یان پیاوی ئەوانە بوون<٨٥ ل١٩١\٩٨ ل٢٢٧>.

ئەو ئامرازانەی کە لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا بەکارهێنراون زۆر سادە بوون و تەنها توانراوە بە قەبارەیەکی کەم بەرهەمیان پێ بهێنرێت. بەکارهێنانیان زەحمەت بووە و تەنها لە رێگەی بەکارهێنانی بازووی مرۆڤ یان وڵاخ کاریان کردووە. گرنگترین ئەو ئامرازانە گاسن بووە، کە بە تەختە یان داری قورس دروســـتکراوە و نوکێکی تیژی هەبووە و جاری واهەیە ئەو نوکە پارچەیەك مێتال بووە. ئەوانە زۆرجار خەڵکی ناشـــارەزا دروســـتیکردوون بە شـــێوەك، کە یان هێندە قورس بوون بە زەحمەت بە مرۆڤێك یان وڵاخێکی لەڕ راکێشراون، یان ئەوندە سووك بوون، کە بە ئاستەم توێژی سەرەوەی زەوی روشـاندووە.لەبەرئەوەی زەویەکانی بنار شـاخەکان لێژ و بەردانی بوون هێندەی تر ئەو کارە بۆ مسکێن قورســـتر بووە. مســـکێنە هەژارەکان رەنگە خاوەنی وڵاخێکی لەڕیش نەبووبن و بە هێزی باز و شـــان گاسنەکەیان راکێشـابێت. یان لە بڕی بێگاریکردن وڵاخیان لە بنەماڵەیەکی وەجاخزادە یان خاوەن ئاژەڵ وەرگرتبێت.

دروێنە بە داس کراوە، کە لە ئاســـن دروســـتکراوە و دەســـتکێکی داری هەبووە. بۆ کوتانی دەغڵ جەنجەر بەکارهێنراوە و بە وڵاخ راکێشـــراوە. دەســـتەوانە، بێژنگ و دەســـتاڕ نمونەی تری ئامرازی ســـادەی بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵ بوون. گەنم لە عەمباری بە قور دروسـتکراو خەزنکراوە و بۆ هاڕین براون بۆ ئاش، کە زۆرجار لە گوندەکەوە دووربووە و بەچەند گوندێك ئاشـــێکیان هەبووە. ئاشـــەکان لەسەر کارێز دروستکراون و بەهێزی ئاو کاریان پێکراوە<٩٨ ل١٩٠\٣٠ ل٣٩>.

موڵكايەتی و مامەڵەكردن بە زەویوزارەوە

هەر بەشێوەی بەشەكانی تری دوو دەوڵەتەكی رۆژهەلاتی ناوەڕاست، لە كوردستانیشدا بە فەرمی زەویوزار و رەعیەت گەڕاوەتەوە بۆ شا\سوڵتان. ئەوانە بڕیاریان داوە ئەو زەویانە لەژێر تەسەروفی كێدابێت و چەندبن و چۆن بەكاربهێنرێن و بە چ مەرجێك تەسەروفیان پێوە بكرێت.

لە كوردستاندا موڵكایەتی زەویوزاری كشتوكاڵی یان تەسەروفكردن پێیانەوە بەهەمان شێوەی شێوازی دەسەڵاتی سیاسی و سترەكتۆری كۆمەلایەتی ولاتەكەوە شێوازی جیاوازی بەخۆوە گرتووە. ئەو شوێنانەی كە لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی ئەو دەوڵەتانەدا بوون، سونجقە كوردییەكان، بەهەمان شێوەی ناوچەكانی تری دەوڵەتكان تەسەروفكردن بە زەویوزاری كشتوكاڵیەوە كراوە. بۆیە لێرەدا پێویست ناكات سەرلەنوێ باسی بكەینەوە.

خێڵە گەورەكانی كوردستان، كە ئەو ناوچانەی دەرەوەی دەسەلاتی میرنشینەكاندا لەژێر دەستدابوو، مافی تەسەروفكردنیان بە بەكارهێنانی زەوەی كشتوكاڵی و لەوەڕگاكاندا لەلایەن شا\سوڵتان پێدرابوو، بەرامبەر ئەوە بە پلەی جیاوز بەپێی وەلا و تەبەعیەتی ئەوانە بۆ دەوڵەتەكان و بەپێی بەهێزی و لاوازی دەسەلاتدارانی دەوڵەت، مەرجی باج و هاریكاری سەربازییان خراوەتە ئەستۆ<٨٥ ل٢٣٣>.

ئەو ناوچە و زەویوزارە كشتوكاڵیانەی بە درێژایی ئەو سێ سەدەیە لەژێر دەسەڵاتی میرنشینەكانی كوردستاندا بوون، هەر بەناو موڵكی سوڵتان\شا بوون. لەم شوێنانەدا بە كردەوە كەم یان زۆر زەویوزار و لەوەرگە و رەعیەت لەژێر كۆنترۆڵی میرەكاندا بوون و ئەوان بڕیاری ئەوەیان داوە كێ تەسەروفیان پێوەبكات و چۆن بەكاربهێنرێن. لەو شوێنانەی بەدەست خێڵە گەورەكانی ناو سنووری میرنشینەكاندا بوون، میر بە پێی عورفی خێلایەتی لەگەڵ ئەو سەرەك خێلانەدا بڕیاری لەسەر ئەوانە داوە. هیچ جیاوازێكی ئەوتۆ نەبووە لە نێوان سیستمی موڵكایەتی میرنشینەكان و دوو دەوڵەتەكەدا. لە بەرامبەردا میرەكان وەلایان بۆ ئەو دەوڵەتانە هەبووە و پاشكۆیەتیان كردوون و بەشداریان لە شەڕەكانیاندا كردووە و سنووری دەوڵەتەكانیان بۆ پاراستوون. ئەگەر باجیشیان نەدابێ، ساڵانە دیاری و سامانێكی زۆریان رەوانەی ئەستەنبوڵ و تاران كردووە<١٩ ل٧٠>.

ئەوەی لێرەدا گرنگە رەچاو بكرێت ئەوەیە، كە لەو سیستمەدا وەكو ئەمڕۆ لە مافی موڵكایەتیدا باوە، موڵكایەتی تاك(فردی) نەبووە یان زۆركەم بووە. بۆیە كە لێرەدا باسی موڵكایەتی زەویوزاری كشتوكاڵی ئەو سەردەمەدەكەین ، مەبەستمان مافی تەسەروفكردنە پێیانەوە. زەویوزار موڵكی میرنشین، خێڵ، هۆز بووە. میر بڕیاری چۆنیەتی تەسەروفپێكردنی موڵك و لەوەڕگاكانی هەموو میرنشینەكەی داوە، سەرەك

خێڵ بڕیاری چۆنیەتی تەسەروفکردنی ئەوانەی لە خێڵەکەی خۆیدا داوە. بەو جۆرە ئەو بڕیار و مافە لەسەرەوە بۆ خوارەوە شۆڕ بۆتەوە<٨٥ل٩٤>.

مافی تەسەروفکردن بە زەویوزارەوە لە لایەکەوە بەند بووە بە ئاستی وەلا و پاشکۆیەتی ئەوانە بۆ میر، سەرەك خێڵ، سەرەك هۆز. بەنەمانی ئەوە یان کەمبوونەوەی مافی تەسەروفکردنیان کەمی کردووە یان نەماوە. لەلایەکی ترەوە بەندبووە بەمانەوەی دەسەڵاتی میر، سەرەك خێل، سەرەك هۆز بە گۆڕانکاری لەوانەدا هەڕەشە کەوتۆتە سەر ئەوانەی کە پێشتر مافی تەسەروفکردنیان بەو زەویوزار و لەوەڕگایانەوە هەبووە<٩٨ ل١١٩>.

بێگومان لە مەسەلەی چۆنیەتی تەسەروفکردن بە زەویوزاری کشتوکاڵیەوە جیاوازی هەبووە لە نێوان میرنشین و ناوچەکانی کوردستان و هەریەکەیان بەپێی توانای خۆیان و لا کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی دەکرێ ئەو موڵکایەتیانە بەش بکرێت بەسەر چەند شێوازێکدا:

- موڵکایەتی میرنشین، کە هاوتای زەویوزاری میری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوون. داهات و باجەکانی ئەمانە بۆ خەزێنەی میرنشین و بەکار هێنراون بۆ خەرجیەکانی میر و ناوەندی بڕیار و خەرجی سوپا و شەڕ و کاربەدەستانی دەوڵەتی میرنشین گەڕاوەتەوە. ئەمانە بە پلەی یەکەم مسکێن بەرهەمیان تێدا هێناوە و کاربەدستانی میرنشین چاودێریان کردووە و گەورەترین رێژەی زەویوزاری کشتوکاڵی هەموو میرنشینەکە بووە.
- موڵکایەتی میر و بنەماڵەی دەسەڵاتداری میرنشین. ئەمانە باشترین و بە پیت و بەرەکترین زەویوزاری ناوچەکە بوون و سەچاوەی ئاوی باشیان هەبووە. سەرەڕای بەرهەمهێنان ئەم شوێنانە باخ و بێستانی تێدابووە و جێگەی رابواردن و حەوانەوەی میر و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار بووە.
- ئەو زەویانەی وەك دیاری و پاداشت دراوە بە هەندێ کاربەدەستی دەوڵەت و سوپا.
- موڵکەکانی چینوتوێژەکانی وەجاخزادی خێڵەکان و شێخ و پیاوە ئاییینیە گەورەکان، کە میر پێیداون.
- زەویوزار و لەوەڕگاکانی خێڵە گەورە و بچوکەکان کە لەناو سنوور و ژێر دەسەڵاتی میرنشیندا بوون. میر بە ئاسانی نەیتوانیوە دەست وەرداتە موڵکی خێڵە گەورەکان، بەڵام بە ئاسانی دەستی وەرداوەتە موڵکی خێڵە بچوکەکان.
- موڵکداری تایبەتی وجووتیاری موڵکداری بچوك زۆر کەم بوون و ئەگەر بوبێت بەهۆی دینداری یان خزمایەتی یان بەرتیلەوە بە هەندێ خزم و پیاوچاك دراون، یان بۆیان ماوەتەوە.
- زەوی شا\سوڵتان. ئەوانە لە سەرانسەری دەوڵەتەکانیاندا بە رەمزیش بێت موڵکیان بە ناوەوە هەبووە و لە میرنشینەکانیش چەند پارچە زەویەکی باشیابن بۆ تەرخانکراوە.

چۆنیەتی بوون بە موڵكداری زەویوزار لە پێش هەمەموو شـتێكدا لە رێگەی دەسـتبەسـەراگرتن و داگیركردن و زەوتكردندا بووە. ئەوەی توانای سـەبازی و سـیاسـی بوبێت یان پشـتی بە یەكێ لە دەوڵەتەكان یان میرنشـینێك یان خێڵەكی بەهێز، یان شـێخێكی گەورە قایم بووبێت زەویوزار و لەوەڕگاو سـامانی بۆ خۆی و بنەماڵەكەی بچڕیوە. یان لە رێگەی پێبەخشـین و دیاری ئەوانە بووە بۆ ئەو كەس و بنەماڵانەی وەلایان بۆیان بووبێت و پاڵپشـتكردنی سـەربازی كردبن، یان ئەركی باجكۆكردنەوەیان خسـتبێتە ئەسـتۆی خۆیان. شـێخەكان و پیاوانی ئایینی لە رێگەی هەمانگیریان لەگەڵ توخمەی دەسـەڵاتداری میرنشـین، یان خێڵە گەورەكاندا بە ناوی وەقف، یان تەكێ، یان دیاری و خەڵاتەوە زەویوزار یان گوندێك یان ناوچەیەك خراوەتە ژێر تەسـەروفیانەوە. رێگەیەكی تر كڕین بووە. بەڵام لەبەرئەوەی هیچ یاسـایەك یان تاپۆ و سـەنەدێك نەبووە مولك و ماڵی خەلك بپارێزێت هیچ گەرەنتی نەبووە بۆ مانەوەی مولكەكانیان. لە لایەكی ترەوە لەبەرئەوەی زۆربەی سـەروەت و سـامان لە رێگەی گەندەڵیوە چنگ خەڵك كەوتووە كەس نەیوێراوە ئەوانە ئاشـكراكات و بەكاریان بهێنێت<٩٨ ل١١٨،١١٦>.

<u>رووتاندنەوەی لادێكان \باج و باجكاری</u>

یەكەمین سـەرچاوەی ئابوری دەوڵەت و دەسـەڵاتدارانی رۆژهەڵاتی ناوەراسـت روتاندنەوەی رەعیەت بوو لە رێگەی باجەوە. لەبەرئەوەی ناوچەكانی ژێر دەسـەڵاتی میرنشـینەكان لەژێر چەتری دەوڵەتێكی بچوكی پاشكۆی دەوڵەتی گەورەتردا بوون، روتاندنەوی رەعیەت تیایدا قورستر بوو.

دابەشـبوونی وڵاتەكە بەسـەر چەندین میرنشـیندا، كە هەریەكە لای خۆیەوە رەعیەتی دەڕوتانەوە و دۆشـینی ئەو میرنشـینانە لەلایەن ئەو دەوڵەتانەوە. نەبوونی دەوڵەتێكی سـەرانسـەری، كە بەپێی یاسـا و عورفی هاوبەش باج تیایاندا كۆبكرێتەوە، خەرجی زۆری ململانێ و دوژمنایەتی نێوانیان، رێژەی باجەكانی لەسـەر رەعیەت و پێش هەموویانە مسكێن لەچاو زۆر ناوچەی تری ئەو دوو دەوڵەتە زیاترو قورسـتر كردووە. هیچ یاسـا یان عورفێكی هاوبەش نەبووە، كە لە هەموو شـوێنێكی وڵاتەكەو لە هەموو كاتێكدا وەك یەك پەیڕەو بكرێت، بەڵكو بەپێی شـوێن و كات و دەسـەڵاتی سـەركردەكان و باشـی و خراپیان و توانای خەڵكەكە گۆڕدراوە. میر و سەرك خێڵ دەسەڵاتی رەهایان هەبووە لەو بوارانەشدا و وەكو دەوترێ ئیتر خۆیان و خوای خۆیان<٩٨ ل١١٨>.

باجەكان دوو جۆربوون. باجی ئاشكراو فەرمی، كە بەپێی عورفی خێڵایەتی و شەریعەت سێندراون و باجی شـاراوە، كە لە رێگەی گەندەڵی وبەرتیل و سـەرانە و هەڕەشـەوە سـەندراون. هەڵبەتە ئەمەی دواییان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، كە موڵك و ماڵی خەڵك نەپارێزراوە و كەس دڵی بە بەرهەم و بەرهەمهێنان

نەسوتاوە و بە ماڵی خۆیان نەزانیوە و ئەو کەسانەی بە ئەرکی باجکۆکردنەوە هەستاون بە پێی بنەمای وەلاو پاشکۆیەتی و بەرتیل دانراون. لای ئەوانە نان ئەو نانە بووە ئەمڕۆ لە خوانە و هەتا بۆیان کرابێ خەڵکیان روتاندۆتەوە و بەشی خۆیان لێپچڕیوە.

لەگەڵ جیاوازی باجەکان لە نێوان ناوچەکانی کوردستان و لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر، بەڵام دەکرێ بەسەر چەند شێوازێکدا دابەشبکرێت. باجەکانی ئەو شوێنانەی کە لە ژێردەسەڵاتی میرنشین و خێڵە گەورەکانی کوردستان نەبوون و راستەوخۆ لەژێردەسەڵاتی دەوڵەتەکان بوون لەگەڵ ناوچەکانی تری ئەو دەوڵەتانەدا هاوچەشن بووە. لێرەدا لە لایەکەوە باسی ئەو باجانە دەکەین، کە دوو دەوڵەتەکە لە میرنشینەکانی سەندووە و لەلایەکی ترەوە ئەوانەی میرنشینەکان لە رەعیەکانیان سەندووە.

وەکو چۆن سەرۆك خێڵ باجی سەندووە و بێگاری بە مسکێن کردووە، بە هەمان شێوە دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانی لە لایەکەوە ویستویانە بەرزترین رێژە باج لەو میرنشین و خێڵانەی کوردستان بسێنن، لە لایەکی ترەوە هەر وەگ بێگاری، لە شەڕوشۆڕەکانیاندا لە رووی سەربازیەوە سودیان لێوەربگرن. لەبەشی زۆری ئەو سەدانەدا هەردووکیانیان پێنەکراوە و زیاتر لە رووی سەربازی و پاراستی سنورەکانەوە سودیان لێ وەرگرتوون. هەڵبەتە پاڵپشتی سەربازی و بەشداریکرن لە شەڕەکانیاندا هەمیسانەوە خەرجییەکی زۆری تێچووە و ئەو میرنشین و خێڵانە ناچار بوون بەشێك لە داهاتەکانیان بۆ ئەوە تەرخانکردووە. ئەگەر ئەوانە باجیشیان نەدابێ، بەڵام بۆ هێورکردنەوە و باشکردنی پەیوەندیان لەگەڵ شا\سوڵتان ساڵانە دیاریەکی زۆریان بۆ ناردوون<٨٥ ل١٤٩>.

هەڵبەتە ئەمە لەکاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە میرنشینێکەوە بۆ میرنشینێکی تر گۆڕاوە. بە بەهێزبوونی دەوڵەتەکان، یان زیادبوونی پێویستبوونیان بە داهاتی زۆری باج، فشاریان خستۆتە سەر ئەوانەو هەوڵیانداوە باجی زیاتریان لێبستێنن. بە هەڵگیرسانی شەڕ و ئاژاوەی ناوخۆ، ناچاریان کردوون، کە بەشداری تیادا بکەن. هەروەها بە بەهێزبوونی میرنشینێك یان بە پاڵپشتی یەکێك لە دەوڵەتەکان هەوڵیان داوە باج نەدەن و بەشداری لە جموجوڵی سەربازیدا نەکەن. ئەم پرۆسەیە بە درێژایی چەندین سەدە دوو بارە بۆتەوە و هیچ گۆرانێکی ئەوتۆی بەسەر نەهاتووە.

گرنگترین فاکتەری گرژی و قەیران دروستبوون لە نێوان میرنشین و خێڵەکانی کوردستان و ئەو دەوڵەتانە دانانی باج بووە. ئەمانە هەتا بۆیان کرابێ و بۆیان لوابێت باجیان نەداوە یان کەمیان داوە و هەندێجار بۆتە هۆکاری یاخیبوون و راپەڕینیان. زۆربەیجار ئەو راپەڕینانە سەرکوتکراون و بە گۆڕانی میر، یان بنەماڵی دەسەڵاتدار، یان هەڵوەشاندنەوەی میرنشین و خێڵ و بونیادنانی میرنشین یان خێڵێکی نوی کۆتاییان هاتووە. ئەوانە لە رێگەی ئەندامی بنەماڵەکە یان بنەماڵەیەکی ترەوە کراوە، کە پێشتر چاویان بڕیوەتە گرتنی ئەو پۆستانە<٨٥ ل١١٥>.

ئەوەی لێرەدا گرنگە، ئەو باجانەی کە میرنشـــین و ســـەرەك خێڵەکان داوییانە بەو دەوڵەتانە، ئەو دیارییە زۆرەی بۆیان ناردوون، یاخود خەرجی بەشـداریکردنیان لە شـەڕوشـۆڕ و کوشـتنی ژمارەیەك زۆری خەڵك و کاولبوونی وڵاتەکە بە پلەی یەك کەوتۆتە ئەستۆی بەرھەمھێنەرەکانی لادێ و بە تایبەتی مســـکێنەکان. ھەموو جارێ، کە ئەوەیان کردووە، باج و ســـەرانەی زیادەیان لەو خەڵکە بەرھەمھێنەرە سەندووە و دەستکاری بەشەکەی خۆیان نەکردووە.

میرنشینەکان وەکو مۆدێلێکی بچوکی دوو دەوڵەتەکە سیستمی باج و باجکاریان ھاوچەشنی ئەوان بووە. ســـیســـتمی باج تیایاندا بەپێی جۆری پێکھاتەو چینوتوێژەکانی لادێ دکرێ بکرێت بە چەند جۆرێکەوە. پێکھاتە ناموسڵمانانەکان سەرەڕای باج جزییەشیان لێ سەندراوە، کە ۱۰\۱ ھەموو داھاتیان بووە.

ئەو خێڵە بچوکانەی کە لەژێردەســـەڵاتی میرنشـــیندا بوون، ســـەرەڕای بەشـــداریکردن لە شەڕوشۆڕەکانی میردا و سەرکوتکردنی ئاژاوەی ناوخۆ، دەبوایە ١٠% داھاتی ناوچەکانی خۆیان بدایە بە میر. لە بەرامبەردا میر پارێزگاری لێکردوون. لە کاتی دروستبوونی ململانێ وگرفتی نێوانیان، میر دەســـتی وەرداوە کاروباریان و رۆڵی ناوبژیکەری لە نێواندیانا بینیوە. لە بنەماڵەی دەســـەڵاتداری ئەو خێڵانەدا میر ھەمیشــە پشــتگیری ئەو پیاوەی کردووە، کە لەو ســاتەدا پێویســتی پێی بووە و زۆر بەھێز نەبوون. بە نیشاندانی وەلا و پاشکۆیەتی بۆی، میر جەزای داونەتەوە و پۆست یان چەکی پێداون.

خێڵە گەورەکانی ناو ســنووری دەســـەڵاتی میرنشـــین، زۆربەی کات لە باتی باجدان، ســـاڵانە بەروبوومی کشـــتوکاڵی و ئاژەڵ و بەروبوومی ئاژەڵیان بە ناوی دیارییەوە بۆ میر ڕەوانەکردووە و لە کاتی شەڕوشۆڕ و ئاژاوەی ناوخۆو دەرەوەی میرنشیندا پاڵپشتی میریانکردووە. ئەگەر بۆیان رەخسابێت ھەردوولا ھەوڵیانداوە بەپێی بەرژەوەندی خۆیان دەستوەردەنە کاروباری یەکتر. لای میر گرنگ بووە، کە ئەوانە ھێندە ھێز و توانا پەیدا نەکەن، ببنە ھەڕەشـــە لەســـەر خۆی و پێگەی میرنشـــینەکە. بۆ رازیکردنی ئەو سەرەك خێڵانە و بەستنەوەیان بەخۆوە، میر چەند گوندێك یان ناوچەیەکی خستۆتە ژێر تەســـەروفیانەوە، یان پرچەکی کردوون و بەپێی پێویســـت پۆســـتی ســـەبازی و ســـیاســـی و ئەرکی باجکۆکردنەوەی ھەندێ ناوچەی پێ سپاردوون. بەشدارییپێکردنی ئەوانە لە کاروباری میرنشیندا لەسەر بەشداریکردن لە بڕیار و پلاندانان نەبووە، بەڵکو لەسەر بنەمای عورفی خێڵایەتی بووە.

ئەو باجانەی کە میرنشـین یان خێلەکانی ژێر دەسـەڵاتی میرنشـین لە مسـکێن و جووتیاری ئەندامی خێڵەکانیان سـەندراون بەپێیشـەریعەتی ئیسـلامی و و عورفی خێلایەتی ۱۰\۱، بەڵام بۆ مسکێنەکان بە کردەوە رێژەیان لە ۲\۱ ھەموو داھاتەکانیان زیاتر بووە.

بەکردەوە ئەوی لە لادێکانی کوردسـتان باجیان دابێت مسـکێن و بە رێژەیەکی زۆر کەمتر توێژێکی بەرھەمھێنەری خوارەوەی خێڵەکیەکان بوون. ھەموو ئەوانی تر کە وەجاخزادە بوون یان پیاوی ئەوانە بوون لە باتی باجدان بە قووتی رەعیەت ژیاون. بێجگەلە ســـەندنی باج لە ســـەر زەوی و بەرھەم

بێگاریش بەو خەڵکە کراوە. چونکە گۆڕینەوەی دراو لە لادێکان نەبووە، یان زۆر کەمبووە، باجەکان لەو سەدانەدا عەینی بووە، نەك بە پارە. ئەو باجانەی کە ئەندامی خوارەوەی خێڵەکان داویانە، بەناوی خاوە بووە، کە بۆ خەرجی دیوەخانی ئاغای گوند تەرخانکراوە و رێژەی ١٠١١ بووە. سەرەڕای ئەوە ئەندامی خێڵ جەژنان چوون بۆ خزمەتی سەرەك خێڵ وبەشێك لە بەرهەمەکانیان بە ناوی دیارییەوە پێ بەخشیوە.

مسکێنەکان سەرەڕای دانی ١٠% خاوە، موڵکانەشیان داوە کە ١٠% داهاتیان بووە. بێجگەلە ئەوانە مەڕانە و مریشکانە و جەژنانە و نەورۆزانەیان داوە. لە کاتێکا کە میر ناچاربووە باج یان دیاری بۆ شا\سوڵتان رەوانە بکات، ئەو خەرجییەی خستۆتە ئەستۆی مسکێنەکانەوە. خەرجی مەلاو پیاوە ئایینیە هەژارەکان بە ناوی زەکاتەوە کەوتۆتە ئەستۆی ئەمانە. سەرەڕای ئەوە بۆ ئەوەی خودا لێیان رازیبێت و لە نەخۆشی و ئەشکەنجە بەدوور بن زیارەتی شێخیان کردووە و ئەوەی توانیویانە بۆیان بردووە. بێجگەلە باجدان، مسکێنەکان بێگاریشیان بۆ ئاغای دێ و دەسەڵاتداران کردووە. نمونەی ئەوە هاریکارردنی ئەوانە لەکاتی کێڵان و دروێنە و جۆگەلە راکێشان یان شوانکاری<٨٥ ل٩٨\١٤٩ ل١٩\١٢٤ ل١٤٧.

ئەوانەی بە ئەرکی سەرپەرشتیکردنی موڵك و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردن و باجکۆکردنەوە هەستاون بێجگەلە باجی فەرمی، سەرانە و بەرتیلیان لەو خەڵکە سەندووە، کە هێندەی تر باری ژیانی ئەو مسکێنانەی سەخت کردووە. کورتی باسەکە لێرەدا ئەوەیە، کە هەرچی لە قووتی مسکێن زیاد بووبێت کە خۆی و خێزانەکەی لەسەری بژین، بەشێوەی باجی شەرعی و نا شەرعی لێیان سەندراوە.

چینوتوێژ و پێکهاتەکانی لادێ

لەسەر بنەمای ئەم راستیانەی سەرەوە، لە کوردستاندا مەسەلەی موڵکایەتی زەویوزار و لەوەڕگا و مەڕوماڵات و گوند و ناوچە بەندبووە بە وەلاو تەبەعێتی ئەو خەڵکە بۆ میر و بنەماڵە و دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی میرنشین و خێڵەکان. بە گۆڕانکاری لە وەلاو تەبەعێتی ئەوانەدا، موڵکەکانیان لەدەست چووە و خەڵکی تر جێگەی گرتوونەتەوە. لە هەمان کاتدا، چونکە هەر میرێك یان سەرەك خێڵێك، موڵك و سامان و پۆستی داوە بەو کەسانەی وەلای بۆی هەبووە، بە لابردن یان مردن یان کەوتنی ئەو دەسەڵاتدارە، ئەو خەڵکەش ئەو موڵك و سامان و پۆستانەیان لێسەندراوەتەوەو دراون بەو خەڵکانەی کە وەلاو تەبەعیەتیان بۆ سەرکردە نوێیەکان هەبووە.
لەبەرئەوە، لە کوردستانیشدا هەر بە شێوەی دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵایەتیەکان هەمیشە چینوتوێژی فیوداڵی خێڵایەتی هەبوون و دەسەڵاتیان هەبووە و موڵکدار بوون خاوەنی سامان بوون، بەڵام ئەمانە تەمەن کورت بوون و هەمیشە ئاڵوگۆڕ لە ریزەکانیاندا کراوە و نەبوونەتە موڵداری راستەقینەی هاوچەشنی فیوداڵە ئەوروپییەکان، ئەوانە لاوازبوون و توانایان نەبووە فشار بخەنە سەر دەستەبژێری دەسەڵاتدارو دەرفەتیان پێنەدراوە بەشداری لە بریارادانی سیاسی و ئابوریدا بکەن. ئەگر ئەوانە پۆست و پایەشیان پێدرابێ، مافی بریاردانیان نەبووە، بەڵکو تەنها کاربەڕێوەبەر بوون<٨٥ ل٢٢٣>.
سەرەڕای گۆڕانکاری و ململانێی ناوخودی میرنشینەکان و نێوان میرنشینەکانی کوردستان خۆیاندا، دەستێوەردانی هەمیشەیی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکانی ئێران و عسمانی لە کاروباری ناوخۆی میرنشین و خێڵەکانی کوردستان و ئاڵوگۆڕگردن لە ناویاندا، ئاڵوگۆڕکردنی لە ریزەکانی چینوتوێژەکانی فیوداڵی خێڵایەتی کوردستان زۆر لە شوێنەکانی تری ئەو دەوڵەتانە زیاتر و چرتر کردووە و هێندەی تر ئەو چینوتوێژانەی لاواز و تەمەن کورت کردووە<٩٨ ل١١٩>.
یەکێك لە نەجیبزادەکانی جافەکان لە گفتوگۆیەکیدا لەگەڵ نووسەرێکی بێگانە بەناوی ج.ریچ وتوویەتی: (بۆچی خانوی جووان دروست بکەین و بە جووانی رایانگرین، ئەگەر دڵنیا نەبین لەوەی کە هەتا ئەو رۆژەی دەمرین بە موڵکی خۆمان دەمێنێتەوە؟ ئەم پاشایە بگۆڕێت یەکێکی تر لە هەمان خانەوادە، بە هەمان شێوە هاورێیەکی خۆی دەهێنێتە سەر ئەو موڵکانە و ئێمەش لەسەر ماڵ و مڵکی خۆی دەردەکات). ئەم لێدوانە بە روونی لاوازی و بێ دەسەڵاتی و تەمەنکورتی چینوتوێژە فیوداڵە خێڵایەتیەکانی کوردستانمان بۆ روون دەکاتەوە. لە هەمانکاتدا بێمنەتی و گوێنەدان و دڵنەسوتانی ئەوانەمان پیشان دەدەات بەرامبەر زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵبەخێوکردن و ئاوەدان کردنەوەو گەشەکردنی وڵاتەکە<٩٨ل ١٢١\ ٣٠ ل٣٥>.

بەپێی چۆنیەتی مافی تەســـەروفکردن بە زەویوزار و لەوەڕگا و مەڕومالاَت و باج و باجکاری و رۆڵی خەڵکەکە لە بەرهەمهێناندا، ئەو خەڵکانەی راســـتەوخۆ پەیوەندییان بە ئابوری لادێکانی میرنشـــینەکانەوە هەبووە بەسەر پێکهاتە و چینوتوێژی جیاوازدا دابەشبوون.

پێکهاتەکان خێڵی بچوك و گەورەو نیشتەجێ و رەوندبوون، خێڵەکی و ناخێڵەکی، موسڵمان و ناموسڵمان و کورد و پێکهاتە نەتەوایەتیەکانی تربوون. بێجگەلە خێڵە دەســـــەڵاتدارەکان کە هەماهەنگی میریان کردووە، هەموو پێکهاتەکانی تر بە رەعیەت حســـابیان بۆ کراوە. رەعیەت دابەشـــبوون بەســـەر توێژی جیاوازدا و بە شێوەیەکی گشتی پۆستی سەربازی و ئیداری و سیاسیان پێ نەدراوە. هەندێ پێکهاتەی وەکو قەرەج و لۆتی لە کوردســـــتاندا هەبوون. ئەمانە هەژار و گەڕۆك بوون و لەلایەن زۆربەی کۆمەڵگەوە بە سوکی سەیرکراون<١٩ ل٧٠\ ٨٥ ل١٨٣>.

چینوتوێژەکان لە میرنشـــینەکانی کوردســـتاندا بە شـــێوەیەکی گشـــتی دەکرێ بەســـەر دوو کاتەگۆریەوە دابەشـــبکرێن ، خێڵەکیەکان و رەعیەتی ناخێڵەکی.خێڵەکیەکان دابەشـــبوون بەســـەر وەجاخزادە و بۆرە خەڵکەوە.

وەجاخزادەکان بریتی بوون لە ئۆروســـــتۆکراتی خێڵایەتی. ئەمانە ئازاد بوون و باجیان نەداوە و مافی تەســـەروفکردنیان بە زەویوزاری کشـــتوکاڵی و لەوەڕگا و مەڕومالاَتدا هەبووە.زۆربەیان لە شـــارەکاندا نیشـــــتەجێبوون. بێجگەلە میر خۆی، ئەوانیتر دەبوایە وەلایان بۆ میرو بنەماڵەی دەســـــەڵاتدار هەبێت و گوێرایەڵیان بووبایە. پۆســـتی ســـەربازی و ئیداریان لەلایەن میرەوە پێدراوە، بەڵام بڕیاردەر نەبوون و تەنها کاربەڕێوەبەر بوون. دەکرێ بەسەر چەند توێژێکدادابەشکرێن:

- میر\بنەماڵەی میر\خێڵی دەسەڵاتدار.زۆربەی میرنشینەکان خێڵێك حوکومرانی کردووە و لە ناوەندیاندا بنەماڵەیەکی وەجاخزادە و لەناو بنەماڵەکەدا میر دەستنیشان کراوە. بەڵام بەشێك لە میرنشینەکان نمونەی ئەردەڵان، بنەماڵەیەکی وەجاخزادە بە پشتیوانی چەند خێڵێك حوکومرانی کردووە. زەویوزار و رەعیەتی هەموو میرنشـــینەکە بۆ ئەوان گەڕاوەتەوەو میر بڕیاری لەســـەر چۆنیەتەی تەســـەروفپێکردنیان داوە. زۆربەی پۆستە سەربازی و سیاسی و ئابورییەکان بەدەست ئەمانەوە بووە. ئەمانە، لەچاو توێژەکانی تری وەجاخزادەدا خاوەنی سامانێکی زۆر بوون. بەپێی شەڕەفنامە، میر محمدی فەرماندەی جزیرە ١٢ هەزار ســـەر مەڕ و ١٠٠ هەزار مریشـــکی هەبووە، جەمشـــید بەگی میری پاڵوو زیاتر لە ١٠ هەزار ســـەرمەڕی هەبووە و ســـاڵانە ٣هەزار تەگە و خرتی ناردووە بۆ بازاڕەکانی حەلەب بۆ فرۆشـــتن<٩٨ ل١٢٢>.

- نەجیبزادەی خێڵایەتی. لەسەرکردەی خێڵ و هۆزەکان و پیاوانی ماقوڵی نزیك میر پێکهاتوون. خاوەنی زەویوزار و لەوەڕگا و ئاژەڵ بوون. خاوەنی کۆشك و تەلار بوون. لەباتی خۆیان پیاوەکانیان لە لادێ و لەوەڕگاکاندا سەرپەرشتی موڵکو سامان و داهاتیان کردووە.

- شێخان و پیاوانی ئایینی نزیك میر. پاڵپشتی میر و بەشێك بوون لە سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی. بە بەشێك لە وەجاخزادە حسابیان بۆ کراوە. لە بەرامبەر ئەو پاڵپشتیانەیان ناوچە یان گوند یان زەویوزار و داهاتی ئەو شوێنانەیان پێ دراوە<٩٨ ل٢١١>.

- فەرماندەرانی سەربازی و کاربەدەستانی ئیداری و باج و باجکاری. زەویوزار و داهاتی بەشێك لە باج و رسوماتی فەرمی و نافەرمیان پێ دراوە. فەرماندەرانی سوپا بەشێك لە تالانیان بەرکەوتووە.

- ئەوانەی بە ئەرکی سەرپەرشتیکردنی موڵك و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردن و باجکۆکردنەوە هەستاون کاربەدەستانی میرنشین و سەرك لەشکر و پیاوانی سەرەك خێڵ و ئاغای گوند و جەنگاوەرەکان بوون. ئەمانە توێژێکی تایبەتیان پێکهێناوە و لەسەر بنەمای خزمایەتی و وەلاو تەبەعیەت و بەرتیل دانراون، بۆیە خەڵکانی دڵ رەقبوون و بەشێکی باش لەو داهاتانەیان بۆ خۆیان لاداوە و لەگەڵ سەرکردە و خزمە دەستڕۆیشتووەکانیان بەشیان کردووە. ئەمانە بێجگەلە باجی فەرمی، سەرانە و بەرتیلیان لەو خەڵکە سەندووە. دیارە تەنها پەیوەندی کە زۆرینەی مسکێن و خەڵکانی بەرهەمهێنەری کوردستان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی میرنشین و وەجاخزادە هەیان بووە، ئەم توێژانە بوون<٩٨ ل٢٠٩،٣٥>.

بۆرە خەڵك (بۆرە پیاو) \ توێژەکانی خوارەوەی خێڵەکان. ئەمانە لە جەنگاوەر و جووتیار یان شوانکار پێکهاتوون. خەڵکی ئازاد بوون و وەك مسکێن وەك بەشێکی بەستراوە بە موڵکەوە حسابیان بۆ نەکراوە. بەناو ئەندامانی خێڵ خاوەنی زەویوزار و لەوەڕگا و مەڕوماڵاتی خێڵ بوون، بەڵام بەکردەوە بەپێی پێگەی کۆمەڵایەتی و ئازایەتی و وەلایان بۆ سەرکردە مافی تەسەروفکردن بە زەویوزار پێدراوە. ئەمانە ئەرکی سەربازی و چاودێریکردنی سامان و کاروبار و خزمەتکاری وەجاخزادەیان پێسپێردراوە، بەڵام زۆرکەم پۆستەکانی میرنشین یان خێڵیان پێدراوە. توێژی خوارەوەی رەوەندیش لە جەنگاوەر و شوانکار دەکرێ بە بەشێك لەمانە دابنرێن. خاوەنی ژمارەیەك ئاژەڵ بوون بەرادەیەك بەشی بەڕێوەبردنی ژیانیان بکات. بەناوی خزمایەتی و وەلاوە بۆ خێڵ و سەرکردە، چاودێری مەڕماڵات و رەشماڵەو سامانی وەجاخزادەکانیان کردووە و پاراستونیان. هەڵبەتە دۆخی ژیانی ئەمانە لە خێڵێکەوە بۆ خێڵێکی تر جیاواز بووە. هەتا خێڵەکە گەرەتر و دەوڵەمەنتر بوبێت و زەوی و مسکێنی زۆرتری هەبوبێت ئەمانە زیاتر رۆڵی جەنگاوەریان بینیوە و بە بەرهەمهێنان هەڵنەستاون. بەڵام لە هەندێ شوێن ژیانیان سەخت بووە و وەك کۆیلە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ کراوە.

ئەندامانی خێلە نیشتەجێبووەکان مافی تەسەروفی بە پارچە زەویەکەوە هەبووە. خێڵ لە گوندەکاندا ئاغای گوند یان کوێخا وژمارەیەك سەرکار و سواری جەنگاوەریان هەبووە. ئەمانە بەشێك لە داهات و باج و سەرانەیان بۆ خۆیان لاداوە و لەسەری ژیاون. ئاغای گوند باشترین زەوی و کانی ئاوی بەدەستەوە بووە<٩٨ ل١٢٧،١٢٣>.

بەو پێیە لە کوردستـــاندا بە هەمان شـــێوەی شـــوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەراســـت، چینوتوێژی فیودالّی موڵداری خاوەن زەوی، دەرفەتی تەمەن درێژی و بەهێزبوونی نەبوو. بەڵکو بە پێچەوانەوە لەبەر بچوکی ناوچەی میرنشـینەکان و ئاسـانی کۆنترۆڵی ناوچە و توێژە فیودالّیە خێڵایەتیەکان لەلایەن میرەوە و دەستێوەردانی دەوڵەتەکانەوە، ئەم توێژانە زۆر لەوانەی تری رۆژهەڵاتی ناوەراست لاوازتر بوون. بە هەمان شـێوە دەسـەڵاتی ئایینیش لە کوردسـتاندا لەو سـەدانەدا بە لاوازی و بچوکی مانەوە. ئەمانە فاکتەری گرنگ بوون بۆ مانەوەی سیستمی فیودالّی خێڵایەتی توندرەوەی تاکرەو لە وڵاتەکەدا و دروست نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بریاری سیاسی و ئابوری دا، بۆیە لە کوردستاندا دەسەڵاتی رەها زاڵ بوو و دەرفەتی راوێژکردن و دروستکردنی شورەیەك لە ناوەندیاندا وجوودی نەبوو.

زۆربەی دانیشتوانی لادێ رەعیەت بوون، کە لە چەندین توێژی کۆمەڵایەتی پێکهاتبون، لەوانە:
- مســـکێن، لە ناوچە جیاوازەکاندا ناوی جیاوازیان هەبووە. بێجگەلە مســـکێن، کرمانج و گۆرانیشـــیان پێوتوون. ئەمانە زۆرینەی خەڵکی کوردســـتان بوون و خاســـڵەتی هاوبەشـــیان ئەوە بووە، کە خەڵکانی ناخێڵەکی بوون، خاوەنی زەویوزار و سەرچاوەی ئاو و سامان و مەرومالاتی زۆر نەبوون. هەرچەندە خەڵکی رەسـەنی وڵاتەکە بوون، بەڵام بە فەرمی ئەو زەویوزارەی بە دەسـتیانەوە بووە موڵکی خێڵەکان بووە و ئەمان تەنها بەرهەمیان تیادا هێناوە. بە زەویەکانەوە بەسـتراوبوون و وەکو موڵکێك حسـابیان بۆ کراوە و بە خواستی خۆیان نەیانتوانیوە ئەو زەویانە بەجێ بهێڵن. بە دانی زەویەکان بە خەڵکی نوێ یان داگیرکردنیان لەلایەن دەســـــەڵاتداری نوێوە، ئەمانیش بەشـــێك بوون لەو زەویانە. هێندە مەرومالاتیان نەبووە کە پێویستیان بە لەوەرگا هەبێت. بێجگەلە مسکێنی کورد ژمارەیەکی زۆر لە مسکێنی ناموسڵمان و نەتەوەی تر لە هەندێ میرنشینیدا ژیاون. نمونەی ئەوانە ئەرمەنی، سریانی، جووو، کلدانی، ئاسوری، تورکمان وعەرەب<٩٨ ل١٩٧>.
- خەڵکی هەژاری بێ زەوی. بەپێچەوانەی مســکێن ئەمانە زەویوزاریان بەدەســتەوە نەبووە. بەرامبەر پێدانی خواردن و جێگەی نوستن، بە پێی پێویست کاریان بۆ خێڵەکیەکان کردووە. سەپانی و گاوانی و خزمەتکاریان پێکراوە، بەشێك لە شوانی رەوەند و خێڵەکانی تر دەکرێ بە بەشێك لەم توێژە دابنرێن.
- مەلا و دەرویشـــــی هەژار کە کاروباری نوێژ و مارەکردن و ناشـــتن و مەولو و زکریان کردووە توێژێکی هەژاری دەسەڵاتی ئایینی بوون و بە پلەی یەکەم بە زەکات و خێر ژیاون.
- یەخسیر و کۆیلە لەو سەدەمەدا وەکو هەموو شوێنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست بەهۆی شەرِوشۆرِەوە راگیراون . کۆیلە کرین و فرۆشـتن لە کوردسـتانیشـدا بە ئاسـتێکی کەمتر هەبووە. ئەمانە کاری ماڵ و ئەرکی قورس و پیسیان پێ سپێردراوە و هیچ مافیەکیان نەبووە و بە سوکی سەیر کراون<٨٥ ل١٨٣>

ئەو ئاواییانەی کە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت لەو ســـەدانەدا بە شـــار حســـاب کراون دەبوایە ژمارەی دانیشتوانیان لە ١٠ هەزار کەس تێپەڕی بکردایە. بەڵام کەم لە شارەکانی کوردستان ژمارەی دانیشتوانی گەیشتوتە ئەو ژمارەیە. بۆیە رەنگە لەبەر تایبەتمەندیی کوردستان پێویست بکات ژمارەیەکی نزمتری دانیشتوان دابنرێت بۆ بڕیاردان لەسەر بەشاردانانی ئاوایییەکانی وڵاتەکە،بۆ نموونە ٥هەزار کەس<٧٧ ل١٧>.

چەند فاکتەرێکی گرنگ بۆتە هۆی بچوکی ئەو شـــارانە. گرنگترینیان بچوکی میرنشـــیەکان و ئەو ناوچانەی پێیانەوە بەســترابوون، ســروشــتی قوفڵدراو و بەرتەســکی فیوداڵی خێڵایەتی لە وڵاتەکەدا و ناکۆکی میرنشـــینەکان لەگەڵ یەکدا، دووری زۆربەی ناوچەکان لە کەنار دەریا و رێگەی بازرگانی گەورەوە، هەروەها سـەختی وڵاتەکە و خراپی رێگە و بان و ئامرازی گواسـتنەوە و ناسـەقامگیری ئەو رێگەیانە فاکتەری گرنگی تر بوون. ئەو شـــارانەی کە نزیك بوون لە رێگە بازرگانیەکانی ئەو دوو دەوڵەتە و زیاتر بە سترابوون بە ناوەندیانەوە لە وانی تر گەورەتر بوون.

لەبەرئەوەی وەکو پێویست ئاماری ئەوتۆ لەبەر دەستدانیە بۆ هەڵسـەنگاندی قەبارە و جموجۆڵی ئابوری شـــارەکانی کوردســـتان ئەبێ لەســـەر هەندێ بنەما و زانیاری کە هەن، هەڵســـەنگاندن بۆ ئەوە بکرێت. ئەگەر ژمارەی دانیشـتوانی وڵاتەکە بە ١،٥-٢ ملیون بوبێت و ١٠% لە شـاردا نیشـتەجێ بووبن، ئەوا ژمارەی کۆی دانیشـتوانی شـارەکان لە نێوان ١٥٠-٢٠٠ هەزار کەسـدا بووە. بەپێی مێژوونوسـەکان و روداوەاکانی وڵاتەکە و گۆڕانکاری بەردەوام تیایدا، لە هەندێ شوێن و کاتدا بەهۆی ئاسایش و باشبوونی پەیوەندی شـــار لەگەڵ دراوسـێکانی و دەســـەڵاتی ناوەندیدا، بەرهەمی پیشـــەیی و بازرگانی لە شـــاردا بوژاوەتەوە و خەڵکێکی زۆری دەوروپشـــت و ناوچەکانی وڵاتەکە و خەڵکی بیانی روویان تێکردووە و بۆتە هۆی گەورەبوونی شار و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوانی. بە پێچەوانەی ئەوەوە لەکاتی شەڕوشۆڕ و هەڕەشـــەی دەرەکی و گرژی نێوان میرنشـــینەکان، یان بڵاوبوونەوەی پەتاو نەخۆشـــی، ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی شار مردوون یان کۆچیان کردووە بۆ لادیەکان. ئەمانە بۆتە هۆی پوکانەوەی شار و کەمبوونەوەی دانیشـتوانی. هەڵبەتە لەبەرئەوەی شـارەکانی کوردسـتان لەژێر سـایەی یەك دەسـەڵاتدا حوکمران نەکراون ئەو گۆڕانکاریانە لە هەمانکاتدا هەموو شارەکانی نەگرتۆتەوە.

شـــارەکان ناوەندی حوکمرانی میرنشـــینەکان، یان ئەو ســـونجووقانە بوون کە لەژێردەســـەڵاتی راســـتەوخۆی دوو دەوڵەتەکەدا بوون. تیایاندا بنەماڵەی میر و وەجاخزادەی خڵایەتی و دەســـەڵاتدارانی ئیداری و سەربازی میرنشین، یان دەوڵەتەکان نیشتەجێبوون. سەرەڕای ئەوە ژمارەیەك زۆر پیشەیی و بازرگان تیایدا ژیاون و کاریان تیاداکردوون<٩٨ ل١٢٥>.

بەهۆی ئەو فاکتەرانەی سەرەوە بازنەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی زۆربەی شوێنەکانی کوردستان و بەتایبەتی لە میرنشینەکاندا زۆر بچوك و تەسك بووە. سنووری نێوان میرنشینەکان کۆسپ بووە بۆ گەورەبوونی شاری بازرگانی وبازاڕ و بوژاندنەوەی بازرگانی و هاتوچۆی ئازاد لە نێوان میرنشین و ناوچەکاندا. ڕەنگە ئەو جموجۆڵە لە شارەکانی دەرەوەی ئەو میرنشینانەوە بەهۆی بە ئاسانتر بەستنەوەیان بە شوێنەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەراستەوە، گەرمتر و زیاتر بووبێت و شارەکانی گەورەتر بووبن.

لە هەندێ ناوچەی نزیك ڕێگەی بازرگانی و لە هەندێ کاتدا کە کاروانی بازرگانی لەسەریان زیادیکردووە، ژمارەی دانیشتوانی هەندێ لە شارەکان بۆ ماوەیەك نزیکی ٥٠هەزار کەس بوونەتەوە. نمونەی ئەو شارانە بتلیس و دیاربەکر و ورمێ و سنە و موسڵ. بەپێی شەرەفنامە لە سەدەی پانزە و شانزەدا، شاری بتلیس بۆتە ناوەندێکی پیشەیی و بازرگانی. سەرە ڕێگەی قافڵەی بازرگانی ئێرانی و ئەرمەنی و روسی و چینی و هیندی بووە. ژمارەی وەرشەی پیشەیی و دوکان تیایدا گەیشتۆتە ٨٠٠ دانە. ژمارەیەکی زۆر بەرهەمهێنانی پیشەیی لە ماڵەکاندا بەڕێوەچووە و لەوانەدا زیاتر ژنان کاریان کردووە. لەوانە تەشی ڕێس و تەوتکە و چەرمکاری و وەستای نەخشونیگار و ڕەنگکردن بوون. فەرش و بەڕە و لباد لە خوری و مووی بزن و کەوش و زین لە چەرم دروستکراون. قوماشی خوری و ئاوریشم چندراوە و ژمارەیەك دارتاش و زەرەنگەر و مسگەری تێدا بووە.هەر بەپێی شەرەفنامە خوێی سوور و سپی لە ناوچەی خنوس دەرهێنراوە و هەناردەی دەوروپشت کراوە و هەروەها ماسی وشکراوەی دەریاچکەی ڤان هەناردە کراوە<٨٥ ل٥٧>.

دیارە هۆکاری ئەوە گەڕاوەتەوە بۆ سەقامگیری ئەو سەردەمەو کەمبوونەوی شەڕوشۆڕ. لەو سەردەمەدا بەشێکی زۆری بازرگانی ئاوریشمی ئازربایجانی ئێران بەو ناوچانەدا بەرەو ئەستەنبوڵ یان حەلەب تێپەڕیوە. لەوە دەچێت دەوڵەتی عوسمانی مۆنۆپۆڵی هەندێ لەو کارانەی کردبێت. نمونەی ئەوانە بازرگانی ئاوریشم و خوێ و ماسی وشککراوە<بۆچی شۆڕشی پیشەسازی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ڕووینەدا؟)>.

میرەکانی ئەردەڵان لە کۆتایی سەدەی هەژدەوە بەهۆی سەرکەوتنی قاجاری دۆستیان لە ئێراندا پێگەیان لە دەوڵەتەکەدا بۆ ماوەیەك بەهێز بوو. ئەوە بووە هۆکاری بوژاندنەوەی بازرگانی و کاری پیشەیی تیایدا و دروستکردنی قەیسەری و کۆشك و تەلار تیایدا و گەورەبوونی پایتەختەکەی.

بەهۆی ئەوەی شاری جزیرە ناوچەیەکی بە پیت و بەرەکەت بوو و نزیکبوو لە شاری موسڵ و حەلەب و ڕێگەی بازرگانییەوە و هەروەها ناردنی بەشێکی زۆری مەڕوماڵاتی کوردستان بۆ شام و چیاکانی لوبنان لەوێوە، جموجۆڵی بازرگانی و پیشەیی لە شارەکەدا بوژاندنەوەی بەخۆوە بینی بوو، بەرهەمی پیشەیی لەناو شارەکە و هەندێ گوندی دەوروپشتی پەرەی سەندبوو.

بەرهەمی پیشەیی زیاتر بۆ دابینکردنی پێداویستیەکانی بازاڕی بچوکی ناوخۆ بووە و هەر ناوچەیەك بەپێی تایبەتمەندی خۆی بەرهەمی تیادا هێنراوە. چنینی قوماشی خوری و مووی بزن نمونەی شاڵ لە زۆر شوێنەکاندا هەبووە. بەرهەمهێنانی فەرش و بەڕە و لباد و جاجم نمونەیەکی تری بەرهەمە تایبەتیەکانی ناوچەکانن. لە شارەکاندا بەشێکی زۆر لە ئامرازی بەرهەمهێنانی نمونەی گاسن و داس و چەقۆ و دەستاڕ و بێژنگ بەرهەمهێنراون، بەڵام هەندێکیان هەر لە گوندەکاندا لەلایەن خەڵی ناشارەزاوە بەرهەمهێنراون و بە هەرزان بە مسکێن و جووتیاری هەژار فرۆشراون.

چەخماخسازیی، کە بە دروستکردنی چەك و ئامرازی شەڕ هەستاون لە زۆربەی شارەکانی میرنشینەکاندا هەبوون. بەهۆی ململانێ و گرژی نێوان میرنشینەکان و پێداویستیان بە چەك و خواستی خێڵەکیەکان لەسەر چەك ئەم بەرهەمهێنانە هەتا رادەیەك و لە هەندێکاتدا گەشەکردنی بەخۆوە بینیوە<٨٥ ل٥٨\٧٢\٣٠ ل٢٨٥>.

باجەکانی ناو شارەکان لەسەر پیشەیی و بازرگانەکان هەمیسانەوە هاوچەشنی ناوچەکانی تری دەوڵەتەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە. ئەوەی جیاوازی گرنگی لە نێوان ناوچەی میرنشینەکان و شوێنەکانی تری دروستکردووە، دابەشبوونی وڵاتەکە بووە بەسەر چەندین میرنشین و ناوچەی نیمچە سەربەخۆی بچوکدا. هەر یەکێ لەوانە خۆی بە دەسەڵاتێکی سەربەخۆ داناوە و سنووری خۆی هەبووە و باجی لە بازرگان و رەوەندەکان سەندووە، کە بەناوچەکانیاندا تێپەڕبوون. سەرەڕای باج ئەوانە سەرانە و بەرتیلیشیان لێ سەندراوە. بێگومان ئەمانە کۆسپێکی گەورە بوون لەبەردەم گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمی ناوخۆ و دەستکەوتنی کەرەسەی خاوی پێویست و بۆتە هۆی بەرزبوونەوەی نرخیان و زەحمەت بوونی ساغکردنەوەیان و قازانجی کەم بۆ بەرهەمهێنەر و بازرگانەکان کە وایکردووە نەبنە خاوەن کەپیتاڵی پێویست بۆ گەشەپێکردنی کاروباری ئابوریان<٩٨ ل١١٨>.

بە شێوەیەکی گشتی ئەو بەروبوومانەی هەناردەی دەرەوەی کوردستان کراون بریتی بوون لە مەڕومالات، خوری، پێستە، میوەی وشککراوە، هەنگوین، گوێز، بادام، بەڕوو، کەتیرە، رۆن، پەنیر و دۆشاوی ترێ. ئەو کەلوپەلانەی هاوردەکراون بۆ وڵاتەکە بریتی بوون لە شەکر، قوماشی ئاوریشم، چا، قاوە، قوماشی لۆکە و ئاوریشمی نایاب و چەك. زۆربەی ئەو کەلوپەلانەی هاوردەکراون لە شارەکاندا ساغکراونەتەوە و بۆ دابینکردنی وەجاخزادە بووە. رەعیەت و بەتایبەتی مسکێنەکان زۆرکەم توانای کڕینی ئەو بەروبوومانەیان هەبووە<٧٧ ل٢٠>.

بەشی هەرە زۆری ئاڵوگۆڕی بازرگانی و باجدان عەینی بووە. بە گۆڕینەوەی بەرهەم، یان دانی باج بە بەرهەم. هۆکاری ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بەرهەمهێنان کەمبووە و لە پێناوی دابینکردنی پێویستی خۆ بووە. هۆکارێکی تر بەکارهێنانی دراوی جیاواز بووە. زۆرجار ئەگەر بۆیان رەخسابێت

میرنشـینەکان سـکەی تایبەتی خۆیان لێداوە و دراوی تایبەتی خۆیان هەبووە، کە لەدەرەوەی سـنووری ناوچەکەیاندا بەکار نەهاتووە. بەهۆی بازاڕی داخراو و سـنورداری کوردسـتان و خاوی ئاڵوگۆڕی بازرگانی تیایدا بەکارهێنانی دراو بە شوێیەکی فراوان لەچاو زۆر شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەوتە دواوە. کەمی بەکارهێنانی دراو لە وڵاتەکەدا بووە کۆسپێکی تر لە رێگەی بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنان تیایدا<٨٥ ل٦٠>.

هەناردەکردنی بەروبووی کشتوکاڵی کێشە قورس نمونەی دەغڵودان بە هۆی سەختی رێگەوبان و خراپی ئامرازی گواسـتنەوە زەحمەت و گران بووە و هەقی خۆی دەرنەکردۆتەوە. بەڵام لەو سـاڵانەدا کە لە هەندێ ناوچەی دەرەوەی کوردسـتان بەرهەم کەمبووە، یان نەخۆشـی کشـتوکاڵی بڵاوبۆتەوە، بەهۆی بەرزبوونی نرخی ئەو بەروبوومانەو قازانجکردن تیایدا هەناردە کراون، بەڵام لە ٢٠-٣٠ میل بەولاوە نەیانتوانیوە ئەوانە بگوێزنەوە. ئامرازی گواسـتنەوە ئێسـتر و گوێدرێژ بووە، هەتا کۆتایی سـاڵەکانی ١٨٠٠ لە کوردسـتاندا عەرەبانە بەکار نەهاتووە و ئەوسـاش زیاتر لە شـارە گەورە و دەشتاییەکاندا بووە<٣٠ ل٢٨>.

رێگەوبان ترسناك و ناسەقامگیر بووە، لە ترسی جەردە و چەتە و هەندێ خێڵی تاڵانکەر، کاروانی بچوك نەیانوێراوە بەزۆر شـوێندا تێپەربن. بۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچەکاندا پێویسـتی بە کاروانی گەورە و کاروانچی شارەزا و چەکدار هەبووە و زۆرجار ناچار بوون بەرتیل بە هەندێ خێلی ناوچەکە بدەن بۆ ئەوەی پارێزگاری کاروانەکانیان بکات.

بێجگەلە لە هەندێ ناوچەی کەم، کە دەریاچەی بچوکیان تیادا بووە یان نزیك بوون لە رووباری گەورەوە بە قەپاغ کەلوپەل گوازراوەتەوە، زۆربەی شوێنەکانی کوردستان رێگەی ئاوی گونجاوی تێدا نەبوو، کە بە کاربهێنرێن بۆ گواستنەوە و بارهەڵگرتن.

هیچ رێگەیەکی بازرگانی ئەوتووە نەبووە، کە ناوچەکان و میرنشـینەکانی کوردسـتان لە باکورەوە بۆ باشور یان لە رۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاوا پێکەوە گرێ بدات و رێگە خۆشکات بۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی و گەشـەکردنی بەروبوومی خۆماڵی تیایاندا. بە پێچەوانەوە شـارە بازرگانییەکان و رێگە بازرگانیەکانی کوردسـتان زیاتر بەسـتراو بوون بە ناوچەی دەرەکی نمونەی ئەسـتەنبوڵ و حەلەب و تارانەوە<٨٥ ل٦٠>.

سـروشـت و سـترەکتۆری چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کوردسـتان بە شـێوەیەکی سـەرەکی هاوچەشـنی شـوێنەکانی تری شـوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت بوون، بەڵام لەهەمانکاتدا هەندێ خاسـڵەتی تایبەتی خۆیان هەبوو. بەهۆی بچوکی میرنشـین و شـارەکانی کوردسـتانەوە، چڕی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتی فیوداڵی خێڵایەتی کورد و کۆنترۆڵیان بەسـەر شـارەکاندا زیاتر بووە. ئەمە وایکردووە بە ئاسـانی بتوانن لغاوی بازرگانەکان بکەن و بەرهەمهێنانی پیشـەیی قوفڵداوتر و داخراوتر بکەن و

لەهەمانکاتدا هەندێ توێژیان بتوان تەواو قۆرخی ئاڵگۆری بازرگانی و بازاڕەکان بکەن و کەم شــت بە بێ ئاگاداری و شەڕیکایەتی ئەوان بکرێت. دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی کوردستان فیوداڵی خێڵایەتی لە نێوان خۆیاندا بە خۆشــی و ناخۆشــی تەنها ناوچە و زەویوزاری کشـتوکاڵیەکانی کوردســتانیان لە یەك دانەبڕی بوو و لە نێوان خۆیاندا دابەشیان نەکردبوو، بەڵکو هەریەکە لای خۆیەوە و لە ناوچەکەی خۆیدا بێجگەلە سەپاندی باج و جزییە و گومرگی قورس بەسەر خاوەن پیشەو بازرگانەکاندا، دەستی گرت بوو بەسەر بەرهەمهێنانی پیشەیی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوخۆ و نێوان ناوچەکانی کوردستاندا.

رەنگە ئەوەی بەتەواوەتی لە توانایان نەبووبێت کۆنترۆڵی بکەن رێگا بازرگانییە گەورەکان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ناوچەکانی کوردستان و ناوچەکانی تری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووبێت. توێژێکی گرنگی ئەو بازرگانانەی کوردســـتان کە ئەو کارە بازرگانیانییانەیان کردووە، بازرگانەکانی پێکهاتە نا موسـڵمانەکانی کوردسـتان بوون، نمونەی ئەوانە ئەرمەن و جوو و سـریانی و ئاشـــوری و کلدانیەکان بوون. کاروباری ئەمانە لە نێوان ناوچەکان و بازرگانە بچوکەکانی شـــارەکانی کوردستان و ئەو ناوچانەی تردا بووە کە لەژێردەسەڵاتی میرنشینەکاندا نەبوون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کۆسپیان بۆ دانراوە و بە ئاسابی کاروباریان بەرێوە نەچووە. سەرەڕای بواری بازرگانی بەشێك لەوانە خەڵکانی شارەزای پیشەیی بوون و هەر لە کۆنەوە رۆڵیان هەبووە لەو بوارانەدا. ئەمانە سەرەڕای باج و گومرگ، جزییەشیان لێ سەندراوە<٧٧ ل٢٠\٨٥ ل٥٧،٦٠>.

لە کتێبی(بۆچی شۆڕشی پیشەسازی لە ئەوروپا ڕوویدا؟) باسی ئەوە کرا، کە یەکێک لە هۆکارە گرنگەکان بۆ بەهێزبوونی شـــارە بازرگانیەکانی رۆژئاوای ئەوروپا، دەگەڕایەوە بۆ لاوازی دەســـەڵاتی ناوەندی پاشا لەو شارانەدا. راستە لەو سەدانەدا لە میرنشینەکانی کوردستاندا دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی ئێران و عوسـمانی لاواز بوون و هەتا رادەیەکی زۆر شـارەکانی سـەبەخۆیی خۆیان پاراسـت بوو لەو وڵاتانە، بەڵام بە پێچەوانەی شـــارەکانی ئەوروپا کە فیوداڵەکان تیایدا لاواز بوون و ئەو شـــارانە هێندە لایان گرنگ نەبوو، ئەو شارانەی کوردستان جێگای نیشتەجێبوون و دەسەڵات و حوکمرانی توێژەکانی فیوداڵی خێڵایەتی کورد بوو. لەو شارانەی ئەوروپای رۆژئاوا، بازرگانەکان هەتا رادەیەك ئازادبوون و توانای جرتوفرتی کاروباری بازرگانیان هەبوو، بەڵام لە شـارەکانی کوردسـتان ئەو ئازادی و دەرفەتی جرتوفرتەیان نەبوو و لەلایەن دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە لغاوکرابوون.

هەر لەو باســـەدا باســـی رۆڵی گرنگی ڤایکینگاکانمان کرد لە بوژاندبەوەی بازرگانی نێوان شـــارە بازرگانیەکاندا. هەرچەندە ئەوانە لەســـەرەتادا بازرگان نەبوون و خەریکی جەردەیی و چەتەیی بوون و شارو کلێسە دەوڵەمەندەکانی کەنار دەریاکانیان تاڵان دەکر، بەڵام دواتر کەبوونە خاوەن سامان چەندین شـــاری بازرگانییان پێکەوە بەســـتەوە و رۆڵیان بینی لە کاروباری بازرگانی نێواندیاندا. هەرچەنە کوردســـتان نەکووتبووە ســـەر دەریا، بەڵام خێڵە رەوەندەکان بەهۆی پێکەوتەی ســـتراتیژی وڵاتەکەو

هاتوچۆی بەردەوامیانەوە رۆڵی گرنگیان هەبوو لە بازرگانی و کاروانچێتیدا.

رەوەند خاوەنی ئاژەڵ و بەروبومی ئاژەڵ بوون. نمونەی ئەوانە مەڕومالات و ئێستر و ئەسپ و خوری و مووی بزن و پێستە و کەرە و رۆن و پەنیر. لە بەرامبەردا پێویستیان بە بەروبوومی کشتوکاڵی و جۆ بووە بۆ ئاژەڵەکانیان و هەروها پێویستیان بە چەك و پێویستی تری ناو ماڵ بووە.ئەمە وایکردووە، کە لە کاتی تێپەربوونیان بە شار و لادێکاندا بەرهەمەکانی خۆیان بە بەرهەمەکانی ئەوانی تر گۆڕیوەتەوە. هەندێ لەو رەوەندانەی کە لە ناوچەی فراواندا گەرمیان و کوێستان یان کاروانچێتیان کردووە لە پاڵەوە شتومەکیان لە هەندێ شوێندا کڕیوە و لە شوێنی تر ساغیان کردۆتەوە. ساڵانە هەزارەها سەرە مەڕ و بزن، پێستە و خوری و رۆن و کەورە و پەنیر هەناردەکروان بۆ ئێران و شام و ئەنادۆل. لە گەڕانەوەیاندا کەلوپەلی وەکو سابوون و قوماشی ئاوریشم و لۆکە و شتومەکی تریان لەگەڵ خۆیان هاورد کردووە<٩٨ ل١١٣\٨٥ ل٥٥>.

بەشێك لەو خێڵانە هەر بەشێوەی ڤایکینگەکا هەتا بۆیان کرابێت، بەتایبەتی لە کاتی شەڕ و ئاژاوە و ناسەقامگیریدا تالانییان کردووە، بەڵام لەکاتی سەقامگیری و بەهێزی میرنشینەکاندا، زیاتر ئاڵوگۆڕی بازرگانییان کردووە.

تاکە پێکهاتە و چینوتوێژی کۆمەڵایەتی کوردستان، کە لە نێوان ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠ توانایان بووبێ بە خۆشی و ناخۆشی یان بە ئاشکرا و بە دزیوە سنورەکانی میرنشی و خێڵە نیشتەجێبووەکان و دوو دەوڵەتە بشکێنن و ملی بۆ کەچ نەکەن خێڵە رەوەندەکان بوون.ئاڵوگۆڕی بازرگانی بە قاچاغ لە کوردستاندا رۆڵی گرنگی هەبووە. قاچاغچێتی لەم وڵاتەدا مێژوو و هۆکاری خۆی هەیە و بۆ ئەو سەردەمانە دەگەڕێتەوە. هەڵبەتە هەر وەکو ئێستا بە پلەی یەکەم بۆ دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر دوو دەوڵەت و چەندین میرنشیندا گەڕاوەتەوە، کە سنورەکانیان و باج و سەرانەکانیان رێگربوون لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی ئازاد لە نێوان ناوچەکاندا. رەوەند سەرەڕای ئەوەی خەڵکی شارەزابوون لە ئاژەڵ بەخێوکردن و بەرهەمی ئاژەڵ، جەنگاوەرو کاروانچی شارەزابوون و شارەزاییان لە پێداویستی ناوچەکان و ئاڵوگۆڕکردنەوە لەگەڵیاندا پەیداکردووە. رەنگە بەبوونی شاری بازرگانی نیمچە ئازاد و فاکتەری تر ئەمانە بە شێوەی ڤایکینگەکان بیانتوانیایە رۆڵی گرنگ لە بوژندنەوەی بازرگانی و گەشەکردنی شاری بازرگانیدا ببینن.

راستە کوردستان نەبەسترا بوو بە دەریای گەورەوە و رووباری گەورەی پێدا تێپەرنەبوو، بەڵام داکەوتەی ستراتیژی وڵاتەکە، کە زۆربەی وڵات و میللەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی پێکەوە گرێ دەدا، لە رێگەی گرتنی رێبازێکی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتردا دەیتوانی رۆڵی بازرگانی و ئابوری گرنگ لە ناوچەکەدا ببینێت. ئاسانکاریکردن بۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچەکانی ناوخۆی وڵاتەکە و هەناردەکردنی بەروبوومی ناوخۆ بۆ وڵاتەکانی دەوروپشت و بوونی رێگەی بازرگانی

ســــەقامگیر لە وڵاتەکەدا، دەکرا ببێتە دەروازەیەکی بازرگانی باش بۆ بەســــتنەوەی هەموو ناوچەکە پێکەوە.

لە ئینگلتەرا لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا هەناردەکردنی خوری وڵاتەکە بۆ فلاندرن و فلۆرێنس یارمەتی زیادبوونی جموجۆڵی بازرگانی لە وڵاتەکەدا، دواتریش دەستپێکردنی پیشەسازیی سەرەتایی چنینی خوری لە وڵاتەکەدا بووە بنەمایەك و بناغەیەك بۆ گەشـــەکردنی بازرگانی و پیشـــەســـازی و چاکسازی سیاسی و دواتر شۆڕشی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا پێش هەموو وڵاتانی جیهان. بەڵام لەگەڵ ئەوەی کوردستان دەوڵەمەنترین ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو لە ئاژەڵ بەخێوکردن و بەرهەمی خوریدا ئەو دەرفەتەی تیادا دروست نەبوو.

بەهۆی ئەم فاکتەر و خاســـڵەتە تایبەتیانەوە لە کوردســـتاندا، کەمتر لە زۆر ناوچەی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەرفەتی گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دروستبوونی شاری بازرگانی بەهێز هەبوو، کە لەو رێگەیەوە چینوتوێژی نوێ تیایدا دروست ببێت و بنەماکانی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی لاوازبکات و رێگە بۆ گەشەکردنی پیشەسازی سەرەتایی خۆشکات. ئەنجوومەنێك یان شورایەك لە وڵاتەکەدا نەبوو کە ئەمانە لە رێگەوەوە بتوانن بەشـــداری بکەن لە بڕیاراندا. ســـەرەڕای ئەوە بەهۆی ئەوەی وڵاتەکە بەسەر دوو دەوڵەتدا دابەشبوو و لەهەمانکاتدا لەناو خۆیدا بەسەر چەندین میرنشینی بچوکی دژ بەیەکدا بەشبوون، هێندە ئەو پرۆسانە زەحمەتر و دژوارتر بوو. بۆیەکە خۆبەخۆ بەرپابوونی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی لە کوردستاندا لە زۆر شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست زەحمەتر بوو.

بۆچی کوردستان وەکو پێویست سوودی
لە بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم وەرنەگرت؟١٨٠٠-١٩٢٥

باســـی ئەوەمانکرد، کە بە هۆی خاســـڵەتەکانی فیوداڵی خێڵایەتی کوردەوە لە وڵاتەکەدا زەمینەی لەبار دروست نەبوو بۆ خۆبەخۆ بەرپابوونی شۆڕشی سیاسی و یاسایی و پیشەسازی. هەروەها بەهۆی خاســـڵەتە تایبەتەکانی ئەو ســـیســـتمە لە وڵاتەکەدا و تایبەتمەنداری کۆمەڵگەکە، دەوڵەتێکی فیوداڵی خێڵایەتی سەرانسەری دروست نەبوو، کە هەموو وڵاتەکە پێکەوە گرێ بدات.

هەر وەك چۆن لە ســـەرەتای ســـەدەی نۆزدەدا گۆڕانکاری گەورە لە جیهاندا روویداو بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری گۆڕی بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و هەنگاو بەهەنگاو ناوچەکەی بەستەوە بە سیستمە نوێکەوەو کاردانەوەی هەبوو لەسەر بنەمای سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی تیایاندا، بە هەمان شێوە ئەو گۆڕانکاریانە رووبەڕووی کوردستانیش بۆوە.

ئەگەرچی کوردستان وەکو پێویست نەیتوانی سوود لە بڵاوبوونەوە و گۆڕانکارییە گەورەکان وەرگرێت بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، کە لەژێر سایەیدا سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری بۆ وڵاتەکە زامن بکات و ببێتە ئەکتەرێکی بەهێز لە سیستمی سەرمایەداری جیهان و ناوچەکەدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە سەدەی نۆزدە و بیستدا گۆڕانکاری مەزن بەسەر وڵاتەکەدا هات، کە بە درێژایی مێژووی هەزاران ساڵەی بەخۆیەوە نەبینی بوو.تێکشکاندنی بنەماکانی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی لەو دوو ســـەدەیەدا دەســـکەوتێکی گرنگ بوو بۆ ئەم وڵاتەو رێگەی بۆ گۆڕانکاری گەورە لە پاشەڕۆژدا کردەوە.

لەو ماوەیدا بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ زیادیکرد و فرە چەشنتر بوو، وڵاتەکە کرایەوە و بوژاندنەوەی بازرگانی تێکەوت و بەســـترا بە بازاڕێکی گەورەترەوە. بەرهەمهێنانی پیشـــەیی خێڵایەتی قوفڵدراو گۆڕانکاری بەسەرداهات و گەورەتر و کراوەتر بوو. لەگەڵ ئەو هەموو قەیران و برسێتی و شـــەڕی ناوخۆ و دەرەکیەدا ژمارەی دانیشـــتوان هەر وەکو شـــوێنەکانی تر دوو هێندەی لێهات. خواردن و خواردنەوە و جلوبەرگ و ماڵ و حاڵی خەڵك گۆڕانکاری گەورەی بەسەرهات.نەخۆشی کوشندە و پەتا کەمیکرد و داوودەرمان و چارەســـەری نوێ بۆ نەهێشـــتنی نەخۆشـــی زیادیکرد. لە ســـەرەتای ســـەدەی نۆزدەدا رەنگە لە هەزار کەس یەکێ خوێنەواری هەبوبێت و لە حوجرە و تەکێ بەولاوە مەڵبەنی تری خوێندەواری نەبوو، لە سەرەتای سەدەی بیست و دوای شەڕی یەکەمی جیهانیەوە گۆڕانکاری گەورە بەسەر ئەوانەداهات.

بۆ یەکەمجار خاڵ و بەرژەوەندی هاوبەش لە نێوان خەڵی کوردســـتاندا دروســـت بوو و هەســـتی

هاونیشتمانی بوون و پێویستی هەمانگیری و هاریکاری لە نێوان ناوچەکانی وڵاتەکەدا دەستی پێکرد. لە سەرووی هەموو ئەوانەوە دەروازەیەکی گەورە بۆ وڵاتەکە کرایەوە، کە لە پاشەڕۆژدا گۆڕانکاری گەورەتر تیادا رووبدات.

هەڵبەتە هەتا ئێستا ململانێی نێوان پاشماوەکانی مێژووی کۆنی کۆمەڵگە و پاشکۆیەتی و دابەشبوون و ژێردەستی لە لایەکەوە و سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری و سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری و سیاسی بەرفراوانتر هەر بەردەوامە، بەڵام بێ ئەو گۆڕانکاریە مەزنانەی لەسەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا روویدا رەنگە هێشتا دەرفەتی هەنگاونان بۆ دوارۆژێکی رووناکتر زۆر دورتر بوایە لە ئێستا.

ئەو گۆڕانکارییە گەورانە و کاردانەوەکانی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا دەستی پێکرد، دەکرێ لە کوردستاندا لە سێ بواردا باسبکرێت. یەکەمیان گۆڕانکاری لە خودی کۆمەڵگای کوردستاندا. دووەمیان کاردانەوەی چاکسازی و شکستهێنانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر وڵاتەکە و سێیەمیان کاردانەوەی پەلدانی سەرمایەداری جیهان لەسەر کۆمەڵگەکە.

میرنشـــینەکانی کوردســـتان بەتایبەتی دوای لەناوچونیان بوونەتە ســـیمبۆلی نەتەوایەتی و ســـەربەخۆیی کوردســـــتان. هەر وەکو چۆن فیودالیزم بەشــــێکە لە مێژووی ئەوروپا، دەولّەتە فیودالّیە خێلّایەتیەکانی خولەفای راشدین هەتا دەگاتە دەولّەتی عوسمانی و قاجار بەشێکن لە مێژووی رۆژهەلّاتی ناوەڕاست، بە هەمان شێوە مێژووی میرنشینەکانی کوردستان بەشێکی گرنگە لە مێژووی سەدان سالّەی ولّاتەکە. هەلّسەنگاندن و لێکۆلّینەوەی ئەوانە دەبێت بخرێتە چوارچێوەی ئەو ســەردەمە مێژوویەی کە تێدا بووە. بۆیە لێرەدا کە باسی مێژووی ئەو میرنشینانانە دەکەین تەنها لە روانگەی خاسلّەتەکانیان و کاردانەوەیانە لەسەر رێرەوی گۆڕانکاری و گەشەکردنی ئەوساو دواتری ولّاتەکە نەکو هەولّدان بێت بۆ سوککردن و سەرزەنیشتیکردنی ئەو میرنشینانە.

میرنشـینەکانی کوردسـتان کە سـیسـتمێکی فیودالّی خێلّایەتیان هەبوو، هەلومەرجی پێویسـتیان تێدا نەبوو بۆ سـەربەخۆیی و یەکخسـتنی کوردسـتان و بونیادنانی دەولّەتێکی بەهێز تیایدا، کە سـەرانسـەری ولّاتەکە پێکەوە ببەسـتێتەوە. سـەرەڕای ئەوە رێگربوون لە گەشـــەکردنی ئابوری و سـیاســی ولّاتەکەو بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر تیایدا.

لەسەدەی هەژدەدا هەر وەکو شوێنەکانی تری رۆژهەلّاتی ناوەڕاست ئەو سیستمە لە کوردستانیشدا کە خۆی لە میرنشـــینەکاندا دەبینیەوە ســـەرەڕای ئەوەی ولّاتەکەی لەناو خۆیدا دابەشـــکردبوو بەســـەر چەندین ناوچەی لەیەك داپچڕاو و بووبونە پاشـکۆی دەولّەتەکانی ناوچەکە، بەهۆی قەیرانی سـیاسـی و ئابوری و ناسەقامگیری و ململانێی ناوخۆیاندا تەواو شکستیان هێنا بوو<٧٧ ل٤٧>.

لە سەدەی هەژدەدا خێلە زەندییە کوردەکانی دراوسێیی ئەردەلّان و بابان دۆست و هاوپەیمانی دەولّەتی ئەفشـــاری ئەوســـای ئێران بوون. لە ناوەڕاســـتی نیوەی دووەمی ســـــەدەکەدا بەهۆی لاوازبوون و شـــکســـتهێنانی خێلّەکانی ئەفشـــارەوە، زیندیەکان بە ناوی دەولّەتی زیندیەوە بەردەوامیاندا بە دەســـەلّاتی فیودالّی خێلّایەتی و دەسـتیان گرت بەســەر ئێراندا. زیندیەکان هەروەکو بابان هەمیشــە لە دوژمنایەتیدا بوون لەگەلّ ئەردەلّان، بۆیە ئەو دووانە لەو ســـالّانەدا هاریکاریان کرد و بە پشـــتگیری دەولّەتی عوسمانی، میرنشینی ئەردەلّان بۆ ماوەیەك کەوتە ژێر دەسەلّاتی بابانەکان و بوو بە بەشێك لە دەولّەتی عوسمانی. لە کۆتاییدا دەولّەتی زەندی شکستی هێناو بەدەستی قاجار لەناو چوو. لەبەرئەوەی لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا بنەمالّەی دەسەلّاتداری ئەردەلّان دۆستی سەرکردەکانی خێلّی قاجار بوون و پالّپشتیان کردن لە کۆنترۆلّکردنی ئێران و دامەزراندی دەولّەتی قاجاردا ، بە ســـەرکەوتنی قاجار هەمیســـانەوە بنەمالّەی ئەردەلّان دەسـتیان بە میرنشـینەکەدا گرتەوە و بابانەکانیان لەو ناوە دەرپەڕاند. ئەم رووداوانە خێلّەکانی زەند و میرنشـینی ئەردەلّان و بابانی لاوازکرد و زیاتر لە جاران خسـتنیە ژێر رەحمەتی دوو دەولّەتەکەوە<٩٦ ل١١٩\٧٧ ل٣٣>.

بێجگەلە دوژمنایەتی بابان لەگەڵ میرنشینە دراوسیەکانی، ململانێی ناوخۆی بنەماڵەی بابان فاکتەرێکی سەرەکی بوو بۆ لاوازبوونی میرنشینەکە. ئەو بنەماڵەیە لە ناو خۆیاندا دابەش بوون بەسەر سێ باڵدا. بەهۆی گرژی نێوانیانەوە بەشێکیان هاریکاری دەوڵەتی ئێرانی دەکرد، بەشێکی تریان چوبووە پاڵ دەوڵەتی عوسمانیەوە و بەشی سێیەمیان بە جۆرە هەماهەنگیەك لەگەڵ والی بەغدا دەیانویست نیمچە سەربەخۆییەك بۆ میرنشینەکە دابین بکات. بەپێی چۆنیەتی دەستێوەردانی دەرەکی و بەلانسی هێزەکان هەرجارەی یەکێ لەو باڵانە حوکومرانی میرنشینەکەیان دەکرد. بەهۆی ئەمانەوە تەواو سەربەخۆیی سیاسی و ئابوریان لەدەست چووبوو، ناوچەکەیان کاول و هەژارکردبوو<٨٥ ل٢٣٨،١٩٥>.

میرنشینی هەکاری کەوتبووە سنووری نیوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانەوە، کە ئەمڕۆ دەکەوێتە سنووری ئێران، تورکیا وعێراق. سەرکردەکانیان رەچەڵەکی خۆیان دەگەڕاندەوە بۆ عەباسییە قورەیشییەکان. بەشی هەرە زۆری خەڵکەکەی مسکێنی ناخێڵەکی کورد بوون و لە پاڵیاندا ژمارەیەك زۆر ئاسوری خەڵکی ناوچەکە بوون. ئەوانە بێجگەلە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەشێکیان بە کاری پیشەیی و بازرگانیەوە خەریك بوون.

دەسەڵاتدارانی میرنشینەکە لە دوو بنەماڵە پێکهاتبوون کە هەمیشە لەناوخۆیاندا ناکۆك بوون. میرنشینەکەیان لە ناوخۆیان دا دابەش کرد بوو. جاری واهەبوو لەگەڵ یەك رێك دەکەوتن و زۆربەی کاتیش دەکەوتنە دوژمنایەتیکردنی یەك و هەر یەکەیان دژی ئەویتریان خۆیان دەدایە پاڵ یەکێ لە دەوڵەتەکانەوە<٨٥ ل٢٦٣>.

جەمشکەزەك میرنشینێکی تر بوو لە ناوچەکانی دەرسیم. سەرۆکەکانی میرنشینەکە زۆر دەوڵەمەند بوون و چەندین خێڵی بچوك لەژێر دەسەڵاتیاندا بوو. خاوەنی ٣٢ قەڵا بوون، کە تیایاندا سەرکردە خۆجیەکانیان خۆیان حەشاردەداو کۆنترۆڵی ناوچەکەو مسکێنەکانیان دەکرد.

بنەماڵەی دەسەڵاتدار لە سێ برای بەهێز پێکهاتبوون کە هیچیان ملیان بۆ ئەوی تریان کەچ نەدەکرد.لەبەرئەوەی خۆیان نەیانتوانی چارەسەری گرفتەکانی نێوانیان بکەن پەنایان برد بۆ سوڵتان بۆ ئەوەی چارێکیان بۆ بدۆزێتەوە. سوڵتان میرنشینەکەی پێ هەڵوەشاندنەوە و کردی بە سێ بەشەوە و هەر یەکێ لەو برایانەی کرد بە خاوەنی یەکێ لەو ناوچانە. بەوە میرنشینەکە هەڵوەشایەوەو هەریەکەیان لای خۆیەوە بوونە دۆست و خولامی سوڵتانی عوسمانی<٧٧ ل٤٥\٨٥ ل١٧٦،١٦٦،٢٦٩>

هەموو ئەمانە نمونەن لەسەر شکستهێنانی سیستمی فیوداڵی خێلایەتی کوردی و لاوازبوونی، لە هەمانکاتدا بەهۆی شکستهێنانی دەوڵەتە فیودالیە خێلایەتەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا، بە پەیدابوونی فاکتەری نوێ بەرەو داڕمان ملیان دەنا.

وەکو چۆن گەشەکردنی ئابوری ئەوروپا و شەڕەکانی ناپلیون و بەهێزبونی هێز و تەکنیکی سەربازی ئەو وڵاتانە و بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی بۆ ناوچەکە دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی

راچڵەکاند و خســـتنیە پەلەقاژێیەوە بۆ چاکســـازی لە پێناوی مانەوەی خۆیاندا، بە هەمان شـــێوە ئەوانە کاردانەویان هەبوو لەسەر میرنشینەکانی کوردستانیش.
ســەرەڕای ئەوانە چاکسـازیەکانی دەوڵەتی عوسـمانی و ئێران و میسـر لە سـەرەتای سـەدەی نۆزدەوە، کـاردانـەوەی هـەبوو لـەســـەر هـەوڵـەکـانی میرنشـــینـەکـان بۆ خۆ بـەهێزکردن و مـانـەوە. لـە کـاتێکدا چاکسـازییەکانی دەوڵەتی عوسـمانی و ئێران لە پێناوی بەهێزکردنی خۆ و بۆربۆرێن کردندا بوو لەگەڵ ئەوروپاو هەوڵدانێك بوو بۆ گەیشـــتن بە ئاســـتی گەشـــەکردنی ئەوان . لە کاتێکدا چاکســـازییەکانی مەمالیکەکانی میسر لە پێناوی خۆ بەهێزکردن و زیاتر پچڕینی سەربەخۆیی بوو لە دەوڵەتی عوسمانی، چاکسازییەکانی میرنشینەکانی کوردستان لەوان جیاوازتر بوو.
 ئەوەی میرنشـــینەکان هەوڵیان بۆدا بە پلەی یەکەم خۆ بەهێزکردن بوو لەســـەر حیســـابی میرنشـــینە دراوسـیەکانیان نەکو هاریکاری و هەماهەنگی لەگەڵ یەکدا بۆ بونیادنانی دەوڵەتێکی سـەربەخۆی بەهێز لە کوردسـتاندا. بە پلەی دووەم هەوڵدانی خۆ بەهێزکردن بوو ڕووبەڕووی دەوڵەتی عوسـمانی و ئێران کە بە ئاسـانی بەهۆی چاکسـازی ئابوری و سـەربازییەکانیەوە نەتوانن زیاتر کۆنترۆڵیان بکەن و باجی زیاتریان لێ بسێنن و توانای سەربازیان کەمکەنەوە.
لـەبـەرئـەوەی هیچ هـەمـاهـەنگیـەك لـە نێوان میرنشـــینـەکـانـدا نـەبوو بۆ ڕووبـەڕووبوونـەوەی دەوڵـەتی عوسـمانی، بەڵکو زیاتر هەوڵی خۆ بەهێزکردنی خۆیان ئەدا لەســـەر حســـابی دراوســـێکانیان، دەبینین ڕاپەڕینەکانیان دژی ئەو دەوڵەتە لە یەك کاتدا نەبوو، بەڵکو تێکشـــکاندنی یەك لەدوای یەکیان بەدەســـتی ئەو دەوڵەتانە ئنجا ئەوانی تری نەخســـتوتە جووڵە. بۆ نمونە ڕاپەڕینی بابان لە نێوان ســـڵی ١٨٠٠-١٨٢٠دا ڕوویدا، سۆران و زازاکان نێوان ساڵەکانی ١٨٢٠-١٨٣٠، بتلیس و هەمیسانەوە بابان نێوان ســاڵەکانی ١٨٣٠-١٨٤٠، بۆتان و بادینان لە نێوان ســاڵەکانی ١٨٤٠-١٨٥٠دا ڕوویدا. بە هەمانشـێوە تێکشکاندیان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانەوە لەهەمانکاتدا نەبووە و هیچ لە میرنشینەکان پاڵپشتی یەکتریان نەکرد.
ئەردەڵان لە ســـەدەی هەژدەدا لەشـــکرێکی دە هەزار کەســـی هەبوو، کە لە جەنگاوەرەکانی خێڵە کوردەکان و ئەفغانی و ئۆزبێك و قزڵباش پێکهات بوو. بەڵام لەســـەرەتای ســـاڵەکانی ١٨٠٠دا بە چاولێکردنی دەوڵەتەکانی ناوچەکە دەستیان کرد بە دروسـتکردنی لەشـکرێکی نیزامی. بۆ نمونە یەکێک لە تیپەکانیان کە لە ٣٠٠ چەکدار پێکهاتبوو ئەفســـەرێکی ڕوســـی ســـەرکردایەتی دەکردن. چاکســـازی سەربازی ئەو میرنشینە زیاتر بۆ بەرەنگاربوونەوەی بابان بوو.
بابان دەیانویســـت ســـنووری دەســـەڵاتیان فراوان کەن بە تایبەتی لەســـەر حســـابی ئەردەڵان.قاجار و عوسمانی دەیان ویست سوود لەوە وەرگرن دژی یەکتری. بۆیە بابانیش هەر وەکو ئەردەڵان لەسەرەتای سەدەی نۆزدە کەوتنە چاکسازی و بەهێزکردنی هێزی سەربازییان. کێشەی بابان و ئەردەڵان سەرلەنوێ

ناكۆكی و گرژێكی زۆری لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا دروستكرد و ئەو ناوچەیە بووە مەیدانی یەكلاكردنەوەی ململانێی نێوانیان<٩٨ ل٥٠\٩٦ ل١١٦>.

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا میرنشینی سۆران دوای یەكلاكردنەوەی ململانێی ناوخۆیان پێش هەموو شتێك ویستیان سنورەكانی خۆیان لەسەر حسابی بابان و بادینان و خێڵەكانی دەوروپشت فراوان بكەن و ئنجا رووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی ببنەوە. بۆ ئەو مەبەستە پاشای سۆرانساڵی ١٨١٣كەوتە هەڵپەی خۆ بەهێزكردن لە رووی چاكسازی ئیداری و سەربازیدا. چەند دامودەزگایەكیان دامەزراند بە مەبەستی بەڕێوەبردنی كاروباری میرنشین. نمونەی ئەوە ئەنجوومەنی سەربازی، دانانی چەند زانایەك كە یاسا دابڕێژن، دانانی لیژنەیەك بۆ كۆنترۆڵكردنی بازرگانی، رێكخستنی سەرچاوەی باج، سكە لێدان.سوپایەكی نوێیان پێكهێنا و كارگەی دروستكردنی تۆپ و دەمانچە و تفەنگ و خەنجەر و باروتیان بونیادنا. هەندێ ناوچەی بابان و بادینانیان داگیركرد. پەیوەندیان كرد بە میسرەوە بۆ هاریكاریكردن دژی دەوڵەتی عوسمانی.

میرنشینی سۆران زۆر لەوە بچوكتر و لاوازتر بوو، كە بتوانێت بەتەنها لە ناوچەیەكی بچوكدا رۆڵێكی ئەوتۆ ببینێ. ساڵی ١٨٣٧ میرنشینەكە لەلایەن دەڵەتی عوسمانی و ئێران و ئینگلتەرا بە ئاسانی تێكشكێنرا. دوژمنایەتیكردنی میرنشینەكانی تر، ململانێی ناوخۆی سەركردە سەربازییەكان، هەڵگەڕانەوەی هەندێ سەركردەی ئایینی كورد و بانگەوازكردنی فەتوای جیهاد دژیان فاكتەری گرنگ بوون لە ناوچوونیاندا<٩٦ ل١٤٠\٧٧ ل٣٣>.

میرنشینی بۆتان لە ناوچەی جزیرە، كە دەكەوێتە نێوان سنورەكانی توركیا و عێراق و سوریای ئەمڕۆوە، هەر وەك سۆران لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا كەوتنە جووڵە بۆ خۆ بەهێزكردن و چاكسازی و فراوانكردنی سنورەكانیان. سەركردەكانی بۆتان نەیانتوانی لەگەڵ پێكهاتە نەتەوایەتیە ناموسڵمانەكانی ناوچەكە رێكەون و شكستیان هێنا لەوەی خۆیان بەسەریاندا بسەپێنن. سەرۆكەكەیان پەیوەندی بە میسرەوە كرد. كارگەی چەك و باروتیان دروستكرد و هەندێ چاكسازی سیاسی و ئیداریانكرد و سكەی خۆیان لێدا. دواتر ناكۆكی كەوتە نێوان ریزەكانیان و لەگەڵ خێلە كوردەكانی دەورو پشتدا. ویستیان باجی قورس بەسەر مسكێن و پێكهاتە ناموسڵمانەكەدا بسەپێنن، كە بووە هۆی دروستبوونی گرژی لەگەڵ ئەوانەی دواتردا و بەكارهێنانی توندو تیژی دژیان. ئەم رەفتارانە وایكرد هێزە دەرەكیەكان و بەتایبەتی فەرەنسا، كە وجوودی لە سوریای گەورە هەبوو بكەن بە دوژمنی خۆیان. ساڵی ١٨٤٧ بەدەستی سوپای عوسمانی و هاریكاریكردنی چەندین خێڵی كورد و ناموسڵمانەكانی ناوچەكە تێكشكێنرا. دواتر سەركردەكانیان بوونە سەركردەی سەربازی لە سوپای عوسمانیدا<٨٥ ل٢٥٦\٧٧ ل٣٨>.

لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوســـمانی و قاجاری ئێران وەکو پێشـــوو توانای شـــەڕی یەکتریان نەمابوو، هەردووکیان لەو ساڵانەدا خەریکی چاکسازی سەربازی و ئیداری ناوخۆ بوون و دەیانویست لە شکری نیزامی دروستکەن و چیتر وەکو پێشتر پشت بەهێزی چەکداری خێڵایەتی نەبەستن و راستەوخۆ خۆیان باج لە ناوچەکانی کوردستاندا کۆبکەنەوە، کەوتنە هەوڵدانی رێکەوتن لەگەڵ یەکدا. ئەو هەوڵدانە ساڵی ١٨٢٣ بە پەیمانی ئەرزرۆمی یەکەم و دواتر ساڵی ١٨٤٧ پەیمانی ئەرزرۆمی دووەم کۆتاییهات. بەپێی ئەو پەیمانانە گرفتەکانی ســـنوورەکانی نێوانیان کۆتایی پێهێنا و بڕیاری هاریکاریاندا بۆ لەناوبردنی مرنشینەکان. لەبەرئەوەی سنووری میرنشینەکان و سیستمە قوفڵدراوەکەیان رێگر بوو لە بڵاوبوونەوەی سـەرمایەداری، ئینگلتەراش چاوپۆشـی لەو لەناوبردنە کرد<کتێبی(بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت بووە پاشکۆیەکی لاوازی کەپیتالیزم؟)>.

پرکردنەوەی بۆشایی سیاسی دوای دارمانی میرنشینەکان ١٨٥٠-١٩٠٦

میرنشـــینەکان لەگەڵ هەموو کەموکوڕییەکیاندا رۆڵکی گرنگیان هەبوو لە حوکمرانی بەشـــی زۆری کوردستان، کە لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆیاندا بوو، هەروەها کاردانەوەیان هەبوو لەسەر ناوچەکانی تری وڵاتەکەش، کە لەژێر حوکمرانی دوو دەوڵەتەکەدا بوون. بە لەناوچوونی میرنشینەکان بۆشاییەکی سیاسی و سەربازی پەیدا بوو، کە پێویستی بە پرکردنەوە هەبوو. ئەو هێزە دەرەکیانەی ویستیان ئەو بۆشاییە پرکەنەوە دامودەزگای دەوڵەتەکانی عوسمانی و قاجاربوون، هێزە خۆماڵیەکانیش کە ویستیان ئەو رۆڵە ببینن شێخەکانی کوردستان بوون.

پێش کەوتنی میرنشینەکان دەوڵەتەکان راستەوخۆ حوکمرانی کوردستانیان نەکرد بوو، پەیوەندی ئەوتۆیان لەگەڵ کۆمەڵگەکە نەبوو. کەوتنی میرنشینەکان و دەستپێکردنی حوکمرانی راستەوخۆی ئەو دەوڵەتانە لە کوردستاندا کۆتاییهێنا بە دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری فیوداڵی خێڵایەتی کورد و لەهەمانکاتدا خێلە کوردەکانی لاوازترکرد و ناکۆکی و دوژمنایەتی لە نێوانیاندا زیادیکرد و بەشـــێکی زۆریان کەوتە هەماهەنگیریکردن لەگەڵ ئەو دەوڵەتانەدا.

هەوڵدانی دەوڵەتەکان بۆ پرکردنەوەی بۆشـــایی ســـیاســـی لە کوردســـتاندا لە چەندین روویەکەوە بوو،ئەوە کاردانەوەی خۆیان هەبوو لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان لەوانە:

- کاربەدەستانی سیاسی و ئابوری و سەربازی کورد گۆڕان بە خەڵکانی بێگانە و خەڵکانی ئەڵقەلەگوێی دەوڵەتەکان.

- جیابونەوەی ئەو کاربەدەستانە لە کۆمەڵگاو بونیان بە توێژێکی نوێی ئۆروستوکراتی بەسەر خەڵکی رەسەنی وڵاتەکەوە و گردبونەوەیان لە قەڵا و ئۆردوگای سەربازیدا. ئەمە وایکرد کە پێکهاتە و خەڵکی وڵاتەکە بە زۆربەی وەجاخزادەکانیشەوە وەك هاونیشتمانی پلە دوو دابنرێن.

- سەندنی باج کەوتە دەست باجکۆکەرەوەکانی دەوڵەت ورێژەو جۆری باجەکان زیادیکرد.

- ناچارکردنی لاوانی وڵاتەکان بۆ خزمەتی سەربازی لە سوپای نیزامی دەوڵەتەکاندا.

- نیشـــتەجێکردنی ژمارەیەك زۆر لە خێڵە رەوەندەکان و ســـەندنی باجی قورس لێیان و ناچارکردنی جەنگاوەرەکانی بۆ خزمەتی سەبازی لە سوپادا.

- تێکشـکاندنی سـنووری میرنشـینەکان و زیادبوونی سـەقامگیری، بەسـتنەوەی بازاڕی ناوچەکەی بە دەرەوە ئاســانتر کرد و رێگەی کردەوە بۆ دەسـتپێکردنی بڵاوبوونەوەی سـەرمایەداری بە شـێوەیەکی خێراتر لە جاران.

- دەوڵەتەکان ئاســـانتر لە جاران دەیانتوانی راســـتەوخۆ دەســـتوەردەنە کاروباری خێڵەکان و لە رێگەی بەرتیل و هەڕەشە و پێدانی چەك و سامانەوە بەکاریان بهێنن لە شەڕەکانی ناوخۆ و دەرەکیدا.
- دەوڵەتەکان لەبەر لاوازیان توانایان نەبوو کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن. تەنها لە شـــارە گەورەکاندا دەسەڵاتیان هەبوو ئەگینا لەدەرەوەی ئەو شوێنیانە دەبوایە پەنایان بردایە بەر خێڵ و شێخەکان.
<٩٥ل٩٦|٩٥ ل١٧٧\

لەگەڵ ئەوەی دەســەڵاتی ئایینی لە کوردســتاندا کە زیاتر خۆی لە شــێخەکاندا دەبینیەوە، هەر لەکۆنەوە رۆڵی گرنگیان هەبوو لە مانەوە و بەردەوامبوونی ســـیســـتمی فیوداڵی خێڵایەتی وڵاتەکە، بەڵام هەتا لەناوچوونی میرنشینەکان و تێکشکانی سنووری ناوچەکانیان نەیاندەتوانی بە ئاسانی دەسەڵاتی خۆیان بەســـەر ناوچەی گەورەدا بســـەپێنن. لەهەمان کاتدا لەبەرئەوەی پەیڕەوی ئایینی شـــێخایەتی زۆر داخراوبوو و تەنها پشتاوپشت لە چەند سنووری چەند بنەماڵەیەکدا دەمایەوە و دەسەڵاتی شێخی گەورە رەها بوو، زەحمەت بوو ئەو تەریقانە بەشـــێوەیەکی فراوان پەلبدەن. بەڵام لە نیوەی یەکەمی ســـەدەی نۆزدەدا گۆڕانکاری بەسەر ئەمانە هات<٨٥ ل١٠>.

شێخەکانی پەیڕەوی قادری لە کوردستاندا لە چەند بنەماڵەیەك پێکهاتبوون. ئەمانە پشتاوپشت بۆیان ماوەتەوە و خۆیان بۆ رەچەڵەکی پێغەمبەر دەگەڕێنەوە. هەرچەندە موریدەکانیان ئاستی زانستی ئایینی و چالاکی و خۆشـــەویســـتیان لەناو خەڵکدا بەرزبووایە، ئەگەر لەو خانەوانانە نەبوونایە قەت نەدەبوونە شێخ.

گەورەترین خانەوانەی شێخان لە ژمارە و دەسەڵاتدا، ساداتی بەرزنجە بوون و پێشتر دەسەڵاتیان زیاتر لە ســنووری میرنشــینی بابان بوو. رکابەری گەورەی ئەمانە لە ناوچەکەدا، کە پەیڕەوی هەمان پەیرەویان دەکرد شـــێخەکانی تاڵەبان بوون. موریدەکانی ئەم خانەوانەیە لە گەرمیان و دەوروبەری کەرکوك و هەندێ ناوچەی کوردســتانی رۆژهەڵات بوون. ســاداتی نەهری شــێخانی پەیڕەوی قادری بوون لە ناوچەکانی هەکاری<٨٥ ل٣٢٨>.

لە نێوان ســاڵەکانی ١٨٠٠-١٨٥٠ لە کوردســتاندا بە خێرایی پەیرەوی نەقشــبەندی پەرەی ســەند، ســـنوورێکی دانا بۆ پەیرەوی قادری و بووە رکابەرێکی گەورە بۆیان.هۆکاری خێرا بەهێزبوون و بڵاوبوونەوەی پەیڕەوی نەقشـــبەندی دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێك. بەپێی ئەم پەیرەوە بەپێچەوانەی پەیرەوی قادرییەوە ئەو کەســـەی دەبوو بە شـــێخ پێویســـتی نەدەکرد، کە لە رەچەڵکی پێغەمبەر و ئەســـحابەکان بێت، بەڵکو ئەوە لە رێگەی چالاکی ئایینی و پیاوچاکی و شـــارەزایی لە پەیرەوکەدا بوو، بۆیە لەو رێگەیەوە ژمارەیەکی زیاتر لە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکەدا دەکرا بگەنە ئەو پلەیە. بە پێچەوانەی پەیڕەوی قادرییەوە مورید و خەلیفەی شـــێخەکان لە رێگەی تەقوا و چاکەوە دەیانتوانی ببنە

شێخ. ئەمانە شێخایەتی و تەقوا و رۆڵی ئایینی و کۆمەڵایەتی لە سنورێکی داخراوەوە گواستەوە بۆ بازنەیەکی گەورەتر. بە مانایەکی تر ئەم پەیڕەوە و شێخ و موریدەکانی کراوەتر و نزیکتر بوون لە خەڵکی سادەوە و لەناویاندا هەڵقوڵابوون و زیاتر شارەزای گرفت و ئازاریان بوون و زیاتر لە زمانیان دەزانین<٨٥ ل٣٤٠>.

خانەوانەی شێخەکانی نەهری، کە مەڵبەندی دەسەڵاتیان لە دەوروبەری هەکاری بوو، لە سەرەتادا شێخی قادری بوون و رەچەڵەکی خۆیان دەگەڕاندەوە بۆ عەباسییە قورەیشییەکان. ئەم شێخانە دواتر وازیان لە پەیڕەوی قادری هێنا، هەر وەك بارزانییەکان کەوتنە پەیڕەوکردنی پەیڕەوی نەقشبەندی<٨٥ ل٣٤٥>.

دوای لەناوچوونی میرنشینەکان شێخەکانی کوردستان لەچاو پێشتردا دەسەڵاتی سیاسی و ئابوورییان زیادیکرد و ویستیان ئەو بۆشاییە سیاسیە پڕکەنەوە، کە لە وڵاتەکەدا هەبوو. شێخەکان لەبەر چەند هۆکارێك لە هەموو چینوتوێژ و پێکهاتەکانی تری وڵاتەکە بۆ ئەو ئەرکە گونجاوتر بوون لەوانە<١٩ ل٦٩>:

- بەهۆی پێگەی کۆمەڵایەتی و ئایینیانەوە سودیان لە چاکسازی دەوڵەتەکان لە موڵکایەتی زەویوزاری کشتوکاڵی وەرگرت. لە رێگەی تاپۆ و سەنەدەوە توانیان ببنە خاوەنی زەویوزاری کشتوکاڵی گەورەو و داهات و سامانێکی زۆر لە رێگەی موڵکانە و باجسەندن لە مسکێنەکان.
- بەناوی سەرپەرشتیکردن و چاودێریکردنی وەقفەوە، بە کردەوە بوونە خاوەنی موڵکەکانی وەقف و داهاتەکانی.
- بەهۆی رۆڵی گرنگی ئایینی و رۆحیەوە توانایان هەبوو ژمارەیەکی خەڵی زۆرتر یەکخەن و رۆڵی ناوبژیکەر لە نێوان خێڵەکاندا ببینن و جۆرە قودسێتێکیان لای دەسەڵاتداری دەوڵەتەکان هەبێت.
- داهاتی زۆری دیاری و خێری خەڵکی سادەی وڵاتەکەیان هەبوو.
- بەهۆی زیادبوونی دەسەڵاتی سیاسیان و هاریکاریکردن لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و وەرگرتنی پۆست داهاتی چاکیان بۆ خۆیان دەپچڕی.
- بەناوی خێرەوە دەیانتوانی بێگاری بکەن بە مسکێن و خەڵکی هەژار لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و خزمەتکاری تەکێ و ماڵەکانیان.
- داهاتی نوسینی دوعا و دانی رووەك بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشی لەش و دەروون.
- سەندی باج و گومرگ لە پیشەگەر و بازرگان و کاسپکارانی شارەکان و قۆرخکردن و بەشداریکردن لە بازرگانیدا.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا شێخەکان هەموو وەك یەك بەهێز نەبوون و دەسەڵاتی سیاسی و داهاتی ئابوری باشیان نەبووە.لەبەر لاوازی و بەربەرەکانی ناویان هەندێ لەوانە خۆیان دەخزانە بەر خێڵەکان.

بۆ نمونە لە ناوچەی مەهاباد سێ شێخ و سێ تەکێ هەبووە. دوانیان چوونە پەنا دوو خێڵی جیاوازەوە و سێیەمیان لە ڕێگەی پشتگیری خەڵکی شارەوە پێگەی خۆی بەهێز کرد.

نە شێخەکان و نە دەوڵەتەکان وەکو پێویست نەیانتوانی بۆشایی سیاسی و سەربازی و سەقامگیری وڵاتەکە پڕکەنەوە و کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن. جەردە و چەتە و پیاوکوژ و تاڵانی شـــار و گوند و ماڵی خەڵك ڕووداوێکی ڕۆژانە بوو. ئەگەر هەندێ لە خێڵەکان دەرفەتیان بۆ هەڵکەوتایە دەکەوتنە تاڵانی و سەرانەسەندن و ئازاردانی بازرگان و کاروانچی و بەرهەمهێنەر و پێکهاتەکانی وڵاتەکە<٩٦ ل١٧٧>.

شکستهێنانی شێخەکان لە پڕکردنەوەی تەواوی بۆشایی سیاسی دوای میرنشینەکان و یەکخستنی وڵاتەکە و پچڕینی شـــێوەیەك لە ســـەربەخۆیی ســـیاســـی تیایدا دەگەڕێتەوە بۆ چەندین فاکتەر، بەڵام هەندێکیان گرنگترین و سەرەکی بوون.

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە و شکستهێنانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و زەلیل بوونیان و لەدەســتانی ســەربەخۆیی ســیاســی و ئابورییان لە نیوەی دووەمی ســەدەی نۆزدەدا، شکستهێنانی سیستمی فیوداڵی خێڵیەتی و ئایدۆلۆژی ئایینی ئیسلام بوو. ئەمە کاریگەری گەورەی هەبوو لەســەر ڕۆڵ و توانای دەســەڵاتی ئایینی لە کوردستاندا و لەلایەن خێڵ و چینوتوێژەکانی کوردستانەوە چاوەڕوانی ئەوەیان لێ نەدەکرا بتوانن قەیرانەکانی وڵاتەکە چارەسەرکەن.

ڕەنگە ئەگەر سێ چوار سەدە لەوەو پێش میرنشینەکانی کوردستان شکستیان بهێنایەوە و سنووری نێوانیان تێکبشــکایە، پەیڕەوتێکی ئایینی بەهێز بەشــێوەی ســەلەفیەکانی عوســمانی و ســەفەوییەکان بیانتوانیایە وڵاتەکە یەکخەن و دەوڵەتێکی ســـەرانســـەری بونیاد بنێن، بەڵام لەو زەمینە نوێیەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا دەتوانین بڵێین ئەوە مەحال بوو.

گرنگترین و بنچینەترین فاکتەر، کە بوو بەهۆکاری ئەوەی دەســـەڵاتی شـــێخەکان نەتوانێ لە بازنەیەکی بچوك بچێتە دەرەوە بریتی بوو لەوەی کە ئەوانە لە ڕێگەی موڵکایەتی زەوی و داهات و ســـامانێکی زۆرەوە بوونە توێژێکی بەهێز و ئاشـــکرا لە چینی فیوداڵی موڵکداری وڵاتەکە. ململانێی بنەماڵەی ئایدۆلۆژی شـــێخەکان و پەیڕەوکانیان لەگەڵ یەکدا تێکەڵاو بوو بە ململانێیان لە پێناوی دەستکەوتی ئابوری زۆرتر و کۆنترۆڵکردنی ناوچەی گەورەتر و پچڕینی زیاتر دەسەڵاتی سیاسی.

هەموو ئەمانە ململانێ و دوژمنایەتی نێوان بنەماڵەی شـــێخەکان و پەیڕەوکانیان و هەروەها خێڵەکانی زیاتر و دژوارەتر دەکرد و زەحمەت بوو لە بەریەکدا یەك بگرن. بێگومان لە کۆتایی ســـەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا دەستێوەردانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لەو ململانانەدا ئەو لەیەك ترازانەی زیاترکرد. ڕووتاندنەوە و چەوســـاندنەوەی مســـکێن و توێژە کۆمەڵایەتەکانی خوارەوە و پێکهاتە ناموســـڵمانەکانی وڵاتەکە، هەروەها قۆرخکردنی بازرگانی و

رووتاندنەوەی پیشـەگەر و کاسبکارانی ناو شـارەکان، ئەو شـێخانەی دەخسـتە بەرەی دژ بە زۆرینەی خەڵکی وڵاتەکە<٩٨ ل٢٢١\٨٥ ل٢٠٨>.

دەوڵەتی عوسـمانی و قاجاری ئێران لاوازی و پچڕپچڕی شـێخ و خێڵەکانی کوردسـتان و ململانێی نێوانیان بۆ سـەروەت و سامانی زیاتر و خواستیان بۆ مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی بە ئاسانی دەقۆسـتەوە و سـودیان لێوەردەگرت بۆ سـەرکوتکردنی راپەڕینی ناوخۆ و بەشـداریکردن لە شـەڕی دەرەکیدا.

لە شـەڕەکانی ساڵەکانی ١٨٧٠ ی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ روسیادا، ژمارەیەکی زۆر لە شێخ و سـەرەك خێلی کورد بەشـداریانکرد. لەوانەی کە بەشـداریان لەو شـەڕانەدا کرد شـێخەکانی نەهری کوردستانی باکور و شێخاکانی قادری کوردستانی باشوور بوون. بەناوی جیهاد و رۆح شادبوون بە بەهەشت خەڵکێکی زۆریان فریودا و لەو شـەڕانەدا بەکوشتیان دان. لە راستیدا هۆکاری سەرەکی ئەو شێخانە لەو شەڕانەدا تاڵانی و دەستکەوتی شەڕ بوو. دەگێڕنەوە ئەوانە بە چەکی کۆنی وەکو خەنجەر و شمشێر و دەمانچەوە روویان کردۆتە بەرەکانی شـەڕ، بەڵام لە گەڕانەوەیاندا بە تفەنگی روسی چاك و تاڵانی زۆرەوە گەڕاونەتەوە<٨٥ل١٨٠>.

سـاڵی ١٨٩١ سـوڵتان لە ژمارەیەك خێڵی رەوەند و خێڵی شـەڕکەری تری باکوری کوردسـتان، لەشکرێکی گەورەی بەناوی سوارەی حەمیدییە پێکهێنا. سەرەك خێڵەکان کران بە سەرکردەی تیپەکانی ئەو لەشکرە. لە نێوان سـاڵەکانی ١٨٩٢-١٨٩٩ ژمارەی چەکدارانی ئەو سوپایە لە ٤٠ هەزار تێپەری کرد و لە ٦٢ تیپ پێکهاتبوو. خێڵە کوردەکان ئەم کارەی سـوڵتانیان لا بەخشـندە بوو. ئەو سـەرکردانە موچە و چەکی باشـیان پێدراو قەولی بەشـێك لە تاڵانی شـەڕیان پێدراو لە زۆربەی باجەکانی دەوڵەت ئازاد کران.

ئەم لەشـکرە رۆڵی جەندرمەیان دەبینی و ئەرکی کۆنترۆڵکردنی ناوچە و خێڵ و شـێخەکانی کوردستانیان لە ئەستودا بوو. بەشدارییان لە شەڕەکانی روسیا کرد و دواتر لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٤-١٨٩٦ بەشـداریان لە کۆمەڵکوژی و سـەرکوتکردنی ئەرمەنیەکان و دەربەدەرکردن و تاڵانی ناوچەکانیاندا کرد. ئەمانە نەکو هەر بەشـداریانکرد لە کوشـتاری ئەرمەنیەکاندا، بەڵکو بەشـداریان لە سەرکەوتنی هەموو ناڕازییەك لەناو خەڵکانی کوردستانیشدا دەکرد <٩٥ ل٩٤\٨٥ ل٢٧٠>.

سوارەی حەمیدییە بوونە پاڵپشتێکی گرنگی سوڵتان و پارێزگاریکردنی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی و خەلافەت. دژی چاکسازی یاسایی و سیاسـی و بزووتنەوەی دەستوری بوون. ساڵی ١٩٠٨ لە پاڵ سوڵتاندا دژی مەجلیس و حکومەتی نوێی لاوانی تورك وەستانەوە.

ساڵی ١٩٠٨ لەلایەن مەجلیس و حکومەتی دەستورییەوە هەڵوەشێنرایەوە. سەرکردە و کوڕەکانیان کران بە ئەفسەر لە سوپای عوسمانیدا و بەشێك لە تیپ و جەنگاوەرەکانیان کرانە سەرباز لەو سوپایەدا.

ساڵەکانی ١٩١٢\١٣ لە شەڕەکانی بەڵقان بەشداریانکرد و دواتر لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا. دواتر هەندێکیان پشتگیری کەمالیەکانیان کرد لە دامەزرانی دەوڵەتی تورکیادا و بەشێکیان هەتا کەوتنی سوڵتانلەگەڵ مانەوەی خەلافەت و سیستمی فیوداڵی خێڵایەتیدا بوون.

لەگەڵ ئەوەی زۆربەی سەرەك خێڵ و شێخەکان خەریکی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بوو، هەروەها لەگەڵ مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتیدا بوون و پستگیری سوڵتان\شایان دەکرد، بەڵام جاری وا هەبووە زوڵمو زۆرداری دەوڵەتەکان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت لە کوردستاندا و قورسی باج لەسەریان هەندێکیانی ناچار دەکرد رووبەڕووی ئەو دەوڵەتانە ببنەوە<٩٦ ل٧٧>.

لە نیوەی دووەمی بزووتنەوەی سەربەخۆیی نەتەوایەتی بەڵقان و هەوڵدانی ئەرمەنییەکان بۆ پچڕینی سەربەخۆیی یان پچڕینی مافە نەتەوایەتییەکانیان و لەهەمانکاتدا زوڵمی کاربەدەستانی توێژێکی ئۆرستۆکرادتی سەربازی و ئیداری ئەو دەوڵەتانە لە کوردستاندا هەتا رادەیەك سۆزی نەتەوایەتی و نیمچە سەربەخۆیی لەناو هەندێ لەو سەرکردانەدا جوڵاند. یەکێ لەوانەی لەو سەردەمەدا راپەڕین شێخەکانی نەهری بوون، کە بە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری ناسراوە.

شێخەکانی نەهری سەرەڕای رۆڵی ئایینی و رۆحیان، توێژێکی فیوداڵی مولکدار بوون و لە هەندێ ناوچەی ناوەڕاستی کوردستان دەوڵەمەند و بەهێز بوون و ژمارەیەکی زۆر گوند و ئاژەڵ و زەویوزاری کشتوکالیان هەبوو. شێخ توانی ژمارەیەك خێڵ لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە و هێزێکی سەربازی پێکەوەبنێ<٨٥ ل٣٤٥>.

رێگەدانی دەوڵەتی عوسمانی بە وجوودی شێخ لەو ناوچانەدا و پەیوەندی دۆستانەی شێخ لەگەڵ سوڵتاندا، هەروەها لاوازی دەوڵەتی قاجاری ئێران و پشێوی دۆخی ناوخۆی کوردستانی رۆژهەڵات و ناسەقامگیری و زوڵمی زۆر بەسەریانەوە، وای لە شێخ کرد رووی راپەڕینەکەی بکاتە دەوڵەتی قاجار لە ناوچەکانی باکوری کوردستانی رۆژهەڵات. ئەو راپەڕینە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٨٠-١٨٨٣ بەردەوام بوو. لەگەڵ ئەوەی بەشێك لە خواست و دروشمی ئەو بزووتنەوەیە سروشتێکی نەتەوایەتییان هەبوو، بەڵام بەهۆی ئەو فاکتەرانەی پێشوتر باسمانکرد زۆربەی سەرەك خێڵ و شێخەکانی وڵاتەکە پشتگیریان نەکردو بزووتنەکە شکستی هێنا<٨٥ ل٩٦\٣٥٠ ل١٨٤>.

بێجگەلە بزووتنەوەکەی شێخانی نەهری، چەندین راپەڕین لە کوردسانی رۆژهەڵات دژی باجی قورس و زوڵم و زۆری دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتە روویدا. لەوانە راپەڕینی سەرکردەکانی لوڕستان ساڵی ١٨٦٠، راپەڕینی جەماوەری گەورەی ناوچەی تالیسی نزیك کرماشان ساڵی ١٨٦٩. نێوان ساڵەکانی ١٨٨٦- ٨٧ چەندین سەرەك خێڵ راپەڕین لەوانە خێڵەکانی هەمەوانی و چەلەبی و کەلهور<٩٨ ل٨٥>.

گرنگترین ئەو چاکسازییانەی دوو دەوڵەتەکە لە سەدەی نۆزدەدا لە پێناوی بەهێزکردنی توانای سەربازی و زیادکردنی داهاتی دەوڵەتکردیان بریتی بوو لە گۆڕانکاری لە موڵکایەتی زەویوزار و دامەزراندنی سوپای نیزامی هاوچەرخ و هەروەها کۆکردنەوەی باجەکان بە شێوەیەکی راستەوخۆ لەلایەن دەوڵەتەوە(بڕوانە کتێبی:بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕات بووە پاشکۆیەکی لاوازی کەپیتالیزم؟).
پرۆسەی لەناوبردنی میرنشینەکان بە درێژایی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە لەلایەن دەوڵەتەکانەوە هەنگاوی یەکەم بوو بۆ رێگەخۆشکردن بۆ جێبەجێکردنی ئەو چاکسازیانە لە کوردستاندا. لەدوای نەمانی میرنشینەکان، لە نیوەی دووەمی سەدەکەدا ئەو چاکسازییانە خرانە گەڕ و کاردانەوەی گرنگییان لەسەر کۆمەڵگەکە هەبوو،کە دەتوانین هەرە گرنگەکانیان لە سێ خاڵدا کۆبکەینەوە<٩٥ ل٨٤>:
- گۆڕانی موڵکایەتی فیودالّی خێڵەکی بە موڵکایەتی فیودالّی.
- گوژمدان بە نیشتەجێکردنی رەوەندەکان و بەشداریکردنیان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و باجداندا.
- هاتنی توێژێك لە کاربەدەستانی دەوڵەت و خزمانی بنەماڵەکانی عوسمانی و قاجار بۆ کوردستان و بوونیان بە توێژێك لە خاوەن موڵك و سامان.
لە دوای ئەو چاکسازییانە گۆڕانکاری لە موڵکایەتیدا دەستیپێکرد. هەڵبەتە ئەو گۆڕانکاریە بە بڕیارێك و لە ماوەیەکی کورتدا نەهێنرایە ئەنجام، بەڵکو پرۆسەیەکی درێژخایان بوو، کە زیاتر لە ٥٠سالّی تری خایاند هەتا جێگەی خۆیگرت. بەپێی ئەوە موڵکایەتی زەویوزار لە کوردستاندا گۆڕا بۆ موڵکایەتی تاك. بەشی هەرە زۆری ئەو موڵکایەتییە کەوتە دەست سەرەك خێڵ و شێخ و کاربەدەستانی ئیداری و سەبازی دەوڵەت و دواتریش هەندێ بازرگانی گەورە بەشێکیان لەو موڵکانە کڕیوە<١٩ ل٥٩>.
گۆڕینی موڵکایەتی فیودالّی خێڵایەتی بە موڵکایەتی فیودالّی هەتا رادەیەکی زۆر سروشتی کلاسیکی فیودالیزمی ئەورووپای گرتە خۆی. مسکێنەکانی کوردستان، کە زۆرینەی خەڵکی ولاتەکە بوون هەروەکو کۆن بێ موڵك و ماف مانەوە. ئەوەی گۆڕانی بەسەرداهات موڵکایەتی و رۆڵی بەشێك لە ئەندامەکانی خێڵەکان بوون. بەشێك لە سەرەك خێڵ و شێخەکان بوونە فیودالّی موڵکدار. هەندێ لەوانە رۆڵی سەرکار و کوێخا و کاربەڕێوەبەری سەرەك خێڵیان دەبینی و بەشی خۆیان لە رێگەی باج و سەرانە و گەندەڵیوە لە مسکێنەکان دەپچڕی. هەندێکی تریان بەهۆی خزمایەتی یان نزیکیان لە سەرەك خێڵ و شێخەکانەوە پارچە زەوی بچوك یان گەورەیان پێ دەدرا بۆئەوەی راستەوخۆ خۆیان بەرهەمی تیادا بهێنن. ئەمانە توێژی خوارەوی مڵکداری بچوك و ناوەندیان لە لادێدا لێدروست بوو<٩٥ ل١٨٤\١٨٥ ل٢٦٥>.

گرووپێکی تر، کە بوون بە توێژێکی فیودالّی موڵکدار لە کوردســـتاندا کاربەدەســـتانی ئیداری و سـەبازی و خزم و دەسـتوپێوەندی شـا\سـوڵتان بوون. ئەمانە لەرێگەی بەکارهێنانی توانای سـەربازی و ئیداری و بەتیل و دزی و گەندەڵیەوە خۆیان کرد بە خاوەن زەویوزار لە وڵاتەکەدا یان لە رێگەی دانی زەوی بە خەڵکی تر لە رێگەی بەرتیل وەرگرتنەوە بوونە خاوەن سامانی گەورە.

هەرچەندە ئەم گۆڕانکارییانە بنەمایەکی گرنگی سیستمی فیودالّی خێڵایەتی لە کوردستاندا تێکشکاند و رۆڵی دەروونی و قەداسـەتی خێڵ و شـێخەکانی لەناو ئەندامی خێڵ و مسـکێن و پێکهاتەکانی وڵاتەکە لاوازکرد، بەڵام لەبەر چەندین هۆکار بنەمای کۆمەڵایەتی و خێڵایەتی و عورف و نەریتی خێڵایەتی لە وڵاتەکەدا بنبڕ نەبوو و بگرە لەسەر بنەمای بەرژەوەندی هاوبەشی نوێ شێوازی بەدتری گرتە خۆی.

ئەو گۆڕانکارییانە هەڵپەی ســـەرەك خێڵ و شـــێخەکان و ئەندامی خێڵەکانی زیاترکرد بۆ پچڕینی گەورەترین رێژەی موڵك و ســـامان بۆ خۆیانو لەهەمانکاتدا رووتاندنەوەی زیاتری مســـکێنەکان. ئەو هەڵپەیە ململانێی نێوان ئەو فیوداڵە موڵکدارانەی زیاترکرد و هەوڵیان دەدا لەســـەر حســـابی یەکتری گەورەترین رێژە بۆ خۆیان بپچڕن.

لەبەرئەوەی بچڕینی موڵکایەتی لەرێگەی توانای سەربازی و پێگەی کۆمەڵایەتییەوە بوو، تەنها سەرەك خێڵ یان شـــێخەکان بوون توانایان هەبوو ئەو موڵکایەتیە بۆ خۆیان بپچڕن. بێ ئەوانە ئەندامی خێڵەکان بێ پشـت دەبوون و نەیاندەتوانی بەشـی خۆیان بپچڕن. بۆ ئەوە سـەرەك خێڵ و ئەندامەکانی و شـێخ و موریدەکانی پێویستیان بە یەکتری هەبوو. هەروەها مانەوەی بنەمای کۆمەڵایەتی و ئایدۆلۆژی خێڵایەتی مەرجێکی گرنگ بوو بۆ یەکێتی نێوانیان. هەڵبەتە ململانێی نێوان شێخ و سەرەك خێڵەکان و هەڕەشەی بەردەوامیان لەسەر یەك، ئەو خێڵ و خەڵکانەیان زیاتر بە سەرکردەکانیانەوە گرێداوە <٨٥ ل١٢٠>.

بڵاوبوونـەوەی ســـەرمـایـەداری جیهـان و بـازاڕی فراوانی کراوە و تێکشـــکـانـدی بـەرهـەمـهێنـانی قوفڵدراوی خێڵایەتی و رکابەری بازاڕ و ترس لە باجکۆکەرەوە و ئیحتیکاری بازر لەلایەن توێژێك لە بازرگانی گەورەوە، لای زۆربی ئەندامانی خێڵەکان و پیشـەییەکان و مسکێنەکان هەڕەشـە بوو لە مان و نەمانیان. ئەو شێوازی ژیان و بەرهەمهێنانەی کە بەسەدان یان رەنگە هەزاران ساڵ لەگەڵی راهاتبوون و جۆرێك ئارامی پێ دابوون لەژێرهەڕەشـــەدا بوو. بۆیە ئەو بڵاوبوونەوەیە بەتایبەتی لە ناوچەیەکی دابڕاوی وەکو کوردســـتاندا وای لەو خەڵکانە دەکرد بۆ پارێزگاریکردنی خۆیان بچنە پاڵ ســـەرەك خێڵ یان شێخێك و جاری واهەیە کاربەدستانی بەهێزی دەوڵەتەکانیش.

لە هەمانکاتدا بڵاوبوونەوەی ســەرمایەداری جیهان و هاتنەناوەوەی غەیرە دین و بیروڕای عیلمانی و چاکسازی یاسایی و سیاسی هەڕەشە بوون لەسەر عورف و نەریتی خێڵایەتی و ئایدۆلۆژی ئیسلامی، کە فاکتەرێکی گرنگ بوو بۆ مانەوەی سیستمە کۆنەکە و چینوتوێژەکانی. بۆیە شێخەکانی کوردستان و

سەرەك خێڵەكان هەروەكو شا\سوڵتان و دەسەڵاتی ئایینی شیعە و سوننەی سەلەفی هەموو توانایەكیان بەكاردەهێنا بۆ ترساندنی خەڵك لەو هەڕەشەیە و كۆكردنەویان لە دەوری خۆیان<١٩ ل٧٧>.

بۆ زیاتر چوونە ناو باسەكەوە و تێگەیشتنی چۆنیەتی بەرێوەچوونی پرۆسەكەو لێردا هەندێ نمونە دێنینەوە. لەسەرەتای سەدەی نۆزدە جافەكان و خێڵەكانی تری دۆستیان لە دەوروبەری ١٠ هەزار رەشماڵی رەوەند و ٣ هەزار خێزانی نیمچە رەوەند پێكهاتبوون. بەڵام دوای سەد ساڵ لەژێر فشاری دەوڵەتەكاندا، بەخۆشی بێت یان ناخۆشی، بەشێكی زۆریان وازیان لە ژیانی رەوەندی هێنا و نیشتەجێبوون. بەشێك لەوانە بۆ ماوەیەكی زۆر بە نیشتەجێبوون رازی نەدەبوون و هەردەرفەتێكیان بۆ هەڵدەكەوت دەكەوتنەوە ژیانی رەوەندی.

لە ساڵەكانی ١٨٨٠دا بەشێك لە زەوییەكانی شارەزوور لەسەر بەگزادەكانی جافەكان تاپۆكرا. سنووری موڵكەكانیان لە ناوچەكانی خالیس و سەعدیە و خانەقینەوە هەتا هەڵەبجە و پێنجوینی گرتۆتەوە. بێجگە لەو زەویە كشتوكاڵیانە خاوەنی لەوەرگای گەورەبوون. بەشێكیان لە ئێران ماونەتەوە و بوونەتە خاوەنی زەوی كشتوكاڵی گەورە. ئەم خێڵانە تەنها نەبوونەتە خاوەن زەوی كشتوكاڵی، بەڵكو لەگەڵ زەوییەكاندا مسكێنەكانیشیان كەوتۆتە ژێر دەسەڵاتەوە.

ئەو خێلانە لەبەر گەورەیی و بەهێزیان و پەیوەندیی باشیان لەگەڵ دەوڵەتەكاندا، پۆستی حكومی و موچە و دیاریان پێدراوە. لە بەرامبەردا ئەم خێڵانە ناچاربوون ساڵانە باج بدەن بەو دەوڵەتانە و لەكاتی پێویستدا بەشداری شەڕەكانیان بكەن<٩٥ ل٩٤\٩٦ ل٤٦>.

دزەییەكان لە ناوچەكانی دەشتی هەولێر نیشتەجێبوون. ئەم خێڵە شەڕكەر نەبوون و لە رێگەی پەیوەندی دوستانەیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی لە كۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا یەكێ لە سەركردەكانیان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە پۆستی والی هەولێری پێبەخشرا. لەو رێگەیەوە بە پشتیوانی سوپای عوسمانی دەستیان گرتووە بەسەر بەشێكی زۆری زەوی كشتوكاڵی دەشتی هەولێر و لەرێگەی تاپۆو سەنەدەوە كردوویانە بە موڵكی خۆیان. دوای دارمانی دەوڵەتی عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە ساڵەكانی ١٩٢٠ دا پەیوەندی دۆستانەیان لەگەڵ ئەو دوڵەتە هەبووە و چەندین پۆستیان لە پەرلەمان و حكومەتدا پێدراوە<٨٥ ل١١٣>.

لە دوای ساڵەكانی ١٨٥٠ وە لە ناوچەكانی باكوری جزیرە خێڵی رەوندی دووری ناچاركراون لەو ناوچانە جێنشینبن. ئەمانە خێڵی گەورە و شەڕكەر و بەهێز بوون و چەكداری زۆریان هەبوو. لە رێگەی هەڕەشە و بەكارهێنانی هێزەوە توانیان زەویوزاری مەزنی بەپێتی ئەو ناوچانە كۆنترۆڵ بكەن و سەركردە و ئاغاكانیان لە رێگەی سەنەد و تاپۆوە ببنە خاوەن موڵك.

بێجگەلە مسکێنە ناخێڵەکییە کوردەکان، کە زۆرینەی دانیشتوانی ناوچەکە بوون، ژمارەیەکی زۆر لە ئاسوری هەر لە کۆنەوە خەڵکی ناوچەکەبوون. هەموو ئەوانەش لای ئەو خێڵە کوردانە حیسابی مسکێنیان بۆ کراوە و دەبوایە موڵکانە وسەرانەیان پێبدەن و لەکاتی پێویستدا بێگاریان بۆ بکەن.

بێگومان هەموو سەرەك خێڵ و شێخانی کوردستان دەرفەتی ئەوەیان بۆ دروست نەبوو، کە ببن بە موڵکدار و خاوەنی سامان و پۆستی دەوڵەت، بەڵکو بەشێکی زۆریان رووبەڕووی سەرکوتکردن و هەژاری بوونەوە. بەشێك لەو خێڵە رەوەندەکان، نەکو هەر نەبوونە خاوەن زەویوزار و مسکێن، بەڵکو بەهۆی باجی قورسی دەوڵەتەکان بەسەریانەوە و بەزۆر بردنی لاوەکانیان بۆ خزمەتی سەربازی رووبەڕووی هەژاری و نەخۆشی و بێ ئیشی بوونەوە. بەتایبەتی لە سالآنی سارد و لە کاتی پەتا بڵاوبوونەوە ژمارەیەکی زۆر ئاژەڵەکانیان مردار دەبوونەوە و خۆیان رووبەڕووی برسێتی و مردن دبوونەوە. بەشێك لەوانە دەبوونە مسکێن و شوانکار و پیاوی شێخ و ئاغاو دەسەڵاتداری دەوڵەت یان حەودالّی کار دەبوون و روویان دەکردە شارەکانی کوردستان و شارە گەورەکانی نمونەی ئەستەنبوڵ و بەغدا و تاران<١٩ ل٥٤>.

بوونی سەرەك خێڵ و شێخەکان بە موڵکدار و دانی پۆستی حکومی و ئەرکی باجکۆکردنەوە پێیان ململانێ و دوژمنایەتی خستە نێوان ئەوانەوە و بێزاری و هەژاری زۆرینەی خەڵکانی کوردستان. زۆرجار چارەسەری دوژمنایەتی نێوانیان لە رێگەی توندوتیژی و شەڕەوە یەکلایی بۆتەوە و پەنایان بردۆتە پەنا دەوڵەتەکان. ئەم پرۆسەیە مەسەلەی خۆفرۆشتن بە بێگانە و پاشکۆیەتی و ئەڵقەلەگوێیی لە ناویاندا زیادکرد و بووە دیاردەیەکی رۆژانەو کلتورێکی قبوڵکراو لە وڵاتەکەدا . ئەم عورفە نالەبارە زیاتر لە جاران رەگوریشەیان لە کۆمەڵگەکەدا داکوتی. ئەمە نەکو تەنها لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا باڵی کێشا بەسەر وڵاتەکەدا، بەڵکو پاشماوکانی بە درێژایی سەدەی بیست لە زۆر ناوچەی کوردستاندا هەر مایەوە و هەتا ئەمڕۆش ئەو نەریت و خاسڵەتانە لەناو هەندێ لە پارتە سیاسی و گروپ و پێکهاتەکاندا بە ئاشکرا دەبینرێت.

رۆژهەڵاتی ناوەڕاست،وەكو پێویست نەیتوانی سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەربگرێت و لەو رێگەیەوە سیستمێكی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و سەربەخۆ تیایدا دروست بێت، كە ببێتە بەشێكی بەهێز لەو سیستمە نوێیە، بەڵكو بە پێچەوانەوە بووە بە پاشكۆی ئەو سیستمە. لەگەڵ ئەوەشدا لە ناوچەكەدا چەندین مەڵبەندی ئابوری پاشكۆی بەهێز دروستبوو، كە ناوچەی جیاوازیان بە رێگەی جیاوازەوە دەبەست بە بازاڕی جیهانەوە و بوونە جێگەی سەرنجڕاكێشانی دەوڵەتە سەرمایەدارەكانی جیهان و كۆمپانیەكانیان<بڕوانە:بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە پاشكۆیەكی لاوازی كەپیتالیزم؟>.

بەهەمان شێوە كوردستانیش وەكو شوێنەكانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە پاشكۆی كەپیتالیزمی جیهان. بەڵام ئەوەی تایبەتمانداری بە وڵاتەكەدا ئەوە بوو كە مەڵبەندی ئابوری بەهێزی پاشكۆی تیایدا دروست نەبوو، كە سەرانسەری وڵاتەكە پێكەوە گرێدا و سەرنجی دەوڵەتە كەپیتالیستەكانی جیهان بەلای خۆیدا راكێشێ. بە پێچەوانەوە هەر بەشێكی وڵاتەكە بەجیا بەسترایەوە بە یەكێك لە سەنتەرە ئابورییەكانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە.

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ كوردستان و كاردانەوەكانی لە وڵاتەكەدا دەكرێ دابەشكرێ بە چەند قۆناغێكدا.قۆناغی نێوان ساڵەكانی ١٨٠٠-١٨٥٠، قۆناغی ساڵەكانی ١٨٥٠-١٨٦٩، قۆناغی ساڵەكانی ١٨٦٩-١٩١٨، قۆناغی ساڵەكانی ١٨١٨-١٩٢٥.

١- قۆناغی نێوان ساڵەكانی ١٨٠٠-١٨٥٠. وەكو چۆن میرنشینەكان كۆسپ بوون لە بەردەم چاكسازییەكانی دەوڵەتی عوسمانی و قارەجی ئێران و لەلایەن ئەوانەوە روخێنران، بەهەمان شێوە سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی داخراوی میرنشینەكانی كوردستان و دابەشبوونی وڵاتەكە بەسەر چەندین یەكەی لەیەك دابڕاودا رێگربوو لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و دروستبوونی شاری بازرگانی و زیادكردنی بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی بازرگانی، بۆیە دەوڵەتە كەپیتالیستەكان و كومپانیەكانیان تێكشكاندنی ئەو سنوورانەیان لە بەرژەوەندی خۆیاندا بینیوە.

ئەو ٥٠ ساڵە قۆناغی تێكشكاندی ئەو سیستمە و لەناوبردنی میرنشینەكان بوو. لەو ساڵانەدا وڵاتەكە رووبەڕووی شەڕ و ئەشكەنجە و كاولبوون و لاوازبوونی بەرهەمی كشتوكاڵی و ئاژەڵبەخێوكردن و بازرگانی بۆوە. بۆیە لەم قۆناغەدا لە زۆربەی ناوچەكانی كوردستان گۆڕانكارییەكی ئەوتۆ لە بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی بازرگانی و بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری روویندا. ناوچەكانی دەرەوەی دەسەڵاتی میرنشین و خێڵە گەورەكانی كوردستان نمونەی رۆژئاوای جزیرە و رۆژئاوای ئامێدی

بەهۆی دووریانەوە لە شـــەڕو ئاژاوەوە و زیاتر ســـەقامگیری تیایاندا بەهۆی کۆنترۆڵی دەوڵەت گۆڕانکاری زیاتر تیایاندا روویدا.

٢- قۆناغی ١٨٥٠-١٨٦٩. دەتوانیین بڵێیین بوژاندنەوەی بازرگانی لە ســاڵەکانی پەنجای ســـەدەی نۆزدەی کوردستان لە ئاستی بازرگانی سەرەتای سەەی نۆزدەی هەندێ شوێنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بوو. بە مانایەکی تر ئەو بۆژاندنەوەیە لە کوردستاندا زیاتر لە ٥٠ ساڵ کەوتە دوای شوێنەکانی ترەوە.
لەم قۆناغەدا دەســەڵاتدارنی دەوڵەتەکانی ئێران و عوســمانی لە پێناو زیادکردنی داهاتی باجەکانیان لە رووی ئیداری و سەربازییەوە هەتا رادەیەك توانیان کۆنترۆڵی زۆربەی شارەکانی کوردستان بکەن و ئاســانتر لە پێشــتر کۆنترۆڵی رێگە بازرگانیەکانی نێوان ئەو شــارانە و شــارە بازرگان و مەڵبەندە ئابورییەکانی ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاســت بکەن. ئەم کۆنترۆڵە رێگەی خۆشــکرد بۆ دەستپێکردنی بازرگانی لە وڵاتەکەدا<٩٨ ل٢٦>.

ئەو گۆڕانکارییانەی لە موڵکداری زەویوزاردا روویدا، کە تیایدا ســەرەك خێڵ و شــێخەکان بوونە خاوەن موڵکی تایبەتی خۆیان، بووە هۆکاری ئەوەی بەشــێك لەوانە زیاتر لە جاران دڵیان بە زیادبوونی بەرهەمهێنان بسـوتێت، بەتایبەتی بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی خواســتی هەرێمایەتی و دەرەکی لەسەر هەندێ بەروبوومی بازرگانی. ئەمانە تەماعی ئەو موڵکدارانەی کوردستانی زیادکرد بۆ پارە و ســەروەت پەیداکردن کەوتنە ئەوەی هەوڵ بدەن بەرهەمهێنانی کشــتوکاڵی زیاتر و فرەچەشــنتر بکەن و بەشێك لەوە هەناردەی بازاڕی دەرەوە بکەن.
نیشتەجێبوونی خێڵە کۆچەرییەکان و بەشداریکردنیان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا بە هەمان شێوە بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشــتوکاڵی. ســەرەڕای ئەوە ئەو نیشــتەجێبوونە بووە هۆکاری زیادبوونی مەساحەی زەوی کشتوکاڵی، چونکە زۆر زەوی کستوکاڵی هەبوو پێشتر بێ خاوەن بوون و بەکار نەهێنرابوون لە بەرهەمهێنیاندا. ئەگەرچی بەخێوکردنی مەڕوماڵات بەهۆی نیشــتەجێبوونی رەوەندەکانەوە لە هەندێ ناوچە کەمیکرد، بەڵام بەهۆی زیادبوونی خواســـتی هەندێ ناوچەی دەرەکی لەسەر ئەوانە لەم قۆناغەدا بەشێوەیەکی گشتی کەمی نەکرد.

بەهۆی هاتنی ژمارەیەکی زۆر لە کاربەدەســـتانی دەوڵەت و ســـوپا بۆ شـــارەکان و زیادبوونی ســـەقامگیری تیایاندا و هاتنی بازرگان و کاســبکار بۆیان، لە شـــارەکاندا خواســـت لەســـەر بەرهەمی کشـــتوکاڵ زیادیکرد و ئەوەش بووە فاکتەرێکی تر بۆ زیادبوونی بەرهەمی کشـــتوکاڵی و بوژاندنەوەی بازرگانی.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە هەتا دەهات زیاتر ناوەندی ئابوری بەهێز لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دروست دەبوون و هەتا دەهات ئاڵوگۆڕی بازرگانیان لەگەڵ دەوروبەریاندا زیادیدەکرد. بێگومان ئەمانە

کاریان کردەسەر کوردستانیش. گرنگترین ئەو سەنتەرانەی لەو بیست ساڵەدا کاریان کردەسەر بازرگانی کوردستان ئەستەنبوڵ و شارە بازرگانییەکانی تورکیای عوسمانی و شامی گەورە بوو. بۆیە لەم سالانەدا بێجگەلە دەستپێکردنی کەلوپەلی دەرەکی بەتایبەتی قوماش، هەندێ بەروبوومی کوردستان بە تایبەتی هەناردەکردنی ئاژەڵ و خوری و پێستە بۆ ئەو ناوچانە زیادیکرد.

بازرگانی دەرەوەی ئێران لەگەڵ ئەوروپا هەتا کردنەوەی قەناتی سوێس زیاتر لە رێگەی روسیا و دەوڵەتی عوسمانییەوە بوو. بەشێك لەوانە بە کوردستاندا تێدەپەڕی، بۆیە زیادبوونی سەقامگیری هەندێ رێگەوبانی کوردستان و رێکەوتنی ئەو دەوڵەتە لەگەڵ یەکدا هەتا رادەیەك کاریکردە بازرگانی کوردستانیش. هەتا ئەوسا کوردستانی رۆژهەلات زیاتر بە تاران و شارە بازرگانەکانی ناوەوەی ئێرانەوە بەسترابۆوە. لەو سالانەدا هەناردەکردنی مەڕومالات و خوری و پێستەی کوردستان بۆ ئەو ناوچانە زیادیکرد.

بوژاندنەوەی بازرگانی عێراقی عەرەبی و ناوچەکانی ناوەوەی سوریا دواکەوت. بەڵام لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە هەتا دەهات ئینگلتەرا زیاتر گوێی دەدایە بازرگانی نێوان عێراق و هیندستان لە رێگەی مینای بەسرەوە. بازرگانی لەو رێگەیەوە لە نێوان ١٨٦٠-١٨٧٠ دوو هێندەی لێهاتووە. لەم قۆناغەدا لەو رێگەیەوە بازرگانی لەگەڵ هیندستان و وڵاتەکانی کەنداو و دەریای سوور زیادیکرد. بێگومان ئەمەش هەتا رادەیەك کاریکردە سەر بازاڕگانی باشووری کوردستان. هەناردەکردنی هەندێ بەرهەمی وەکو خوری و گەنم و جۆ و هەنگوین و میوەی وشکراوەی وەکو گوێز و بادام و هەنجیر و هاوردەکردنی خورما و قاوەی یەمەن و مۆم و بوغورد و قوماشی هیندی لەو رێگەیەوە زیادیکرد<بروانە بەندی پێنجەم>.

لەگەڵ ئەوەی بازرگانی کوردستان لەم قۆناغەدا کەوتە جووڵە و هەندێ شاری کوردستان ژمارەی دانیشتوانی زیادیکرد و هەندێ رێگەوبان کە ئەو شوێنانەی بەسەنتەر و شارە بازرگانەکانی دەرەوەی دەبەستەوە سەقامگیرتر و ئارامتر بوو، بەڵام ئەو گۆڕانانە زۆر بەخاوی بەرەو پێش دەچوو و هێشتا زۆربەی شوێنەکانی وڵاتەکەی نەگرتبۆوە<٨٥ ل٦٠>.

بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ تەنها هەندێ ناوچەی نزیك هەندێ لە شارەکانی گرتەوە، تێکشکاندنی سیستمی بەرهەمهێنانی پیشەیی قوفڵدراوی وڵاتەکە و زیادبوونی بەرهەمی پیشەیی و پیشەسازی زۆر بە خاوی دەڕۆیشت بەڕێوە، ئەو بوژاندنەوە بازرگانییەی کە روویدا تەنها لە بازنەیەکی بچوکی دەوروبەری هەندێ لە شارەکان و رێگا سەرەکییە بازرگانیەکان بوو. ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچە و شارەکانی وڵاتەکەدا و گرێدانی ئەو ناوچانە هیچ گۆرانکارێکی ئەوتۆی بەسەر نەهات. دەتوانین بڵێین ئەم قۆناغە سەرەتای قاپی خستنە سەرپشت بوو بۆ تێکشکاندنی سنورە خێڵایەتییەکان لە وڵاتەکەدا و بەستنەوەی ناوچەکە بە بازاڕی جیهانەوە.

٣- قۆناغی ساڵەکانی ١٨٧٠-١٩١٨. لەم قۆناغەدا چەندین گۆڕانکاری مەزن لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەلانسی نێوان هێزە دەرەکیەکان و دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتدا روویدا، کە ڕاستەوخۆ کاری کردەسەر کوردستان و بوژاندنەوەی بازرگانی تیایدا<١١٦ ل٣١> و دروست نەبوونی مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆی بەهێز لە کوردستاندا و گرێدانی ناوچەکانی بە مەڵبەندی ئابوری دەرەکییەوە.

هۆکاری نەبوونی کوردستان بە مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆ بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ خاسڵەتە تایبەتیەکانی ناوخۆی وڵاتەکە و فاکتەرە خۆ ماڵیەکان. گرێدانی ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکە بە چەندین مەڵبەندی ئابوری دەرەکیەوە لەلایەکەوە بەندبوو بە خاسڵەت و فاکتەرە خۆماڵییەکانەوە و لەلایەکی ترەوە بەندبوو بەو گۆڕانکارییە مەزنانەی لە سەرانسەری دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ڕوویاندا. لێرەدا دەکرێ گرنگترین ئەو گۆڕانکارییانە لە چەند خاڵێکا کۆبکرێتەوە:

- کردنەوەی قەناتی سوێس ساڵی ١٨٦٩.
- لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دەستپێکردنی کۆنترۆڵی ناوچەکە لەلایەن بێگانەوە.
- بەهێزبوونی چەندین مەڵبەندی ئابوری پاشکۆ لە ناوچەکەدا.
- سەقامگیری زیاتری ڕێگەوبان و ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەر و بەکارهێنانی کەشتی هەڵمی.
- زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و زیادبونی خواست لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی و کەرەسەی خاو و کەلوپەلی پیشەسازی.
- دۆزینەوەو دەرهێنانی پترۆڵ لە هەندێ ناوچەدا<١١٣ ل٣٥>.

لە کتێبی(بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە پاشکۆیەکی لاوازی کەپیتالیزم؟)، بە تێروتەسەلی باسی ئەم گۆڕانکاریانە و کاردانەوەیان لەسەر دۆخ و پاشەڕۆژی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کراوە، بۆیە لێرەدا پێویست ناکات سەرلەنوێ لەسەریان بدوێین. ئەوەی لێرەدا باسی دەکەیان کاردانەوەی ئەوانەیە لەسەر کوردستان و چۆنیەتی بەرێوەچوونی پرۆسەکەیە لە وڵاتەکەدا.

کاردانەوەی کردنەوەی قەناتی سوێس لەسەر کوردستان دوو فاقی بوو. کردنەوەی ئەو قەناتە جۆشیدا بە بازرگانی دەرەوەی ئێران و بەسرەو عێراقی عەرەبی، کە بووە هۆکاری ئەوەی باشور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان زۆر خێراتر لە جاران بوژاندنەوەی بازرگانی تێکەوێت و بازاڕی داخراوی وڵاتەکە بکرێتەوە و فراوانتر ببێت و بەرهەمهێنان زیادبکات و ژمارەی دانیشتوانی وڵاتەکە بە خێرایی زیاد بکات.

لەهەمانکاتدا کردنەوەی ئەو قەناتە بازرگانی ئێرانی بە توندی بەست بە کەنداوەوە و هەتا دەهات وڵاتەکەی خێراتر دەبەست بە سیستمی سەرمایەداری جیهانداو لە پاڵیدا هەتا دەهات زیاتر لە جاران

بازاڕ و بازرگانی و بەرژەوەندی کوردستانی ڕۆژهەڵاتی بەو مەڵبەندەوە دەبەستەوە. پێشتر تەنها سنوورێکی سیاسی لە نێوان ئێران و دەوڵەتی عوسمانی و ڕۆژهەڵات و بەشەکانی تری کوردستاندا هەبوو، کە هێندە ڕێگرنەبوو لە هاتوچۆ و ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوانیان. ئەم گۆڕانکارییە پرۆسەی لەیەك ترازانی ئەو دوو بەشەی ئەوسای کوردستانی خێراتر کرد.

پێش بەهێزبوونی مەڵبەندی ئابوری بەسرە، بازرگانی باشووری کوردستان و ولایەتی موسڵ و هەتا ڕادەیەك بازرگانی کوردستانی ڕۆژهەڵات و ئێرانیش لە ڕێگەی موسڵ و حەلەب و ئەستەنبوڵ و ئەزمیرەوە بوو، بەڵام بەهێزبوونی ڕۆڵی بەسرەو نزیکی باشوری کوردستان و ولایەتی موسڵ لێیەوە وایکرد ڕێگا بازرگانییەکانی ئەم ناوچانەو هاوردەکردن و هەناردەکردن بەو ڕێگەیەدا بڕوات و پەیوەندی نێوان موسڵ و حەلەب و ئەستەنبوڵ بەرەو لاوازبوون بچێت. ئەمە هەتا دەهات پەیوەندی و بەرژەوەندی ئابوری باشووری کوردستانی لە شوێنەکانی تری کوردستان بەرەو دابڕین دەبرد.

کۆنترۆڵکردنی عێراق لەلایەن ئینگلتەراوەو سوریای گەورە لەلایەن فەرەنساوە بە تایبەتی لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانیدا هەتا دەهات ڕۆژئاوای کوردستانی زیاتر دەبەستەوە بە مەڵبەندی ئابوری شامی گەورەوە. ئەگەرچی فەرەنسا و ئینگلتەرا هاوپەیمان بوون، بەڵام لەهەمانکاتدا هەریەکەیان بەپێی توانای خۆی دەیویست بەشی خۆی بپچڕێت. دۆڕاندنی دەوڵەتی عوسمانی لەو شەڕەداو پلانی دابەشکردنی ناوچەکانی پێشووی دەوڵەتی عوسمانی دەرەوەی تورکیا ئەو پرۆسەیەی خێراتر کرد.

شکستهێنانی دەوڵەتی عوسمانی و قاجار و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابورییان لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا لەلایەکەوە وایکرد،کە دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و کومپانیا و بانکەکانیان بە هەوەسی خۆیان لە سەرانسەری ئەو دەوڵەتانەدا تەراتێن بکەن و رووبکەنە هەموو کون و قوژبنی ناوچەکە بە کوردستانیشەوە. ئەو کۆنترۆڵە لەهەمانکاتدا مەڵبەندە ئابورییەکانی نەکو لەرووی ئابوریەوە، بەڵکو لە رووی سیاسیشەوە لە جاران بەهێزترکرد. ئەگەرچی لەسەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا ئەو پرۆسەیە کۆسپی کەوتە بەردەم، بەڵام دواتر هەتا دەهات دەوڵەتانی هاوپەیمان لەو ناوچانەدا وجوودی سەربازیشیان بەهێزکرد. ئەمانە هەمووی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە کوردستان خێراکرد و لەهەمانکاتدا زیادبوونی دەستێوەردانی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و کۆمپانیەکانیان لە وڵاتەکەدا.

ئەگەرچی هەتا دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و داڕمانی دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵایەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست گۆڕانکاری ئەوتۆ لە ڕێگەوبانی کوردستاندا ڕووینەدا، بەڵام ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەر و هەندێ ڕێگەی وشکانی نوێ و بەکارهێنانی تەلگراف و بەکارهێنانی عەرەبانە بۆ بارکردن گەیشتە دەوروپشتی کوردستان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و پەیوەندی وڵاتەکەی لەگەڵ مەڵبەندە ئابورییەکاندا بەهێزترکرد.

بێگومان دۆزینەوەی پترۆڵ لە هەندێ ناوچەی باشووری کوردستاندا جێگەی سەرنج و تەماعی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و کەمپانیەکانیان بوو. لەسەرەتای سەدەی بیستدا لەو ناوچانەدا دەستیانکرد بە گەڕان بەشوێن پترۆڵدا، لەسەرەتادا لەلایەن هەندێ کومپانیای ئەڵمانیاوە دەستپێکرد. پلانی راکێشانی هێڵی شەمەندەفەری نێوان بەغدا و تورکیای عوسمانی و بەرلین پرۆژەیەك بوو بۆ زیاتر بەستنەوەی ئەو ناوچانە بەخۆیانەوە. لەگەڵ بەهێزبوونی پێگەی ئینگلتەرا لە باشووری عێراق و زیاتر بەستنەوەی ولایەتی موسڵ و کوردستانی باشوور بەو مەڵبەندەوە، چالاکی کومپانیەکانی ئینگلتەرا بۆ گەڕان بەشوێن پترۆڵدا لەو ناوچانە زیادکرد<١١٦ ل٣٥>. بەهۆی دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانییەوە ئەو پرۆسەیە گرفتی تێکەوت و بۆ زیاتر لە ١٠ساڵ وەستا. بۆ یەکەمجار ساڵی ١٩٢٧ لە ناوچەی کەرکوك پترۆڵ دەرهێنرا. گەڕان بەشوێن و دۆزینەوەی پترۆڵ لە باشووری کوردستان گرنگی ئەو ناوچانەی لای ئینگلیز زیاترکرد. ئەولەویەت لای ئەوان مسۆگەرکردنی کۆنترۆڵی دەرهێنانی پترۆڵ و فرۆشتن و رەوانەکردنی بوو بۆ بازاڕەکانی جیهان لە نزیکترین رێگەوە بە هەرزانترین خەرجی. یەکێ لە مەرجەکانی ئەوە، سەقامگیری کوردستان و کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانە بوو لایان<٩٦ ل٢٢٦>.

ئاماری ئەوتۆمان لە بەردەستدا نیە، کە بتوانین گۆڕانکاری و رێژەی زیادبوون و جۆری بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و پیشەیی و هەروەها رێژەی زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەو قۆناغەی ئەوسای کوردستاندا بە روونی بخەینە روو. ئەوەی دەتوانرێ لەوەدا بکرێت بەراوردکردن و خوێندنەوەی ئەو بابەتانەیە لە کۆی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەپێی ئەوە هەڵسەنگاندنی ئەو گۆڕانکارییانەی لەو بوارانەدا لە کوردستاندا روویداوە.

ئەوەی دەزانرێ ئەوەیە، کە زیادبوونی بەرهەمهێنان و جۆرەکانی زیاتر خۆی لە دانەوێڵە و ژمارەی ئاژەڵ و خوری و پێستە و رۆن و پەنیر و گوێز و بایام و میوەی وشککراوەدا بینیوەتەوە. بەرهەمی کشتوکاڵی هاوینە نمونەی توتن و لۆکە و برنج لە هەندێ ناوچە، کە سەرچاوەی ئاو تیایدا زۆربووە زیادیکردووە. نمونەی ئەو شوێنانە ناوچەکانی جزیرە و دەستەکانی رۆژهەڵاتی زاگرۆس و دەشتی دیاربەکر و شارەزوور و هەولێر و دەورو بەری زاب بووە. بەڵام زیادبوونی جۆر و قەبارەی ئەو بەرهەمانە لە کوردستاندا زۆر بە خاوتر لە شوێنەکانی تر رۆیشتووە بەڕێوە.

ئەوەی دەزانرێت لەو قۆناغەدا دانیشتوانی ئێران و ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی دوو هێندەی لێهاتووە. دانیشتوانی سێ ولایەتەکی عێراق لە نێوان ساڵەکان ١٨٦٧-١٩١٩ لە ١٢٥٠٠٠٠ کەسەوە زیادیکردووە بۆ ٢٦٩٤٠٠٠ کەس. بە مانایەکی تر دانیشتوانی ئەو ناوچانە لەو ماوەیەدا دوو هێندەی لێهاتووە. بەهۆی خاوی گۆڕانکاری لە کوردستاند رەنگە ئەو زیادبوونە تیایدا لەو رێژەیە کەمتر بێت. نابێت لە یادمان بچێت هەندێ شوێنە دەشتاییەکانی کوردستان کە دووربوون لە ناوەڕاستی وڵاتەکە

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری زووتر و خێراتر تیادا روویداوە، بۆیە لەو ناوچانەدا رێژەی زیادبوونی دانیشتوان زیاتر بووە.

ئامەد و بتلیس وڤان و هەولێر و موسڵ و سنە نمونەی شارە گەورەکانی کورستان بوون. لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا لە لایەکەوە مەڵبەندی بازرگانی و بەرهەمهێنانی پیشەیی بوون و لە لایەکی ترەوە چەقی کۆبوونەوەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان و جێگەی نیشتەجێبون شێخ و سەرەك خێڵە بەهێزەکان بوون. ئەگەرچی زۆربەی دانیشتوانیان کورد بوون، بەڵام بەشێك لە پێکهاتەکانی تری وڵاتەکە تیایاندا نیشتەجێبوون<٨٥ ل٥٧>.

شارەکانی کوردستان هێشتا لەچاو شارە بازرگانییەکانی شوێنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراستدا زۆر پچوکتر بوون، بەڵام لەچاو پێشتردا گۆرانکارییان بەسەر هاتووە. نمونەی ئەوە ساڵی ١٩٢٠ ژمارەی دانیشتوانی هەولێر ١٤٠٠٠، رەواندز ١٥٠٠، کۆیە ٥٠٠٠، ئاڵتون کۆپری ٢٠٠٠، مەخمور ١٠٠٠، سلێمانی دەوری ١٢٠٠٠کەس لەوانە ٢٠٠٠ خێزانی موسڵمان، ١٣٠ جوو، ٩ دیان و کلدانی و ٥ ئەرمەنی.ئەمە ئەوە پیشان دەدات، کە خەڵکی کاسپ و پیشەگەر لە کورد و پێکهاتەکانی تر لەو شارانەدا خڕبوونەتەوە. رەنگە شاری سلێمانی لەچاو زۆر لە شارەکانی تری کوردستان رێژەی پێکهاتەکانی غەیری کورد تیایدا کەمتر بوبێت، بەڵام بەپێی ئەم زانیارییانە هەتا رادەیەك ژمارەیان زۆر بووە<٧٧ ل١٧>.

بێگومان ئەو گۆرانکاریانەی بەسەر بەرهەمهێنانی پیشەیی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراستدا لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا هات، لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا لە کوردستانیش دەستیپێکرد. بەهۆی هەمان ئەو فاکتەرانەی سەرەوە پرۆسەی گۆرانکاری لەو کەرتانەشدا لە کوردستاندا زۆر بە خاوتر بەرێوەچوو. بەڵام بەهۆی زیادبوونی دانیشتوان و هەتا رادەیەك زیاتر فراوانبوونی بازارەکانی ناوخۆ و درەنگ گەیشتنی بەرهەمی ئەوروپی بە زۆربەی شوێنەکانی وڵاتەکە و تایبەتداری خواستی خەڵکەکە لەسەر جلوبەرگ و پێداویستی خۆماڵی، بەرهەمهێنانی پیشەیی لەسەرەتای سەدەی بیستدا زیادیکردووە. بەرهەمهێنانی شاڵ و کەوش و کڵاش و سابوون و پێستە و خوری و فەرش و بەرەو لباد و جاجم زیادیکردووە و وەرەشەکان گەورەتر بوون و بەشێکیان لە ماڵەکان یان لە لادێکاندا بەرهەم هێنراون. دیارترین پیشەسازیی سەرەتایی شار بریتی بوو لە چەخماخسازی، زەرەنگەری و دەباخچێتی.

بازارەکان و ئاڵوگۆری بازرگانی زیادیکردووە و شارەکانی کوردستان بەستراون بە شارە بازرگانی و مەڵبەندە ئابورییەکانەوە. لادێکان زیاتر بەستراون بە شارە نزیکەکانەوە و ئاڵوگۆری بازرگانی لە نێوان لادێ و شاردا زیادیکردووە. لە دوای تێکشکانی میرنشینەکان و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان و گەشەکردنی کاروباری بانکیەوە، هەمان دراوی ئێرانی لە بازارەکانی کوردستانی رۆژهەڵات و

عوسمانی له ناوچەکانی تری کوردستان بەکارهاتوون. زیاتر بەکارهێنانی دراو و ئاڵوگۆڕی بازرگانی ئاسانتر و خێراتر و فراوانتر کردووه.

ئەو گۆڕانکارییە ئابورییانەی لەم قۆناغەدا بەشـــی ئەوەی نەکرد وڵاتەکە ببێتە مەڵبەندێکی ئابوری پاشـــکۆی بەهێز. هۆکاری ئەمە لە لایەکەوە دەگەڕێتەوە بۆ خاســـڵەتی ســـەرمایەداری و چۆنیەتی بڵاوبوونەوەی و ڕۆڵی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت و لە لایەکی ترەوە بۆ خاسڵەتە تایبەتەکانی کوردستان دەگەڕێتەوە.

که دەوڵەتە ســـەرمایەدارەکان و کومپانیەکانیان ڕوویان کردۆتە کوردســـتان، لێرەش وەکو هەموو شـوێنەکانی تر بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان لەپێش هەموو شـتێکی تر بووه. ئەوانه خێرخواز نەبوون بۆ ئەوەی بێن کوردســـتان ئاوەدان بکەنەوەو پشـــتگیری خەڵکەکەی بکەن و دڵیان پێیان بســـوتێت. لەو ســـەردەمەدا ئامانجی ســـەرەکییان فرۆشـــتی کەلوپەلەکانیان و کڕینی کەرەســـەی خاوی هەرزان و وەرگرتنی ئیمتـاز بووه لـه پرۆژەی تـایبـەتیدا بـه مـەبـەســـتی گـەورەترین قـازانج بـه کورترین کـات و ئاسانترین شێوه<٩٦ ل٢٢٦>.

بۆ ئەو مەبەسته هەوڵی بەستنەوەی وڵاتەکەیان داوه به بازاڕ و سیستمی سەرمایەداری جیهان و کاریان کردووه، هەموو ئەو کۆســـپانە بشـــکێنن گه له ڕێگەیاندابووه. بۆئەوه ناچاربوون تەعامول لەگەڵ ئەو چینوتوێژ و پێکهاتەو هێزانەدا بکەن، که له وڵاتەکەدا هەبووه. ئەوەی له کوردستاندا لەبەردەستیاندا بووه بریتی بووه له ســـەرەك خێڵ و شـێخەکان و دەســـەڵاتداری دەوڵەتەکان لەو ناوچانەدا. لەڕێگای پاره و بەرتیل و دانی پۆسـت و دیاری و پەیوەندی شـەخسـییەوه توانیویانه بەشـێك لەوانه بکڕن یان لەڕێگەی هەڕەشه و بەکارهێنانی توندوتیژی کاروباری خۆیان بەڕێوەبردووه.

له کوردســـتاندا دەوڵەتێکی ناوەندی نەبووه، که ســـەرانســـەری وڵاتەکەی بەیەکەوه بەســـتبێت و بتوانن تەعامولی لەگەڵ بکەن. ئەو سەرەك خێڵ و شێخانه شورایەك یان ئەنجوومەنێکی هاوبەشیان نەبووه، که نوێنەرایەتی وڵاتەکه بکەن و مەرجی خۆیان بخەنه بەردەم ئەو دەوڵەت و کومپانیایانه. دەسەڵاتدارەکانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت له داهاتی باج و گەرەنتی پاڵپشـــتی ســـەرەك خێڵ و شـــێخەکانی کوردستان گوێیان نەداوەته هیچی تر<٩٨ ل٢٦>.

ئەو دەوڵەته کەپیتالیسـتانه و کومپانیەکان نه به ئەرکی خۆیان زانیوه کوردسـتان یەکخەن و ئابوری بەهێزکەن و بیکەن به مەڵبەندێکی ئابوری بەهێز و ڕەنگه لەو ســـەردەمەدا به بەرژەوەندی خۆشـــیان نەزانیبێت، چونکه ڕێگەی ئاســـانتر و هەرزانتریان لەبەردەمدا بووه. یان ڕەنگه لەبەر ســـروشـــتی داخراوی وڵاتەکه و توندوتیژی و ململانێی خوێناوی له ناوچەکەدا تواناشـــیان نەبوبێت به ئەرکێکی وا گەوره هەستن.

بەڵام لێرەدا پرســـیاری گرنگ ئەویە، ئایا ئەگەر کوردســـتان توانای هەبووایە ببێتە مەڵبەندێکی ئابوری پاشـــکۆی بەهێز لە بەرژەوەندی ئەو دەوڵەتە کەپیتالیســـتانە بووە؟ ئایا ئەگە وڵاتەکە هەروەکو بەســـرە، بەیروت، شـــام .. رووبەڕووی ئەوە بچوایە ببێتە مەڵبەندێکی ئابوری بەوشـــێوەیە ئەوانە دژی ئەوەســـتانەوە. بەپێی خاســـڵەت و رەفتاری ئەوانە بێگومان دروســـتبوونی مەڵبەندێکی بەو جۆرە لە بەرژەوەندی ئەواندا دەبوو و بەهیچ جۆرێك دژی نەدەوەستانەوە، چونکە دروستبوونی مەڵبەندێکی بەو جۆرە لە کوردستاندا هەموو ناوچەکەی پێکەوە دەبەست و رێگەی بۆ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و بوژاندنەوەی بازرگانی خۆشـــدەکرد. بۆیە لێرەدا رۆڵی فاکتەر و خاســـڵەتی تایبەتی ناوخۆی کۆمەڵگای کوردستان حەسمی چۆنیەتی و دەرئەنجامی پرۆسەی گۆڕانکارییەکانی کرد لە وڵاتەکەدا.

هۆکاری ســـەرەکی و گرنگترین فاکتەر، کەبووەهۆی ئەوەی کوردســـتان نەبێتە مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆی بەهێز، بەهێزی سیستمی خێڵایەتی بوو لە کوردستاندا. ئەگەرچی میرنشینەکان لە ناوچوون و سیستمی فیودالّی خێڵایەتی کوردی شکستی هێنا، بەڵام سیستمی خێڵایەتی و ئایدۆلۆجێتەکەی لەچاو زۆر شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەرمایەوە<١٩ ل٧٧>.

لە کۆتایی ســـەدەی نۆزدەهەم و ســـەرەتای ســـەدەی بیســـتدا لە باتی ئەوەی وڵاتەکە بەرەو مەڵبەندێکی ئابوری پاشـــکۆیی بچێت، بووە مەڵبەندێکی بەهێزی خێڵایەتی و پاشـــکۆی پاشـــماوەکانی حوکومڕانی فیودالّی خێڵایەتی و شا\سوڵتان. لە دوای دارمانی راپەڕینەکی ساداتی نەهرییەوە لە ساڵەکانی هەشتای ســـەدەی نۆزدەهەمدا هەتا دارمانی دوو دەوڵەتەکە دوای شـــەڕی یەکەمی جیهانی، بە شـــێوەیەکی گشـــتی وڵاتەکە بووە پاشـــکۆی دوو دەوڵەتەکە و بەشـــێك لە رێبازی هەوڵدان بۆ مانەوەی ســـیســـتمی فیودالّی خێڵایەتی و سالاری شـەریعەتی ئیسلامی لە حوکومرانیدا و دژایەتی کردنی چاکسازی و بزووتنەوەی دەستووری. بێگومان ئەمانە رێگربوون لە بوژاندنەوی بازرگانی و درستبوونی شاری بازرگانی بەهێز لە وڵاتەکەدا و زیادبوونی بەرهەمهێنان و گەشـــەکردنی بەرهەمهێنانی پیشـــەیی و پیشـــەســـازی سەرەتایی<٩٨ ل٢٨١>.

لەژێر سایەی دەسەڵاتی سەرەك خێڵ و شێخەکان و دەسەڵاتی خۆجێیی دەوڵەتەکان و دەستێوەردانی دوو دوڵەتەکە و دەوڵەتە بێگانەکان، ململانێ و دژایەتی لە نێوان ئەوانەدا بەردەوام بوو. ئەمانە بەردەوامیدا بە پچڕپچڕی وڵاتەکە و دابەشبوونی بەسەر چەندین ناوچەدا. ئەو دۆخە رێگر بوو لە بەستنەوەی شار و گوند و ناوچەکانی کوردســـتان پێکەوە و زیادبوونی هاتوچۆ و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێواندیاندا کە گرنگترین فاکتەرە بۆ بونیادنانی مەڵبەندی ئابوری.

بەشداریکردنی سەرەك خێڵ و شێخەکان لە شەڕوشۆڕی ناوخۆ و دەرەوەی دوو دەوڵەتەکە هەتا دارمانیان دوای شـــەڕی جیهانی، بێجگەلە ئەوەی بووە کاولبوونی وڵاتەکەو کوشـــتنی ژمارەیەکی زۆر لەخەڵکەکەی و لە براسا مردن و نەخۆشی بڵاوبوونەوە، بووە هۆکاری ئەوەی بەشێکی گەورەی گەنجە

بەرهەمهێنەرەکانی وڵاتەکە لە بەرهەمهێنان دابپچڕێن. ئەمانە بوونە هۆکاری کەمبوونەوەی بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی، کزی بازاڕ و خراپبوونی باری ئابوری و نابوتبوونی زۆربەی بازرگان و بەرهەمهێنەری شارەکان.

نەبوونی دەســـەڵاتەکی خۆماڵی بەهێز لە وڵاتەکەدا و لاوازی دوو دەوڵەتەکە لە کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکە و بەستنی ناوچەکانی پێکەوە، لەیەکدابڕینی ناوچەکانی کوردستانی زیاتر کرد. نە دەسەڵاتدارانی دوو دەوڵەتەکە نە سەرەك خێڵ و شێخەکانی کوردستان بەدرێژایی ئەو ساڵانە لە هەڵپەکردن بەولاوە بۆ زیادکردنی زەویوزار و ســـامانەکانی خۆیان هیچ کارێکیان نەکردووە بۆ دروســـتکردنی ڕێگەوبان و چاکسازی و ئاسانکاری بۆ گەشەکردنی ئابوری لە وڵاتەکەدا.

باج و ســـەرانەی قورس لە مسـکێن وزۆربەی بەرهەمهێنەر و بازرگانەکان وایدەکرد کە نەتوانن بەرهەمەکانیان زیادبکەن. بازرگان و پیشـــەگەرەکان دەرفەتیان بۆ دروســـت نەبوو، کە کەپیتاڵەکانیان بەهێزکەن و بەکاری بهێنن لە گەشـــەپێکردنی کاروبار و بەرهەمهێناندا. قۆرخکردنی بازرگانی لەلایەن هەندێك لەوە سەرکردانە و سەرانە سەندن و گەندەڵی و خۆبەشەریککردن لەگەڵ ئەو خەڵکەدا ژێرخانی ئابوری وڵاتەکەی خنکاندبوو.

لەهەمانکاتدا نەبوونی یان لاوازی ســیســـتمی بانکی، کە پاڵپشـــتی بەرهەمهێنەر بکات فاکتەرێکی تری گرنگ بوو. ئەوەی هەبوو زیادبوونی سەلەم بوو لەلایەن بەشێك لە سەرەك خێڵ و شێخەکانی ناوشار و هەندێ بازرگانی شـــەریکیان کە لەباتی ئەوەی ببێتە بەهێزبوونی بەرهەمهێنەر و کاســـب دەبووە هۆی ئەوەی بکەونە ژێر باری قەرزەوە و لە دواییدا لە دەســـتدانی زەوی و کاروباریان و نابووتبوون و دەربەدەربوونیان.

لەگەڵ ئەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی شـــارە گەورەکانی کوردســـتان لەگەڵ شـــارە بازرگانییەکانی ڕۆژهەڵات و مەڵبەندە ئابورییەکان لە کۆتایی ســـەدەی نۆزدەو ســـەرەتای ســـەدەی بیســـت هەتا دەهات زیادیدەکرد و ئەو ڕێگایانە سـەقامگیرتر دەبوو، بەڵام بازرگانی و ڕێگەی هاتوچۆ و بازرگانی لە نێوان شار و ناوچەکانی کوردستاندا هەر وەکو خۆی مایەوە. هەڵبەتە ئەم دیاردەیە هەر لەوساوە و بە درێژایی ســـەدەی بیســـت هەر بەردەوام بوو. ئەمە کاریگەری گەورەی هەبوو لەســـەر ئەوەی وڵاتەکە نەبێتە مەڵبەندێکی ئابوری<٨٥ ل٦٠>.

خاوبەڕێوەچوونی گۆڕانکاری لە کوردستاندا و نەبوونی وڵاتەکە بە مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆی بەهێز، لەهەمانکاتدا بەهێزبوونی مەڵبەندە ئابوریەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســت، وایکرد ناوچەکانی کوردســـتان بەپێی دوور و نزیکیان لەو مەڵبەندانەوە بەسـەر چەند ناوچەیەکدا دابەشـبن و هەتا دەهات هەریەکێکیان زیاتر ببەسترێتەوە بە یەکێ لەو مەڵبەندانەوە.

لاوازیی چینوتوێژی نوێ لە وڵاتەکەدا ١٨٥٠-١٩٢٥

دروســـتبوونی چینوتوێژی نوێی بەهێز لە کوردســـتاندا، کە لەو قۆناغەدا بۆ بەدیهێنانی گۆڕانکاریوەك پێویست بیانتوانیایە سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەرگرن، هەروەهابوونی بەرژەوندی و توانای ئەوانە لە گۆڕانکاریدا، لەهەمانکاتدا بوونی دەرفەتی گونجاو بۆ بەشدارکردنی ئەوانە لە بڕیارە ســیاســی و ئابورییەکاندا مەرجی ســەرەکی بوون، کە ســیســتمێکی بەڕێوەبردنی ســیاســی و ئابوری بەرفراواتر لە وڵاتەکەدا دروســتبێت و ببێتە بەشــێکی ســەربەخۆی بەهێزی کاریگەر لە ســیســتمی ســەرمایەداری جیهاندا. لەم خاڵەدا باســی چینوتوێژەکانی وڵاتەکە دەکەین و لە خاڵی داهاتوودا دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا.

لەبەر خاسـڵەتە تایبەتەکانی کوردسـتان، کە لا خاڵی پێشـوودا باسـمانکرد، گۆڕانکاری لە بنەمای کۆمەڵایەتی و چینوتوێژەکانی کوردسـتان و دروسـتبوون و بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ تیایدا زۆر لە دوای زۆربەی ناوچەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە بوو. لەراستیدا ئەو پرۆسەیە هەتا دەستپێکردنی جەنگی جیهانی زۆر بەخاوی بەڕێوە چوو. لە ســاڵەکانی ئەو شــەڕەشــدا ئەو چینوتوێژە نوێیانە تەواو زەرەرمەند و لاواز بوون و هەتا دوای ساڵەکانی ١٩٢٥ گۆڕانکاری ئەوتۆ لە ریزەکانیاندا روویندا.

لەگەڵ ئەوەی بەهۆی گۆڕانکاری لە موڵکایەتی زەویوزاردا چینێکی فیوداڵی موڵدار لە ســـەرەك خێڵ و شێخەکانی پیاوانی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان دروست بوون، بەڵام زۆربەی ئەوانە لەلایەکەوە بەهۆی لاوازی بـەرهـەمهێنـان و خـاویی ئـاڵوگۆڕی بـازرگـانی لـەگـەڵ بـازاڕی هـەرێمی و جیهـانیـدا زیـاتر بـەرهـەمیـان بۆ بـازاڕە بچوکـەکـانی نـاوەوەی وڵات بوو. ئـەوانـە نـەبوون بـە موڵکداری پـاشــکۆ،کـە بـە شــێوەیەکی فراوان بەرژەوەندی هاوبەش لەگەڵ دەوڵەتە کەپیتالیســتەکان و کۆمپانیەکانیان و بازرگانە گەورە پاشـکۆکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاسـتدا پەیداکەن. بۆیە زیاتر بەرژەوەندی خۆیان لە مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی دەبینیەوە و بەتوندی رووبەڕووی گۆڕانکاری دەبوونەوە.

توێژێکی بچوکی ئەوانە بە تایبەتی لە شـــارە گەورەکاندا و بەتایبەتی ئەوانەی لە بنەماڵە و خەڵکی نزیکی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان بوون بە رێژەیەکی کەم کەوتنە بەرهەمهێنان و ناردنی بەرهەمەکانیان بۆ دەرەوەی سـنورەکانی کوردسـتان،بەڵام زۆربەی ئەمانەش هیچ گرنگیەکیان نەداوە بە بەهێزبوون و گەشەکردنی وڵاتەکە<٨٥ ل٥٠٦>.

لـەو قۆنـاغـەدا بـازرگـانی گـەورە، کـە بـە کـاروبـاری بـازرگـانی هـەرێمـایـەتی و جیهـانـەوە خـەریك بوون، یان خەڵکی ناوچەکە نەبوون، یان خەڵکانێك بوون لەلایەن دەستڕۆیشتوەکانی شارە گەورەکان لە کاربەدەسـتانی دەوڵەت و سـەرەك خێڵ و شـێخەکان کاروباریان قۆرخدەکراو سـەرانەو باجی قورسـیان لێدەســەندرا. ئەم توێژە کاریان ســاغکردنەوەی کەلوپەلی دەرەکی بوو لە وڵاتەکەدا و هەوڵدانی کڕین و

هەناردەکردنی کەرەســـەی خاو بوو بۆ بازاڕەکانی جیهان بۆیە هیچ رۆڵێکی ئەوتۆیان نەبوو لە گەشەکردنی بەرهەمی پیشەیی و بازرگانی ناوخۆی وڵاتەکەدا<بەندی پێنجەم>.

لەبەرئەوەی شـــارەکانی کوردســـتان و بازرگانی ناوخۆ لە وڵاتەکەدا لە ســنووری ئەو شــار و بازاڕە بچوکانە دەرنەدەچۆ. بازرگانە خۆماڵیەکانیش، کە خەریکی کڕین و فرۆشتنی بەروبوومی کشتوکاڵی و پیشـــەیی ناوخۆ بوون، لەلایەکەوە بە پچوکی و لاوازی مانەوەوە، لەلایەکی ترەوە لەبەر باج و گومرگ و ســـەرانەی قورس و شـــەریکایەتی پێکردنی دەســـەڵاتداران هیچ قازانجێکی ئەوتۆیان بۆ نەدەمایەوە و کەپیتاڵی بچوکیان بەدەستەوە بوو بۆ کارکردن و ئیستسمارکردن.

بەهەمان شـــێوەی شـــوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـت لە کوردســـتانیش گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنەری پیشـەیی و پیشـەییدا دروست بوو. بەهۆی زیادبونی دانیشتوان و گەورەبوونی بازاڕی شـــارەکان و بەکارهێنانی دراوی زیاترەوە، گۆڕانکاری لە بنەمای کۆمەڵایەتی خەڵکانی پیشـــەیی و پیشەگەردا دروستبوو، بەڵام بە ئاستێکی کەمتر لە شوێنەکانی تر. لەهەمانکاتدا بەهۆی بەردەوامبوون لە بەکارهێنانی مســـکێندا لە بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵیدا و هەژاری و بێ دەســـەڵاتی مســـکێن و هەرزانی خەرجی کارپێکردنیان لە بەرهەمهێناندا، موڵکدارەکان هیچ گۆڕانکارییان لە بەکارهێنانی تەکنیك و ئامرازی بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵ نەدەکرد. هەمان ئامرازی کۆنی ســـادە بەکاردەهێنران، کە بەشـــی زۆریان بەدەســتی کۆڵکە پیشـــەییە ناشـــارەزاکانی لادێکان دروســـتدەکران. بۆیە لەگەڵ ئەوەی بەرهەمی کشـــتوکاڵی زیادیکرد، خواســـت لەســـەر ئامرازی نوێی بەرهەمهێنان لە بازاڕدا دروســـت نەبوو. بۆیە بەرهەمهێنانی کشـــتوکاڵی نەبووە هاندەرێك بۆ گەشـــەکردن و بەهێزبوونی بەرهەمی پیشـــەیی و پیشەسازیی سەرەتایی لە وڵاتەکەدا<٨٥ ل٥٠٥>.

لەم زەمینەیەدا، پیشەگەری شارەکان بە پچوکی مانەوە و پیشەسازیی سەرەتایی لە چەند بەرهەمێکی کەم زیاتر پەرەی نەســـەند.لەو کەرتانەی کە بەرهەمهێنان تیایاندا زیادیکرد وەرەشـــەی پاککردنەوە و بۆیەکردنی خوری و خۆشکردنی پێستە بوو. هەرەها بەرهەمهێنانی قوماشی و پێویستی تریتایبەت، کە تەنها بۆ دابینکردنی خواســـتی بازاڕی خۆماڵی بووهەتا رادەیەك زیادیکرد. نمونەی ئەوانە قوماش و جلوبەرگی شاڵ، کەوش و کلاش، جاجم و بەرماڵ، بەرەو لباد، پەنیر و رۆن.

نەپارستنی ماڵ و موڵکی خەلك و ناسەقامگیری و سەرانە و هەڕەشەی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان بەســـەر بازرگان و بەرهەمهێنەرەکاندا، لەلایەکەوە کەپیتال و تواناى کارکردنیانی لاوازدەکرد و لەلایەکی ترەوە لە ترسی ئەوەی پارە و ماڵ و موڵکیان لەدەست نەچێت ئەوەی هەیان بوو دەیانشاردەوە و هەڵیاندەگرت بۆ رۆژی رەشتر. هۆکاری ناودەرکردنی بازرگان و خاوەن پیشەی وڵاتەکە بە پیسکەیی و رەزیلی لەسەر ئەم بنەمایە بووە.

نمونه لەسەر کۆسپ لەبەردەم بازرگان و بەرهەمهێنەرانی کوردستان، بازرگانەکانی سلێمانی بوو کە بەدەست باج و گومورگ و سەرانەی قورسی بنەماڵەی شێخانی دەسەڵاتدارەوە بە رادەیەك بێزار بوون، کە هاواریان بردۆتە بەر خێڵی هەمەوەند، تا سنورێك بۆ دەسەڵاتی شێخان دابنێن لە شارەکەدا. ئەوانە بە دەنگیانەوەهاتن و شارەکەیان داگیرکرد. بەڵام دواتر لە رێگەی زەوی پێدان و ژن و ژنخوازییەوە هەمەوەند و بنەماڵەی شێخان رێکەوتن.

خێڵی دزەیی دەشتی هەولێر لەناو خۆیاندا ناکۆکیان هەبوو، بەڵام بەسەر دوو باڵدا دابەشبوون و هەریەکەیان کۆنترۆڵی کەرتێکی ئابوری ناوچەکەی کردووە. بەشێکیان خاوەنزەویوزاری کشتوکاڵی بوون و خۆیان لە شارەکاندا دەژیان و مسکێنە ناخێڵەکیەکان بەرهەمیان بۆ دەهێنان و بەشەکەی تریان لە شاری هەولێر و دەوروپشتی کاروباری بازرگانی و بانکەوانیان دەکرد و قۆرخی هەموو بازاڕیان کردبوو<٧٧ ل٢٣٠>.

بەکارهێنانی مسکێن لە لادیەکاندا و پچوکی کێڵگەی بەرهەمهێنان وایکرد،کە رێژەی ژمارەی کرێکارانی کشتوکاڵ لە کوردستاندا لە زۆر شوێنی تری ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەمتربێت. لاوازی گەورەبوونی وەرشەی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی هەمیسانەوە بووە هۆکاری ئەوەی ژمارەی کرێکاران لە شارەکانی کوردستاندا لەچاو ئەو شوێنانە کەمتر بێت.

ئازاردان و رووتاندنەوە و باج و سەرانەی قورس لەسەر پێکهاتە ناموسڵمانەکانی کوردستان لە زۆر ناوچەدا، نمونەی ناوچەکانی جزیرە، هەکاری، ناوچەکانی شکاك زەرەرێکی زۆریدا بە بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی لە وڵاتەکەدا. بەشێکی زۆری بازرگان و پیشەگەرەکانی کوردستان لەناو ئەو پێکهاتانە بوون. بەهۆی ئەو رەفتارانەوە بەشێکی زۆریان کوژران، یان دەربەدەری ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست یان جیهان بوون. بەشداریکردن لە کۆمەڵکوژیی و تاڵانکردن و دەربەدەرکردنی ئەرمەنییەکاندا هەمیسانەوە زەرەریدا بە بازرگانی و بەرهەمهێنانی پیشەسازی لە کوردستان و ناوچەکەدا. مانەوەی ئەوانە و گەشەکردن و بوونی پەیوەندی دۆستانە لەگەڵ ئەودراوسێیە گرنگەدا دەبووە فاکتەرێکی یاریدەدەر بۆ گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی سەرەتایی لە وڵاتەکەدا<٩٦ ل٢٨١\٨٥ ل٥٧>.

لە دوای دابەشبوونی کوردستان بەسەر چەند دەوڵەتدا لە ساڵی ١٩١٩ وە، خێڵە رەوەندەکان چیتر وەکو جاران نەیان دەتوانی ئەو سنورانە بشکێنن. بێجگەلە گەرمیان و کوێستان کردن کاری کاروانچێتی و بازرگانی لە نێوان ئەو ناوچە لە یەك دابراوانەیان کردووە. بە گەشەکردنی ئابوری و بوژاندنەوەی بازرگانی لە وڵاتەکەدا و ئاسانکاری لەوەدا دەکرا ئەو خێڵانە رۆڵی زیاتر ببینن لە کاروباری بازرگانیدا و هەندێکیان ببنە توێژێکی بازرگانی چالاك<٩٨ ل١١٣>. بەڵام ئەو سنورانە هەر وەکو سنووری پێشووی نێوان میرنشین و دەسەڵاتی شێخ و خێڵە دەسەڵاتدارەکان رێگربوو لەوە.

ئەم زەمینەتە رێگەی خۆشـــکرد، کە بە دزێوە و لـە رێگەی دانی بـەرتیل یان بـەکارهێنانی هێزەوە بەردەوام بن بە کاروباری ئاڵوگۆڕی بازرگانی کە بە قاچاغچێتی ناســراوە. ئەم پرۆســـەیە بە درێژایی سەدەی بیست و هەتا ئێستاش کەم یان زۆر هەر بەردەوامە. قاچاغچێتی دەلیلی نەبوونی بازاڕی ئازاد و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆی ئازادە لە نێوان ناوچە و وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاســـتدا، کە کۆسپێکی گەورەیە لەبەردەم پێشکەوتنی ئابوری ناوچەکەدا.

بەتایبەتی لە ناوەڕاستی سـەدەی نۆزدەوە، بەشـێك لە کوڕانی توێژە ئۆروسـتۆکراتەکانی کورد لە سـەرەك خێڵ و شێخ و کاربەدستە دەوڵەمەندەکان بە مەبەستی خوێندن و ژیانێکی خۆشتر یان کارکردن لە دامودەزگای دەوڵەتی عوســمانی و ئێراندا روویانکردە شــارە گەرەکانی وەکو تاران و ئەســتەنبوڵ و قاهیر و بەیروت یان شــارەکانی ئەوروپا. ئەمانە لەو شــوێنانە توێژێکی ئۆروســتۆکراتی رۆشــنبیری کوریان لێ درست بوو. لەگەڵ ئەوەی ئەمانە کورد بوون، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی لە کۆمەڵگاو خەڵکی کوردستان دابڕاو بوون.

دوای داڕمانی دوو دەوڵەتەکە، بەشـێك لە کاربەدەســتە کوردە کۆنەکانی ئەو دەوڵەتە، کە لە دەزگا سەربازی و ئیدارییەکاندا کاریان کردبوو چی تر لە دامودەزگای دەوڵەتە نوێیکاندا وەکو جاران جێگەیان نەبۆوە و گەڕانەوە بۆ شـــوێنە کۆنەکانی خۆیان لە کوردســـتاندا. ئەمانە و کوڕەکانیان توێژێکی نوێیی خوێندەوار، یان رۆشـنبیریان لێ دروسـتبوو و کەوتنە کارکردن لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتدا لە ناوچەکانی کوردستادا. ئەمانە هەوێنی توێژێکی برژوای بچوکیان لێ دروستبوو<٨٥ ل٥٠٦>.

لاوازی دەرفەتی بەشداریکردن لە چاکسازی و بڕیارداندا ١٩٠٦-١٩٢٥

لەبەرئەوەی دەوڵەتێکی ناوەندی ناوچەکانی کوردســتانی پێکەوە نەدەبەســتەوە، ناوچەکانی لەیەك دابڕاو بوون و پاشکۆی دوو دەوڵەتەکە بوون، دەبێت لە دوو ئاستدا باسی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاردان و پرۆســـەی چاکســـازیدا بکەین. بەشـــداریکردن لە ناوخۆی کوردســـتان و بەشـــداریکردن لە رێگەی دەمودەزگای دوو دەوڵەتەکەوە.

لەبەرئەوەی کۆمەڵگەکە لەناو خۆیدا بەســەر پێکهاتە و چینوتوێژی جیاوازەوە دابەشـبوو، لە ناوچەکەدا چەندین ئەکتەر و هێز و رێبازی گۆڕانکاری جیاواز هەبوو، بەهەمان شـێوە لە کوردســتانیشــدا گرفتی بوونی دەرفەت لە بڕیاردان و هەڵبژاردنی رێبازی گۆڕانکاری جیاواز هەبوو.

لەگەڵ ئەوەی لە کۆتایی سـەدەی نۆزدە و سـەرەتای سـەدەی بیسـتدا میرنشـینەکان لەناوچووبوون، بەڵام بەهۆی سروشتی تاکڕەوی و توندڕەوی سـەرەك خێڵ و شێخەکانەوە، کە کۆنترۆڵی کوردستانیان

کردبوو، هەروەها بەهۆی ئەوەی ئەوانە بە شێوەیەکی گشتی پاشکۆ و هاوپەیمانی دوو دەوڵەتی فیوداڵی خێڵایەتێکە بوون، هیچ گۆڕانکاریەك لە دەرفەتی بەشداریکردن لەبڕیارداندا روویندا.

لەبەرئەوەی کوردستان دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەشی تێدا نەبوو، شورایەك یان ئەنجوومەنێکی هاوبەش نەبوو لە ڕێگەیەوە ئەو دەسەڵاتدارانەی کوردستان لە ڕێگەی راوێژکاری و دەنگدانەوە بڕیاری سیاسی و ئابوری بدەن، هەر وەکو جاران هەر یەکێ لەوانە تاکڕەوانە بڕیاری رەهای لە ناوچەکەی خۆیدا دەدا. لەبەر ملمانە و دوژمنایەتی نێوانیان بە لاوازی مابوونەوە و هەر یەکەدەچوونە پاڵ یەکێ لەو دەوڵەتانە یان کڕنۆشیان بۆ دەوڵەت و هێزە بێگانەکاندەبرد، کە پشتگیرییان بکەن و لە بارامبەردا دەبوونە پاشکۆ و ئەڵقە لەگوێی ئەوان.

نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و ئابوری ناوخۆی کوردستاندا، لە پاڵ لاوازی چینوتوێژە نوێیەکاندا، فاکتەرێکی تری سەرەکی بوو کە کۆمەڵگەی کوردستان نەیتوانی رێبازی بونیادنانی سیستمێکی نوێیی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بگرێت و ببێتە بە بەشێکی سەربەخۆ و کاریگەر لە سیستمی کەپیتالیستی جیهاندا.

لەبەر لاوازی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و لاوازی چینی بازرگانی گەورە و فیوداڵی موڵکداری پاشکۆ بۆ سەرمایەداری جیهان و لاوزی دەرفەتیان لە بڕیارداندا لەسەر رێبازی گەشەکردنی ئابوری و سیاسی وڵاتەکە و راکێشانی سەرنجی دەوڵەتە کەپیتالیست و کومپانیەکانیان، بڕیار لەسەر دوارۆژی وڵاتەکە دواتر کەوتە دەست دەوڵەتە کەپیتالیستە بێگانەکانەوە.

لەبەر ئەو فاکتەرانە کۆمەڵگەی کوردستان، هەموو پێکهاتە و چینوتوێژە کۆمەڵایەتەکانی بە درێژایی ئەو قۆناغە بە لاوازی و پچڕپچڕی و بێ دەسەڵاتی مانەوە. بڕیاردان لەسەر ژیانیان، بوون و نەمانیان و پاشەڕۆژی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە کەوتە دەست بێگانە. لەگەڵ ئەوەی گۆڕانکاری گەورە لە ناوچەکەدا روویدا و لە سەرەتای سەدی بیستدا بزووتنەوەی دەستوری لە هەردوو وڵاتەکە کەوتە جۆش، بەڵام لەبەر ئەو فاکتەرانە بەشداریکردنی هەموو پێکاهاتەو چینوتوێژەکانی کوردستان رۆڵێکی لاواز و ناکاریگەریان هەبوو لەو بزووتنەیەدا.

لەباتی ئەوەی رۆڵی وڵاتەکە ببێتە فاکتەرێك بۆ بەهێزکردنی ئەو بزووتنەیەو بونیادنان یسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر لە ناوچەکەدا کە لە پاڵیدا بتوانن لە ڕێگەی بەشداریکردن لە بڕیارداندا مافە دیموکراتی و چارەنوسیەکانی خەڵکانی کوردستان و پێکهاتەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە دەستورێکی نوێدا بچەسپێنن، بوونە ڕێگر لە گۆڕانکاری و چاکسازی یاسایی و سیاسی و پاڵپشت بۆ مانەوەی دەسەڵاتی شا\سوڵتان و سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی.

بەشداریکردنی خەڵکانی کوردستان لە بزووتنەوەی دەستوری دوو دەوڵەتەکەدا لە دوو ئاست و دوو رێبازی لەیەك جیاوازی هەبوو. ئاستێکیان بەشداریکردنی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی ناوخۆی وڵاتەکە

بوو لە پرۆسەکەدا و ئاستی دووەم بەشداریکردنی هەندێ کەسایەتی و گرووپی کورد بوو تیایدا لە دەرەوەی ناوچەکانی کوردستان. لە هەردوو ئاستەکەدا دوو ڕێبازی جیاوازی هەبوو. ئەوانەی لەگەڵ چاکسازی یاسایی و سیاسی بوون و ئەوانەی دژی بوون<١١٦ ل٨٢\٩٧ ل٦٨>.

هەڵبەتە لە بەرلاوازی چینوتوێژە نوێیەکان لە وڵاتەکەدا و کۆنترلی وڵاتەکە لەلایەن سەرەك خێڵ و شێخەکان و کۆنترۆڵی زۆر لە شارەکان لەلایەن دەستوپێوەندی شا\سولتانەوە، ڕێبازی دژایەتیکردنی بزووتنەوەی دەستووری و چاکسازی لە کوردستاندا بە تەواوەتی لە سەرانسەری وڵاتەکەدا زاڵ بوو. زۆربەی دەسەڵاتدارانی کورد لە دەوڵەتی عوسمانیدا چونەتە ژێر چەتری بزاڤی کۆمکاری ئیسلامی سوڵتانەوە، کە لە پێناوی یەکخستنی موسڵمانان و مانەوەی خەلافەت و هێشتنەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی دامەزرابوو<٩٦ ل١٨٤\١٠٥ ل٢٨٦>.

بەشێك لەو سەرەك خێڵ و شێخانە وەکو توێژێکی کۆنسەرڤەتیف پاڵپشتی بزووتنەوەی دەستوریان کردووە، بەڵام زۆربەیجار مەبەست لەو بەشداریکردنە چاکسازییکردن نەبووە، بەڵکو لە دژایەتیکردنی شێخێك یان خێڵێکی تربووە، کە دژایەتی بزووتنەوەکەی کردووە یاخود بۆ دەستکەوتی تایبەتی بووە لە ناچەکەیدا<٩٥ ل٩٤\٧٧ ل٢١٧>.

لە هەندێ شارەکانی کوردستاندا خەڵکی نزیك لە بنەماڵە وەجاخزادەکان و شێخەکان و هەندێ فەرمانبەری دەوڵەت یان خوێندەواری توێژەکانی سەرەوە، کە خۆیان بە بلیمەت زانیوە و ویستویانە بە ناوی پشتگیریکردن لە ناوچەکانیان پێگەی خۆیان بەرزکەنەوە. ئەمانە بەسوکی سەیری چینوتوێژەکانی خوارەوەی کۆمەڵگایان کردووە و هیچ حیسابیەکیان بۆ نەکردوون. هەماهەنگی شا\سوڵتان یان گەنجە تورکەکان یان بزووتنەوەی دەستوری ئێرانیان کردووە بۆ پچڕینی پۆست و پایەی دەوڵەت. لە کاتی لێقەوماندا پشتیان کردۆتە خەڵکو هاریکاری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکانیان کردووە<٨٥ ل٥٠٦>.

ئەو سەرەك خێڵ و شێخانە مەسەلەی بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا لە ڕوانگەی عورفی خێڵایەتییەوە بینیوە. ئەویش لە ڕێگەی وەرگرتنی پۆست و پایەی ئیداری و سەربازی و بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکان و وەرگرتی زەویوزار و سامان و ناودەرکردنەوە.

کە ساڵی ١٩٠٨ شۆڕشی دەستوری لە دەوڵەتی عوسمانی ڕوویدا شێخەکانی سلێمانی دژی وەستان و پاڵپشتی سوڵتان و مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتیان کرد. بازرگانەکانی سلێمانی یاداشتیان بۆ حکومەتی نوێی ئەستەنبوڵ نارد و تیایدا داوایانکرد لە زوڵمی شێخەکان نەجاتیان بدەن. بە بڕیاری ئەستەنبوڵ بنەماڵەی شێخان دەسەڵاتیان لێ سەندرایەوە و لە شار دوورخرانەوە. بەڵام دوای شکستهێنانی شۆڕشی دەستوری، سوڵتان ئەوانەی گەڕانەوە بۆ سلێمانی. هەر لە دوای گەڕانەوەیان ئەو بنەماڵەیە کەوتنەوە تۆڵەسەندن لە بازرگان و کاسبکار و بەرهەمهێنەرەکانی شارەکە<٨٥ ل٥٠٥>.

شێخەکانی بەرزان شێخی پەیڕەوی نەقشبەندی بوون و لە ڕێگەی موریدەوە بوونەتە شێخ، نەکو پشتاوپشت. ساڵی ١٩٠٣هەندێ چاکسازییانکرد، لەوانە دابەشکردنی هەندێ زەوی بەسەر ئەندامی خێڵەکەیاندا، نەهێشتنی مارەیی و بەزۆر کچ بە شوودان. دروستکردنی مزگەوت لە گوندەکان، لە هەر هۆزێك هێزێکی چەکداریان دروستکرد. کە ساڵی ١٩٠٨ شۆڕشی دەستوری روویدا، چەند داواکارییەکیان خستە بەردەم ئیتیحادییەکان. لەوانە بە کوردی خوێندن و کردنی کوردی بە زمانی فەرمی بادینان، کاربەدەستانی دەوڵەت زمانی کوردی بزانن، بەکارهێنانی شەریعەتی ئیسلام لە حوکومڕانی و باجداندا. ئیتیحادیەکان وەڵامیان نەدانەوە، بەڵام دوای شکستهێنانی شۆڕشی دەستوری لە ساڵی ١٩١٢ وازیان لە داواکارییەکانیان هێناو پەیوەندییان لەگەڵ سوڵتان باشبوو. کە ساڵی ١٩١٤ سەرلەنوێ ئیتیحادییەکان حوکمەتیان پێکهێنا، بەهۆی زیادکردنی باج لەسەریان گرژی کەوتە نێوانیان. دواتر سوپای عوسمانی دەستیگرت بەسەر ناوچەکەدا<٨٥ ل٣٤٥>.

هەڵبەتە داواکاری و هەوڵدانی چاکسازی بچوك لە هەندێ شار یان ناوچەی بچوکی وڵاتەکە جار بەجار روویداوە، بەڵام ئەوانە لە پێناوی گۆڕانی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا نەبووە و داواکاری بچوك بوون و لە سنورێکی بچوکدا بەلاوازی ماوەتەوە و هیچ هەماهەنگییەك لە نێوان ناوچەکاندا نەبووە.

لاوازیی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی ئێران و کۆنترۆڵی باشوور و باکووری وڵاتەکە لەلایەن ئینگلتەرا و روسیاوە، وایکرد کە لە ساڵەکانی ١٩١٠لە زۆر شوێنی وڵاتەکە و بەتایبەتی کوردستان رۆڵی هەندێ سەرەك خێڵ و شێخ و پیاوانی بنەماڵەی قاراج زیاد بکات و بەهەوەسی خۆیان ئەو ناوچانە کۆنترۆڵ بکەن و هەریەکەیان بەپێی توانای خۆی گەورەترین بەش بۆ خۆی بپچڕێت. کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە لەلایەن ئەوانەوە دەرفەتی بەشداریکردنی خەڵکی ئەو ناوچانەی لە ناوخۆ و دەوڵەتی ئێراندا کەمتر کردبۆوە<٩٦ ل٥٦>.

ساڵەکانی ١٩١١ لە ئێران خێڵە کوردەکان دابەشبوون بەسەر دوو باڵەوە. هەندێکیان نمونەی سەرەك خێڵەکانی جاف و لوڕ و کەلهور پشتگیری شا و بەردەوامی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتیان دەکرد. بەشێکی تریان لەگەڵ بزووتنەوەی دەستوریدا بوون ، نمونەی ئەوانە هەندێ خێڵی دەوروبەری کرماشان و خێڵی سەنجاوی و بەشێکی زۆر لە بەختیارییەکان. هۆکاری سەرەکی دابەشبوونی زۆربەیان بەسەر دوو باڵدا زیاتر بۆ بەربەرەکانی نێوانیان ئەوانە لە پێناوی بەهێزکردنی دەسەڵات خۆیان و پچڕینی گەورەترین رێژەی زەویوزار و داهاتی ئابوری نەوەك ململانێ بووبێت لە پێناوی چاکسازی و گەشەکردنی کۆمەڵگەدا<١٠٥ ل٣١٨\١١٦ ل١١٥>.

سەرۆکی خێڵەکانی شکاك لە ساڵەکانی ١٨٠٨ یەکێك بوو لەوانەی کە پشتگیری بزووتنەوەی دەستوری کرد. بۆ ئەوەی لە بزووتنەوەکە دووریخاتەوە،شای ئێران قەولی پێدا کە پێگەی لەو ناوچانەدا

بەهێز بکات و بەفەرمی بیکات بەسەرك خێڵەکانی شکاك. هەڵبەتە ئەویش بە خۆشحاڵیەوە پێشنیازەکەی شای پەسندکرد. دواترشا دەعوەتی کرد بۆ لای خۆی و لەوێ کوشتی. بەکوشتنی سەرکردەکەیان خێڵەکانی شکاك بۆ چەندین ساڵ پەرتەوازە بوون و بەشێکیان پەنایان بردەبەر دەوڵەتی عوسمانی<١٠٥ ل٢٨٦>.

پێشتر دەوڵەتی عوسمانی لەسەر بنەمای فیوداڵی خێڵایەتی دامەزرا بوو، کە تیایدا بنەماڵەی عوسمانی و سوڵتان دەسەڵاتی رەهای هەبوو بەسەر هەموو پێکهاتەکانی دەوڵەتەکە بە تورکەکانیشەوە. بێجگەلە دەستەبژێری دەسەڵاتدارەی دەوڵەت هەموو ئەوانە بە کاربەڕێوەبەر یان رعیەت حسابیان بۆ کراوە. بەڵام بە بەهێزبوونی ئیتیحادیەکان و قەڵەوبوونی برجوای تورکی لەسەر حسابی بەرهەمهێنەر و بازرگان و خاوەن کەپیتالە ناموسڵمانەکان و بەپلەی یەکەم ئەرمەنییەکان لەو ساڵانەدا سروشتی حکومەتەکە، نەکو دەوڵەتەکە، بەرەو ناشونالیزمی نەژادپەرستی تورك ملی نا.

ساڵی ١٩٠٨ بەهۆی بەشداریکردنی چەندین خێڵ و شێخ و توێژی کوردەوە لە دژایەتیکردنی ئەرمەنییەکان، دەمارگیری ناشونالیزم لەناو هەندێ کوردا بەهێز بوو. دواتر ئەوە رووی وەرگێڕاو بووە هۆکاری دروستبوونی بزووتنەوەیەك، کە داوای جۆرە ئۆتونۆمییەکی بۆ کورد دەکرد.

سەرەك خێڵە کوردەکان بەهۆی دۆستایەتیان لەگەڵ سوڵتان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی و بەرژەوندی تایبەتی خۆیان لە تاڵانیدا،لە کۆتایی سەدەی نۆزدە بەشداریان لە کۆمەڵکوژیی ئەرمەن کردو دواتر ساڵەکانی ١٩١٥، کە تیایدا نزیکەی ٢ ملیون ئەرمەنی راگوێزران و نێوان ٥٠٠هەزار هەتا ملیۆنێك کوژران. ئەرمەنییەکان خەڵکی رەسەنی ناوچەکەن و بەشێك لە تورکیا وڵاتی ئەوانە. بەشداریکردنی ئەو خێڵە کوردانە لە کۆمەڵکوژی ئەرمەنییەکاندا تەنها زیانبەخش نەبوو بۆ ئەو میللەتە، بەڵکو دەرفەتی بەشداریکردنی میللەت و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی ناوچەکەی لە بڕیارداندا لاوازکرد و بووە یەکێك لەو فاکتەرانەی کوردستانی کردە ژێردەست و دابەشبوو و پاشکۆ<٨٥ ل٢٧٠>.

لە ئەستەنبوڵ و قاهیرە و هەندێ پایتەختەکانی ئەوروپا ژمارەیەك توێژی ئۆروستۆکراتی کورد هەبوون. ئەوانەی ئەوروپا زیاتر خەڵکی خوێندەواری رۆشنبیربوون و ئەوانەی ئەستەنبوڵ پۆستی ئیداری و سەربازییان هەبوو لە دەوڵەکەدا. ئەمانە خەڵکێکی زۆریان لە کوڕ و خزم و کەسوکار لە دەوربوو. ئەمانەش هەر وەکو خەڵکانی کوردستان لە دوو پاڵ پێکهاتبوون<٨٢ ل٧٢>. بەشێکیان پشتگیری سوڵتان و مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتیان دەکرد. ئەمانە ئەگەر داخوازیشیان بووبێت لە بازنەی ئەو دەوڵەتە و بەرژەوندی خۆیان دەرنەچووە. بەشەکەی تریان لایەنگیری بزووتنەوەی دەستووریان دەکرد.

لەسەرەتادا توێژێك لەوانە لە ئەوروپا و ئەستەنبوڵ لەگەڵ گەنجانی تورك و دواتر ئیتیحادییەکان لە بزووتنەوەی دەستوریدا چالاکی وهاریکاریان هەبوو. بەهۆی گۆڕانگاری لە ریزەکانی ئیتیحادییەکان و

گرتنی ڕێبازی نەژادی نەتەوایەتی تورك و بەهێزبوونی باڵی ســـەربازی تیایاندا، لەو ڕێکخراوانەدا توانای بەشداریکردن و بڕیاردانی ئەو کەسایەتییە کوردیانە کەمیکرد. لێدانی ئەرمەنی و پێکهاتەکانی تر لەلایەن ئیتیحادییەکانەوە، زۆر هاوپەیمان و دۆســـتی ئەو کوردانەی نەهێشـــت و لاوازیکردن<٧٧ ل٢١٤>.

بۆ یەکەمجار ســاڵی ١٩٠٨ لە ئەســتەنبوڵ ڕێکخراویکی ناســونالیســتی کورد بە ناوی (جەمعیەی تەعاون و تەرەقی کورد) دروســتبوو. ئەمانە توێژێکی ڕۆشــنبیر بوون لە بنەماڵە ئۆروســتۆکراتەکانی بەدرخان و بابان و نەهری. پەیوەندی ئەوتۆیان بە خەڵکی کوردستانەوە نەبوو. زیاتر بۆ ناودەرکردن و بەرژەوەندی خۆیان کاریان دەکرد. تورکە لاوەکان هەر لە دوای بەهێزبوونیان ئەم ڕێکخراوەیان قەدەغەکرد، بە تۆمەتی ئەوەی کە ئۆروستۆکرات بوون و نزیك بوون لە سوڵتانەوە و دژی چاکسازی بوون و هەروەها کورد بوون و خۆیان لە تورك جیادەکردەوە.

ســاڵی ١٩١٢ کۆمەڵەی خوێندکارە کوردەکان بەناوی(هیڤی) دامەزرا. لەناو ئەمانەدا وەجاخزادە کەمتر بوو. خەڵکانی وردە برژوا بوون و لە دامودەزگاکانی دەوڵەتی عوسمانیدا لە ئەستەنبوڵ کاریان دەکرد. زیاتر لە گێژاوی ڕۆمانســـی نەتەوایەتیدا دەخولانەوە و چاویان لە لاوە تورکەکان دەکرد. هیچ پەیوەندییەکی ئەوتۆیان بە کۆمەڵگەی کوردییەوە نەبوو و شــارەزای زەمینە و خاسڵەتەکانی کۆمەڵگەی کوردستان نەبوون. ساڵی ١٩١٤ پاڵپشتی دەوڵەتی عوسمانییان کرد لە شەڕی جیهانیدا و هەڵوەشایەوە.

ســاڵی ١٩١٨ لە ئەســتەنبوڵ جەمعیەی تعالیمی کوردســتان لە پیاو ماقوڵانی کوردی ئەوێ دامەزرا. پەیوەندییان بە حکومەتی عوســمانی و هاوپەیمانانەوە کرد بۆ دۆزینەوەی چارەســەرێك بۆ مەســەلەی کورد. ئەوانە لاواز بوون و لە ناوخۆیاندا ناکۆك بوون و داخوازی لەیەك جیاوازیان هەبوو. هەندێکیان داوای کوردستانی سەربەخۆیان دەکرد لەژێر مەنداتی ئینگلتەرادا، بە شەکیان داوای ئۆتۆنۆمیان دەکرد لەژێر مەنداتی بەریتانیاو بەشــێکی تریان دەیانویســت لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوســمانیدا نیمچە ســـەربەخۆیی یان ئۆتونۆمیان پێبدرێت. ئەوانە توێژێکی ڕۆشـــنبیربوون و پەیوەندی ئەوتۆیان لەگەڵ خەڵک و شێخ و ناوچەکانی کوردستاندا نەبوو<٧٧ ل٢١٥\٨٥ ل٤٦٧>.

لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان لە کوردســتاندا لەناویاندا بزووتنەوە و ڕێکخراوی ســیاســی و کۆمەڵایەتی و پیشەیی هەتا دوای ساڵەکانی ١٩٢٥ زۆر لاوازبوو. بۆیە بەشدارکردنیان لە بزووتنەوەی دەســـتوری و دواتر بەشـــداریکردن لە بڕیاردانی چارەنوســـی وڵاتەکە زۆر کەمبوو. لەبەرنەبوونی پەیوەندی ڕاستەوخۆ لەگەڵ وڵاتەکەدا ناکرێ ئەو ڕێکخراو و کەسایەتیانە، کە لەو ساڵانەدا بەپێی توانای خۆیان چالاکیان نواندووە بە نوێنەری چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کوردســـتان دابنرێن. ئەوانە توێژێکی ئۆروستۆکراتی ڕۆشنبیربوون، لووت بەرزبوون و خۆیان زۆر بە بلیمەت دەزانی و بە نزمی سەیری

خەڵکی کوردستانیان دەکرد. شکستهێنان و بێدەسەڵاتی ئەوانە، وەکو هەندێك باسی لێدەکەن، بۆ لاوازی و دووریيان لە واقیعی کۆمەڵگەی کوردستان دەگەڕێتەوە <٨٥ ل٥٠٥>.

پاشکۆیەتی\دابەشبوون\ژێردەستی

ئایا شتێکی سەیرو چاوەڕواننەکراو بوو،کە بڕیاردان لەسەر چارەنووسی کوردستان لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە کەوتە دەست وڵاتە کەپیتالیستەکان؟ لەباتی ئەوەی وڵاتەکە ببێت بە بەشێکی بەهێزی سەربەخۆی کاریگەر لە کەپیتالیزمی جیهانی، بووە پاشکۆیەکی لاوازی ئەو سیستمە؟ وڵاتەکە دابەش بوو بەسەر چوار بەشەوە؟ هەر یەکێ لەو بەشانە کەوتە ژێردەست یەکێ لە وڵاتەکانی ناوچەکەوە. بێگومان ئەگەر بەوردی چاوێك بە لێکۆڵینەوەکەدا بخشێنین بۆمان دەردەکەوێت هەموو ئەمانە بەهۆی خاسڵەتو مێژووی کۆنی وڵاتەکەوەو ئەو زەمینە نوێیەی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە تێیی کەوتبوو دەرئەنجامێکی چاوەڕوانکراوبوون.

لاوازی دەوڵەتانی ئێران و عوسمانی لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا و خەریکبوونی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان بەو شەڕەوە، پێگەی بێگانەی لە کوردستاندا لاوازکرد بوو. رەنگە لەو زەمینەیەدا دەوڵەتە هاوپەمانەکان بە سوودی خۆیان بزانیایە ئەگەر سەرەك خێڵ و شێخ و هێزەکانی کوردستان لەو شەڕەدا بێلایەن بوونایە و بەشداری شەڕەکەیان نەکردایە.لەکاتی بێلایەنبوونی ئەواندا، نە وڵاتەکە بەو شێوەیە کاول دەبوو، نە ژمارەیەك زۆر لە خەڵکی وڵاتەکە تیادەچوون و رەنگە بەوهۆیەوە زەمینەی گونجاو بۆ نیمچە گەشەکردن و سەربەخۆیی وڵاتەکە دروست بوایە.

لە زەمینەیەکی وادا بەبوونی چینوتوێژی نوێیی بەهێز لە کوردستاندا،دەرفەتێکی باش لە کایەدا بوو، کە وڵاتەکە بتوانێ سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری خۆی بەهێز بکات و ببێتە مەڵبەندێکی ئابوری سەربەخۆی بەهێز لە ناوچەکەدا. بەڵام بەهۆی ئەو خاسڵەت و فاکتەرانەی کە پێشتر باسمانکرد نە چینوتوێژی نوێیی بەهێز تیایدا دروست بوو، نە دەرفەتیان هەبووە بەشداریبکەن لەسەربڕیاردانی چارەنووسی وڵاتەکە.

ئەو چینوتوێژ و پێکهاتانەی لە ساڵەکانی شەڕی جیهان و پێش و دوای ئەو شەڕە لە وڵاتەکەدا دەسەڵاتداربوون، سوود بەخشبوون لە مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی لەو دەوڵەتانەدا و لەژێر سایەیدا بوونە خاوەن زەویوزار. لە رێگەی باج و سەرانەو قۆرخکردنی بازرگانی و دەستکەوتی شەڕ و غەزاوە بوونە خاوەن سامانێکی زۆر. بۆیە بێ چەند و چۆن زۆربەیان بوونە هاوپەیمانی دەوڵەتی عوسمانی و بەدەنگی فەتواوە بۆ غەزا چوون و بە دڵ و بەگیان بەشداریان لە شەڕەکان کرد<٨٤ ل١٥>. بە سەدەها هەزار خەڵکانی بەرهەمهێنەری وڵاتەکەیان لە کارو کاسبی دوورخستەوەو لەو شەڕانەدا تێوەگلان<٩٦ ل٢٥٣>.

ئەگەرچی ئێران بێلایەن بوو لە شەڕی جیهانیدا، بەڵام چونکە کوردستانی رۆژهەڵات کەوتبووە سەر سنووری دەوڵەتی عوسمانی و ئێران، ناوچەکە بووە مەیدانی شەڕی ئینگلتەرا و روسیا لە لایەکەوە و

ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانی لەلایەکی ترەوە. لەبەرئەوە ئەو ناوچانەش لە شەڕەکە گلابوون و رووبەڕووی هەمان کاول بوون و کوشتار بوونەوە<١٠٣ ل٨٥>.

لەو ساڵانەدا ئەوەی بە خەیاڵی ئەو سەرکردە کوردانەدا نەهاتووە هەوڵدان بووە بۆ یەکخستنی وڵاتەکە و پچڕینی مافی کورد و پێکهاتەکانی تری وڵاتەکە، بۆیە بە درێژایی ئەو ساڵانە لە گوێ رایەڵبوون بۆ سوڵتان بەولاوە هیچ داواکاریەك یان خواستێکی نەتەوایەتی و نیشتمانیان نە خستۆتە بەردەم ئەو دەوڵەتانە<٧٧ ل٢١٩>.

لە کۆتایی شەڕەکەدا و دۆراندنی دەوڵەتی عوسمانی تیایدا، کوردستان وڵاتێکی کاول و وێران بوو. لەو شەڕەدا نێوان ٥٠٠-٧٠٠ هەزار خەڵکی وڵاتەکە، کە زیاتر لە ٢٠% هەموو دانیشتوانی کوردستان بوون لەناوچوون. لەوانە دەوروبەری ٣٠٠هەزاریان راستەوخۆ لەشەڕەکەدا کوژراون. بە مەبەستی بەرهەمهێنان بۆ شەڕ و بەشداری پێکردنیان لە شەڕدا و دوورخستنەوەیان لە وڵاتەکەیان، دەوڵەتی عوسمانی لەو ساڵانەدا دەرفەتی هێناو دەوروبەری ٧٠٠ هەزار کوردی لە ناوەڕاستی کوردستانەوە گواستەوە بۆ ئەنادۆڵ و زۆربەیان لە ناوچەکانی قۆنیا گیرسانەوە، کە ئەمڕۆ ئەو ناوچەیە بەشی هەرە زۆری کوردن<٩٦ ل٢٥٥>.

بەهۆی بەشداریکردنی گەنجی بەرهەمهێنەری وڵاتەکە لەو شەڕانەدا زەرەرێکی زۆر لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و ئاژەڵبەخێوکردن کەوت، پەتاو نەخۆشی بڵاو بۆوە و ژمارەیەکی زۆر مرۆڤ و ئاژەڵ لە ناوچوون. زۆر لە کێڵگە و دارستان و گوند و شارەکان کاول بوون. گرانی کەوتە بازاڕەوە و خەڵکی لە برسا دەمردن و لە سەرما رەق دەبوونەوە. ئەو پیشەسازی و کاری پیشەیی و بازرگانیەی کە لەو پەنجا ساڵەی پێش شەڕدا بونیادنرابوو شکستیان هێناو بەشی زۆری خاوەنەکانیان، کە پاڵپشتی شێخ و سەرەك خێڵەکانیان نەبوو رووبەڕووی نابووتبوون و هەژاری بوونەوە.

شکستهێنان و دۆراندنی شەڕ هەر رووی سوڵتانی عوسمانی نەگرتەوە، بەڵکو لەهەمانکاتدا ئەوە شکستهێنان و دۆراندنی سەرکردە کوردەکانیش بوو. دوای شەڕ ئەوانە لاواز و بێدەسەڵات و پچڕپچڕ بوون و لەناو خۆیاندا ناکۆك بوون. لە کوردستانی باکوور بەشێکیان هەر چاوەڕوانی سەرلەنوێ بەهێزبوونی سوڵتان بوون و بەشێکیان چاوەڕوانی کەمالییەکان بوون، کە خێرێکیان پێبکات و بەشداریان پێبکات لە شەڕکانی ناوخۆدا و هەندێ ناوچەو زەویوزاریان پێ ببەخشێ و پۆستی ئیداری و سیاسیان بداتێ. لە کوردستانی باشور دابەشبوون بەسەر چەند بەشێکەوە و چاوەڕوانی دەستی ئینگلتەرا بوون، کە لە ناوچەکانیان پلەی سیاسی و سەربازیان بداتێ. لە کوردستانی رۆژهەڵات پچڕپچڕ بوون و بەهۆی شکستهێنان و داڕمانی دەوڵەتی قاجارەوە هەر خێڵ و دەسەڵاتدارێکی کورد دەیویست بەشێك بۆ خۆیی بپچڕێت<٨٥ ل٢٨٤>.

هیچ یەکێ لەوانە هەمانگییان لە نێوەندا نەبوو و بگرە ئەگەر دژی یەکتر نەبوونایە پشتگیری یەکتریشیان نەدەکرد. بۆ نمونە لە کوردستانی باشوور شێخەکانی بەرزنجە تەنها کۆنترۆڵی ناوچەی سلێیمانیان دەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا داوای دامەزراندنی مەملەکەتی کوردستانیان لە ئینگلیزەکان دەکرد. بێجگەلە بەشێکی کەم لە خێڵەکانی دەوروبەری سلێمانی کەسی تر پشتگیری نەدەکردن. شێخەکانی تاڵەبان لە ناوچەکانی کەرکوك کە ئەوانیش وەك شێخەکانی بەرزنجە قادری بوون پشتگیری مەملەکەتی کوردستانیان نەکرد و بە نوێنەری خۆیان دانەدەنا<٩٦ ل٢٨١>.

بەهۆی لاوازی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەسازی ناوخۆی کوردستان و مانەوەی بازارەکانی بە پچوکی و نەبوژاندنەوەی بازرگانی ناوخۆ تیایدا و نەبەستنەوەی بازاری ناوچە جیاوازەکانی پێکەوە، لە وڵاتەکەدا چینوتوێژی نوێیی بەهێز دروست نەبوو، کە بتوانن بەردەوامی بدەن لە گەشەکردنی ئابوری وڵاتەکە. بەهۆی نەبوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەش لە وڵاتەکەدا و دابەشبوونی بەسەر چەندین ناوچەدا، کە هەر یەکەیان سەرەك خێڵ و شێخی فیوداڵی سروشت خێڵایەتی دەستی بەسەرداگرت بوو، هیچ دەرفەتێك دروست نەبوو، کە ئەو چینوتوێژ و هێزە نوێ لاوازانە بەشداری لە بڕیاری سیاسی و ئابوری وڵاتەکەدا بکەن. ئەم دۆخە وڵاتەکەی بەلاوازی هێشتەوە و هەروەکو هەموو ناوچە و وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەرسات بووە پاشکۆیەکی زۆر لاوازی سەرمایەداری جیهان.

بەهۆی ئەو زەمینە نالەبارەوەلە وڵاتەکەدا مەڵبەندی ئابوری و سیاسی پاشکۆی بەهێز دروست نەبوو، کە سەرنجی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان راکێشێت و دەوڵەتێکی سەرانسەری تێدا دروست بێت. بڕیاردان لەسەر پاشەڕۆژی وڵاتەکە کەوتە دەست دەوڵەتانی هاوپەیمان. ئەو دەوڵەتانەش بەپێی بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیان نەخشەی پاشەڕۆژی وڵاتەکەیان دارشت. وڵاتەکە بەلاوازی و پارچە پارچەیی مایەوە و هەر پارچەیەکی بەسترا بە نزیکترین مەڵبەندی ئابوری و سیاسی و لکێنرا بە چوار دەوڵەتی جیاوازەوە. ئەو لکاندنە سەرەڕای پاشکۆیەتی بۆ سیستمی سەرمایەداری جیهان وڵاتەکی دابەش کرد و هەر بەشەی کەوتە ژێردەستی یەکێ لە دەوڵەتە نوێیەکانەوە<٩٦ ل٢٥٧>.

دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و لەسەردەمی بەهێزبوونی کەمالیەکاندا، کۆمەڵەی هیڤی و باڵێك لە جەمعیەتی تەعاون و تەرەقی کورد سەرلەنوێ کەوتنەوە کارو پێکەوە کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعیان لە ئەستەنبوڵ پێکهێنا.

ئەم کۆمەڵەیە بچوك و لاوازبوو و پەیوەندی راستەوخۆیان لەگەڵ کۆمەڵگەی کورددا کەمبوو. لەو ساڵانەدا پەیوەندییان بەست لەگەڵ هەندێ سەرەك خێل و پیاوانی ماقوڵی شارەکانی باکوری کوردستان بۆ هەمانگیکردن لەگەڵیاندا. لەهەمان کاتدا کەمالییەکان لە ساڵەکانی ١٩١٩ پێیوەندی توندوتۆڵیان لەگەڵ

ژمارەیەکی زۆر سەرەك خێڵەکان بەست و قەولی یەکسانی و برایەتی تورك و کورد و دانی دەسەڵاتی خۆجێییان پێدان.

سەرەڕای ئەوەی کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعی هیچ بنەمایەکی کۆمێلایەتی بەهێزی نەبوو، پەیوەندی توندوتۆڵیان بەچینوتوێژە بەرهەمهێنەرکانی کوردستان نەبوو، هەروەها زۆر دووربوون لەوەی بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر لە کوردستاندا کاربکەن، هیچ ئامانج و پرۆگرامێکی روون و دیاریکراویان نەبوو بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد و نەیاندەوێرا باسی سەربەخۆیی کوردستان بکەن. زۆربەی شێخ و سەرەك خێڵەکان گوێڕایەڵیان نەبوون و لە هەندێ ناوچەی بچوکی کوردستانی باکور نەبێت پشتگیری بەشەکانی تری کوردستانیان نەبوو<٨٥ ل٩٦.٤٧٤ ل٢٩١>.

لەدوای داڕمانی دەوڵەتەکانی قاجار و عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتی بچوکی نوێ لە ناوچەکەدا و دابەشبوونی کوردستان بەسەریاندا، بەهۆی چەند فاکتەرێکەوە شەپۆلێکی نوێی نارەزایی و راپەڕین لە کوردستاندا دەستیپێکرد.

ساڵی ١٩٢٣ دەوڵەتی خەلافەتی عوسمانی بەفەرمی هەڵوەشایەوەو کۆماری تورکیای عیلمانی جێگەی گرتەوە، هەروها دەوڵەتی قاجار لە ئێران کەوتو دەوڵەتی پاشایی پەهلەوی تیایدا دامەزرا. زۆربەی سەرەك خێڵ و شێخەکانی کوردستان شکستهێنان و داڕمانی ئەو دەوڵەتانەیان بە شکستی خۆیان دەزانی و کەوتنە خۆیان بۆ سەرلەنوێ دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیوداڵی خێڵایەتی ئیسلامی نوێ ئەگەرچی تەنها لە سنوری ناوچەکانی خۆیان یان کوردستاندا بێت.

زۆربەی شێخ و سەرەك خێلەکانی کورد بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و سەرکەوتنی دەوڵەتە کەپیتالیستە غەیرە دینەکان لە شەڕی جیهانیدا و کۆنترۆڵی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەلایان ئەوانەوە و دروستبوونی دەوڵەتی تورکی عیلمانیان بە هەڕەشە لەسەر مان و نەمانی خۆیان و پاشماوەکانی سیستمی فیوداڵی خێڵایەتی دەزانی<٨٥ ل٢٨٤>.

ئەمانە بەشێك لەو فاکتەرانەن کە بوونە هۆکاری راپەڕینی ژمارەیەك لە شێخ و سەرەك خێڵی کورد لەو سەردەمەدا. فاکتەرێکی گرنگیتر، کە ترس و نارەزایی زۆربەی خەڵکی کوردستانی لێکەوتەوە، سروشتی ناسیۆنالیستی نەژادپەرستی دەوڵەتی کەمالیستی تورکیا بوو. دەوڵەتی تورکیای نوێ هەڕەشە بوو لەسەر مان و نەمانی نەتەوکانی تری تورکیا لەناویاندا کورد.

دەوڵەتی پەهلەوی نوێی ئێران بێجگەلە سروشتی پاشکۆیەتی و سەرکوتکردنی چینوتوێژە نوێیەکانی وڵاتەکە لە رێگەی بەکارهێنانی هێزەوە کەوتە سەرکوتکردنی پێکهاتەکانی وڵاتەکەو پێشێلکردنی مافەکانیان. هەرچەندە عێراق و سوریا بۆ چەند ساڵێك لەژێر ئینتیدابی ئینگلتەراو فەرەنسادا بوون و

دەوڵەتی لاواز و ئەڵقەلەگوێ و باشکۆبوون، بەڵام هییچ حسابیان بۆ بەشداریکردنی خەڵکانی کوردستان و پێکهاتەکانی تر نەدەکرد لە حوکومرانیدا.

ئەم فاکتەرو زەمینەیە لە لایەکەوە سروشتێکی رزگاری خوازای نەتەوایەتیدا بەو راپەڕینانەی کە لە وڵاتەکەدا رووبەڕووی ئەو دەوڵەتە نوێیانەو هێزی دەرەکی دەبوونەوە، لەلایەکی ترەوە سروشتێکی کۆنسەرڤەتیڤی پێدان، چونکە دەیانویست سەرلەنوێ ستەمی فیوداڵی خێڵایەتی ئیسلامی بژێننەوە. ئەو رێبازە لەلایەکەوە رێگربوو لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە ناوچەکەدا و لەلایەکی ترەوە رێگربوو لە گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و پیشەسازی خۆماڵی و بوژاندنەوی بازرگانی لە وڵاتەکەدا. لەهەمانکاتدا سروشتی تاکرەوی و توندڕەوی ئەو سەرکردانە وایکرد، کە ئەوانە نەتوانن بزووتنەوەو هێزو داواکارییەکانیان یەکخەن. لەهەمانکاتدا چەوساندنەوەی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی وڵاتەکە لەلایەن ئەوانەوەو رێگە پێنەدانیان لە بەشداریکردن لە بڕیاردانی چارەنووسی وڵاتەکە هێندەی تر ئەو راپەڕینانەی لاواز و بچوککرد.

ئەوانەی لەو سەردەمەدا توانای سەرکردایەتی بزووتنەوەکانی وڵاتەکەیان هەبوو بە پلەی یەکەم شێخەکان بوون. لە رێگەی هەڵگرتنی ئاڵای ئیسلامەوە لایەنگیری زۆریان لەناو خەڵکدا هەبوو، هەروەها هەتا رادەیەك توانای یەکستنی ژمارەیەك خێڵیان هەبوو<١٩ ل٦٩>.

بەشێوەیەکی گشتی شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیران دژی دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی ١٩٢٤، هەروەهاشۆڕشەکەی شێخ مەحمود دژی ئینگلیز ئەو خاسڵەتانەی سەرەوەیان تێدابوو. ئەوەی لە کوردستانی رۆژهەڵات لەو ساڵانەدا روویدا زیاتر بزووتنەوەکەی خێڵەکانی شکاك بوو بەسەرۆکایەتی سمکۆ. وەکو ناسراوە ئەو راپەڕینانە یەك لە دوای یەك شکستیان هێنا. هۆکاری شکستهێنانی ئەو راپەڕینانە، بێجگەلە سروشتی کۆنسەرڤەتیڤیان،دەگەڕێتەوە بۆ چەند فاکتەرێکی گرنگی تر:

- ژمارەیەکی زۆر لە خێڵەکان لەبەر بەرژەوندی تایبەتی موڵکایەتی و خێڵایەتی خۆیان یان پشتگیری هێزەکانی بێگانەیان دەکرد، یان هیچ پاڵپشتنی راپەڕینەکانیان نەکرد<٨٥ ل١٢٨>.

- راپەڕینەکان لەلایەن شێخەکان و خێڵەکیەکانەوە لە لادیەکانەوە دەستییێکرد و دواتر روویانکردە شارەکان. بەتایبەتی لە باکوری کوردستان هەندێ لەو جەنگاوەرانە لەبەر ئەوەی نەیاندەتوانی شارەکان بەڕێوەبەرن و سەقامگیری تیایاندا بپارێزن، گەرەلاوژێ و کوشتن و تاڵانکاری تیایاندا دروستبوو. بەشێکی تر لە خێڵەکان دەکەوتنە تاڵانی و رووتکردنەوەی خەڵك. ئەمانە هەمووی دەبوونە هۆکاری بێزاری دانیشتوان لێیان و هەوڵدان بۆ دەرکردنیان لە شارەکان.

- مسکێنەکان کە زۆرینەی خەڵکی کوردستان بوون بێجگەلە ئەوەی بەدەست ئەو شێخ و سەرەك خێڵانەوە دەچەوسێنرانەوە، هەر وەکو رەعیەت دادەنران و هیچ مافێکیان نەبوو لە بڕیاردانی چارەنوسی

خۆیاندا و لای ئەوانە بە خەڵکی گەمژەوە بێدەسەڵات دادەنران و بەشداریان لە راپەڕینەکاندا پێنەدەکرا>٩٦ ل٢٩١<.

- هیچ هاریکاری و هاوسەنگی لە نێوان ئەو راپەڕینانەدا نەبوو. هیچ ئەنجوومەنێك یان شورایەك نەبوو کە تیایدا هیچ نەبێت شێخ و وەجاخزادەکان راوێژی تێدا بکەن و تیایدا بڕیاری بەکۆمەڵ بدەن.بڕیاری رەها لەدەستی سەرکردەدا بوو.

- وەجاخزادە و توێژی سەرەوەی خەڵکانی شارەکان لەبەر بەرژەوەندی خۆیان ئەگەرچی لە دڵەوە پشتگیری بزووتنەوەکەیان بکردایە لەبەر بەرژەوەندی خۆیان بەشداریان نەدەکرد. چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکان و پیشەگەر و کاسب و بازرگانەکان و کرێکاران و رەشوڕووتی شارەکان لاواز و بێدەسەڵات بوون و لە هیچ رێکخراوێك یان ئەنجوومەنێکدا خۆیان یەك نەخست بوو، لای سەرکردەکان هیچ حسابێکیان بۆ نەکراوە و بەشداریان پێنەکراوە. بەشێك لە هەژارەکان ئەگەر بەشداریشیان کردبێت لە پێناوی تاڵانی و راوڕووتدا بووە>٨٥ ل٥٠٧<.

- هیچ حساب بۆ بەرژەوەندی و رای پێکهاتە نەتەوەیی و ئایینیەکانی کوردستان نەکراوەو لە باشترین ئەگەردا ویستویانە بە زمانی خۆش بەلای خۆیاندا رایان کێشن. لە هەندێ ناوچەدا و بەتایبەتی لە ناوچەکانی شکاکدا، ژمارەیەکی زۆر لە پێکهاتەی ناموسڵمان کوژران و تاڵانکران و دەربەدەرکران >٩٦ ل٢٩٨\١٩ ل٧٧<.

- دەوڵەتە سەرمایەدارەکان لەسەر بنەمای بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان نەخشەی نوێی ناوچەکەیان کێشا. پاشماوەکانی خێڵایەتی لە وڵاتەکەدا و پچڕپچڕی و ناسەقامگیری ناوچەکانی بەکۆسپ دادەنرا لە بەستنەوەی وڵاتەکە بە سیستمی سەرمایەداری جیهانەوە>٩٦ ل٢٥٧<.

سەرچاوە

1- Abrahamian Ervand, A history of modern iran, Cambridge University Press UK, 2008

2- Acemoglu Daron, Robinson James A., Why nations fail, Crown Publisher USA, 2012

3- Ahmed, kozad Mohamed, The beginning of Ancient Kurdistan, Leiden Sweden, 1912

4- Baser Nathalie, Egypten, Bröderskapets uppgång och fall, Världspolitikens Dagsfrågor, 10/2013

5- Bird Iabella, Journeys in Persia and kurdistan, Cambridge University Press, 2010

6- Bladh Mats, Ekonomisk historia: Europa, Amerika och Kina tusen år, Student litrature, 2011

7- David s. Sorenson, An Introduction to the Modern Middle East, Wesview Press USA, 2014

8- Dillard Dudley, västeuropa och forenta staternas ekonomi historia, Printice-Hall, Newjersey usa, 1967

9- Dundar Fuat,British use of the statistics in the iraqi kurdistan question, Crown

Center for Middle East Studies, Brandeis , 2012

10- Engvalt Johan, Korruption i den forna sovjetunionen, Världenspolitikens Dagsfrågor, 6/2016

11- Ghasemi Shapour, The Achaemenid Empir, iran chamber socitey,2015

12- Harrrison Dick,Upplev Sverige historia, Bonnier Fakta, 2015

13- Hellman Jonas, Indien, kan jätten resa sig?, Värdspolitikens Dagsfrågor,

1/2014

14- B.marks Robert, Den modena världens ursprung, Aktiv förlag_a-z förlag, 2004

15- Hooshang Amirshmadi, The political economy of iran under Qajars, I.B. Tauris & CO London, 2012

16- Issawi Charles, The economi history of the middle east and north africa, Methuen & Co Ltd London, 1982

17- Jonson Lena, Rysslan i en återvänsgränd, värdspolitikens Dagsfrågor, 11/2014

18- jönsson Per, Profetens Hämnd, Islamiska staten, världspolitikens Dagsfrågor 9/ 2014

19- Koohi-Kamali Faridah,The political development of the kurds in Iran, Palgrave Macmillan New York, 2003

20- Kragh Martin, Ryssland historia från Alexander ll till Putin,Dialogos Förlag, 2014

21- Lagerqvist Christopher, Reformer och revolitioner,Specialtryckeriet A/S Denmark, 2013

22- Lagerqvist Johan, Tid för förändring I Kina med Xi Jinping, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2013

23-Lendering John, The Median Empire, Iran chamber society,2015

24- Lenin, Imperialismen som kapitalismens högsta stadium, 1916

25- Lenin, kapitalismens utveckling I Ryssland, 1899, översättare Martin Fahlgren, förlag Sverige, 2007

26-Lenin, Two tactics of social democraty in the democratic revolution 1905, Foregin language press Peking,1965

27- Lindqvist Herman, Historien om Sverige, Norstedt & Söner AB, 1993

28- Myhrman johan, Hur sverige blev rik, SMS förlag, 1994

29- Owen Roger/Sevket Pamuk, Middle east economy in the twentiht century, Havard University Press Cambridge, Massachusertts, 1999

30- Owen Roger, The middle east in the world economy, I.B. Tauris & Co London 2002/2011

31- Rider Christina, En introduktion till ekonomisk historia, Liber, 1999

32-Richards Alan – Ishac Diwan, Apolitical economy of the Middle East, Westview Press USA, 2008

33- Rodinson Maxime, Islam and capitalism Saqi Essentials London, 2007

34- Roine Jesper, Thomas Pikettys Kapitalet, Volante, 2013

35- ShahmiriCyrus,The Elamite Empire, Iran Chamber society, 2015

36- Skovmand Sven, Bonners världs historia, Albert Bonniers Förlag Sweden, 2003

37- Sorenson David s., An introduction of the modern middle east, Westview Press, 2013

38- Schön Lenart, En modern svensk ekonomi historia, Student litratur AB, 2014

39- Veres Victoria, FN:s nya utvecklingsmål, Världspolitikens Dagsfrågor, 8/2013

40- Zady Mehrdad R.,kurdistans economy / The Kurds, Taylor & Francis, 1992

41- Lena Karlsson & Roderick Parkes, Britisk politik i förändring, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2015

42- Dohainstitute.org

43- Ekonomifakta.se

44- Globalis.se

45- Industri politiken.se, Industrial policy sweden

46- Internationella studier, utrikes politisk institute

47- Iranchamber.com

48- Landguide.se / all countries

49- rawabetcenter.com

50- Sveriges fyra grund lager, Riksdag, 2014

51- Urikes politisk institute sverige / international studies in sweden, 2010-2015

52- Wikipedia English

53- Wikipedia svensk

54- worldbank.org

55- KarlssonIngmar, Turkiets Historia, Scandbook AB Falun, 2015

56- Söderberg Johan, Vår världs ekonomiska historia, del 1, Student litratur, 2015

57- Montgomerg Hugo, medelhavsvärldens historia till omkring 400 e.kr, Berlings, Arlöv, 1985

58- Tors John, Historisk Teori och metod, Student Litratur AB Lund, 2010

59- Åke Holmberg, Vår Världs Historia, Centraltryckeriet AB Borås, 1982

٦٠- ئارچی رۆزفێلت، کورد لە یاداشتەکانی ئارچی رۆزفێلتدا، ١٩١٨، و. کارزان موحەمەد، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، ٢٠٠٣

٦١- ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٥

٦٢- ئەحمەد مەحمود خەلیل، مێژووی کورد لە شارستانی ئیسلامدا، چاپخانەی پەیوەند - سلێمانی، ٢٠١٠

٦٣- پسپۆران و ئەفسەرانی ئینگلیز، کورد و کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ٢٠٠٢\١٩٢٣

٦٤- بوار نورەدین، میر عەبدال خانی بتلیس ، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٧

٦٥- حسێن ئارام بەگ، مێژووی میرایەتی بابان، بنکەی ژین، ٢٠١٣

٦٦- حمید بوز ئەرسەلان، مێژووی تورکیای هاوچەرخ، چاپخانەی ئاراس ٢٠١٢

٦٧- دون ناردو، ئیمپراتوریەتی ئاشور، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٨
٦٨- دیدار عوسمان، ڕۆڵی کورد لە دامەزراندنی کۆماری تورکیادا، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠١٣
٦٩- راڵف دارن دۆرف، قەیرانەکانی دیموکراسی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٨
٧٠- سیروان کاوسی، مێژووی دەسەڵاتی ئایینی ئێران، Digital Printservice AS, Oslo ، ٢٠١٠
٧١- سۆران حەمەڕەش، کورد کێیە؟، YPS publisher ، ٢٠١٣
٧٢- ساڵح قەفتان، سێ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٩
٧٣- سامی شۆڕش، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەبەردەم گۆڕانی دیموکراسیدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٧٤- سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، یادەوەرییە سیاسییەکانم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٧٥- شەمسی موحەمەد شەمسەدین، مێژووی کورد لە سەدەی شانزەدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩
٧٦- عەبدولمونعم ماجد، مێژووی سیاسی عەرەب، ١٩٥٦، و. مەلا عەزیز، ناوەندی ئاوێر،٢٠١٣
٧٧- عەبدوللا عەلیاوەیی، کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەیی ستراتیجی لە کوردستان، ٢٠٠٤
٧٨- عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، چاپخانەی دیلان، ٢٠٠٦
٧٩- فەرهاد پیرباڵ، کورد لە دیدی ڕۆژهەڵاتناسانەوە، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٨٠- فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگا لەسایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠١٣
٨١- فیراس سەواج، نهێنی عەشتار، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٨٢- کەمال مەزهەر،کوردو کوردستان، گرین گلۆری، لوبنان، ٢٠٠٩
٨٣- کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی کورد، شرکه مطبعه الادیب المحدوده، ١٩٨٥
٨٤- کەمال مەزهەر، خەباتی رزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٤
٨٥- مارتن ڤان برونسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، مەکتەبەی بیروهۆشیاری(ی.ن.ك.)، ٢٠١٠
٨٦- موحەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٢
٨٧- مامخان شیروانی، بارزان و رەچەڵەکی بارزانیان، کوردستان پۆست، ١٩٩٥
٨٨- مارکس کارل، بەیاننامەی پارتی کومونیست \ وەرگێرجەلال دەباغ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٢
٨٩- موحەمەد ئەمین زەکی بەگ، خولاسەی تەئریخی کورد و کوردستان، بنکەی ژین، ٢٠٠٦
٩٠- محمد سهیل تەقوش، مێژووی دەوڵەتی سەفەوی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ڕۆژهەڵات، ٢٠١٢
٩١- محمد سهیل تەقوش، عوسمانییەکان، کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠٠٩
٩٢- موجتەبا بورزوویی، بارودۆخی سیاسی کوردستان ١٨٨٠- ١٩٤٦، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،

٢٠٠٥
٩٣- نەجاتی عەبدوڵلا، راپەڕینەکانی بارزان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس هەولێر، ٢٠١٠
٩٤- نیشتمان بەشیر موحەمەد، کورد و سلجوقیەکان چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٦
٩٥- نەوشیروان موستەفا، چەند بابەتێکی کۆمەڵناسی، الدار العربیە للعلوم ناشرون، ٢٠١٥
٩٦- نەوشیروان موستەفا، کورد و عەجەم، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، ٢٠٠٥
٩٩- کلودیوس ڕیچ، گەشنامەی ریچ بۆ کوردستان، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٢
٩٨- ی. ئی. جاسیلیەڤا، کوردستانی خوارووی رۆژهەلات، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩
٩٩- یان یەرپە، دابەشکردنی دەستەڵاتەکان لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٥

١٠٠- ابراهیم الداقوقی، اکراد ترکیا، منشورات اراس، ٢٠٠٨
١٠١- ج.ر. غنیمة Ghanima، تجارة العراق، ١٩٢٢، دار النشر العراقی، ١٩٢٢
١٠٢- جرجیس فتح الله، یقظة الکرد، دار اراس للطباعة، ٢٠٠٢
١٠٣- حسن کریم جاف، الوجیز فی تاریخ ایران- الجزئ الرابع، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨
١٠٤- حسن کریم جاف ،الوجیز فی تاریخ ایران- الجزئ الثانی، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨
١٠٥- حسن کریم جاف، الوجیز فی تاریخ ایران- الجزئ الثالث، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨
١٠٦- خلیل اینالجیك، تاریخ الدولة العثمانیة، دار المدار الاسلامی، ٢٠٠٢
١٠٧- روبرت ئولسن، المسالة الکردیة فی العلاقات الترکیة-الایرانیة، دار اراس للطباعة-اربیل، ٢٠٠١
١٠٨- سعید عبدالفتاح عاشور، تاریخ اوروبا فی العصور الوسطی، دار النهضة العربیة - بیروت، ١٩٦٧
١٠٩- علی محمد محمد الصلابی، دوله السلاجقه، موسسة اقرآ القاهرة، ٢٠٠٦
١١٠- عبدالله اوجلان، ازمة المدینة و حل الحضارة الدیموقراطیة فی الشرق الاوسط، چاپخانەی ئازادی، ٢٠١٤
١١١- عبدالله اوجلان، الفوضی فی حضارة الشرق الاوسط و الحلول المحتملة، منشورات قسم الترجمة العربیة فی لجنة الاعلام و التنویر، ٢٠١٤
١١٢- عبدالله اوجلان، قضایا الدیمقراطیة فی تورکیا، نماذج الحل فی کوردستان خارطة الطریق، چاپخانەی ئازادی، ٢٠١٢
١١٣- علی ابراهیم حسن، الجاهلیة - الدولة العربیة - الدولة العباسیة، مکتبه النهضة المصریة، ٢٠١٠
١١٤- کمال مظهر، انتفاضة ١٩٢٥ کردستان ترکیا، لبنان-بیروت، ٢٠٠١
١١٥- کمال مظهر، دور الشعب الکردی فی ثوره العشرین، مطبعة الحوادث – بغداد، ١٩٧٦
١١٦- کمال مظهر، کردستان فی سنوات الحرب العالمیة الاولی ١ ، مطبعة المجمع العلمی الکردی،

١٩٧٧
١١٧- كاظم حبيب، لمحات من العراق القرن العشرين، موآسسة حمدى للطباعة و النشر، ٢٠١١
١١٨- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الدولة العباسية، المكتب الاسلامى - بيروت، ١٩٩١
١١٩- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى\ العهد العثمانى، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١
١٢٠- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى-العهد الاموى، المكتب الاسلامى – بيروت، ١٩٩١
١٢١- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الخلفا الراشدين، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١
١٢٢- ماوتسى تونغ ، تحليل الطبقات المجتمع الصينى، ١٩٣٠
١٢٣- ماوتسى تونغ، فى التناقض، ١٩٣٧
١٢٤- ماوتسى تونغ ، حول الديمقراطية الجديدة، ١٩٤٠
١٢٥- ماوتسى تونغ ، حول الدكتاتورية الديموقراطية الشعبية، نسخة للانترنيت الصوت الشويعى، ١٩٤٩
١٢٦- ستالين، الماديه الديالكتيكية و الماديه التاريخية، ١٩٣٠
١٢٧- فريدريك انجلس، اصل العائلة والملكية الخاصة و الدولة، الارشيف الماركسى، ١٨٨٤
١٢٨- ماركس انجلس، فى الاستعمار، دار التقدم موسكو، ١٩٤٨-١٩٨٤
١٢٩- باسيل نيكيتين، الكرد، منشورات مكتب الفكر و التوعيه فى الاتحاد الوطنى الكردستانى، ٢٠٠٧
١٣٠- مينورسكى، الاكراد، رابطة كاوه للثقافه الكرديه، ١٩٨٧